

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ АПК

Збірник наукових праць

**Виходить 2 рази на рік
Заснований 03.2009 року**

№ 1 (139) 2018

Біла Церква
2018

Збірник наукових праць «Економіка та управління АПК» є фаховим виданням з економічних наук і є продовженням «Вісника Білоцерківського державного аграрного університету», започаткованого 1992 року. Статті внесено до інформаційно-аналітичної бази РІНЦ.

Редакційна колегія:

Головний редактор – **Даниленко А.С.**, д-р екон. наук, академік НААН, Білоцерківський НАУ.
Заступник головного редактора – **Варченко О.М.**, д-р вет. наук, професор, Білоцерківський НАУ.
Відповідальна за випуск та фаховий редактор – **Свиноус І.В.**, д-р екон. наук, Білоцерківський НАУ.
Відповідальний секретар – **Судика Н.В.**, начальник редакційно-видавничого відділу, Білоцерківський НАУ.

Члени редакційної колегії:

Паска І.М., д-р екон. наук, Білоцерківський НАУ;
Непочатенко В.А., д-р фіз.-мат. наук, Білоцерківський НАУ;
Сатир Л.М., д-р екон. наук, Білоцерківський НАУ;
Шуст О.А., д-р екон. наук, професор, Білоцерківський НАУ;
Шубравська О.В., д-р екон. наук, ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України";
Котікова О.І., д-р екон. наук, Миколаївський НАУ;
Енин Ю.И., д-р екон. наук, професор, Белорусский государственный экономический университет, г. Минск, Республика Беларусь;
Медведев В.Ф., член-корреспондент АН РБ, професор, Інститут економіки НАН Беларуси, г. Минск, Республика Беларусь;
Štefan Wojnec, Prof. Dr., Full Professor of Economics, Faculty of Management, University of Primorska;
Eter Kharaisvili, PhD, Professor, Faculty of Economics and Business, Department of Microeconomics, Ivane Javakhsishvili Tbilisi State University;
Jan Paradyz, Director of the Regional Statistics Center of Poznan University of Economics and Business, Professor emeritus at Poznan University of Economics and Business;
Janusz Klisiński, prof. nadz., Kierownik Zakładu Zarządzania Międzynarodowego Katedra Zarządzania Wydział Zarządzania i Transportu Akademia Techniczno-Humanistyczna;
Oksana Ryabchenko, PhD, Slovak University of Agriculture in Nitra;
Andrew Fieldsend, Dr. Research Institute of Agricultural Economics, Budapest;
Pawel Chmielinski, Assistant Professor, PhD. Institute of Agricultural and Food Economics-National Research Institute Department of Social and Regional Policy;
Klaus Wagner, Federal Institute of Agricultural Economics, Austria;
William H. Meyers, Emeritus Professor of Agricultural & Applied Economics, University of Missouri (USA);
Ken Schneeberger, PhD, University of Missouri (USA);
Борщовецька В.Д., канд. пед. наук, Білоцерківський НАУ.

У цьому випуску збірника висвітлені результати наукових досліджень, проведених ученими навчальних закладів та наукових установ, провідними економістами, фахівцями агробізнесу з актуальних економічних питань розвитку агропромислового виробництва.

Адреса редакції: Білоцерківський національний аграрний університет, Соборна площа, 8/1, м. Біла Церква, 09117, Україна, тел. +38(0456)33-11-01, e-mail: redakciaviddil@ukr.net.

ПОЛОЖЕННЯ

ПРО ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ АПК»

Збірник наукових праць є періодичним виданням обсягом 10–12 умовно-друкованих аркушів, форматом А4 і видається двічі на рік тиражем 300 примірників.

До публікації у збірнику відповідно до встановлених вимог приймаються статті, в яких висвітлюються результати наукових досліджень, що мають наукове і практичне значення та новизну. Стаття має бути написана українською, російською, англійською, німецькою чи французькою мовами.

У кожному номері публікуються 2–3 оглядові статті провідних фахівців у своїй галузі з актуальних питань.

Статті до збірника подаються до 1 березня та 1 жовтня. Випуск збірників передбачається до 1 липня та 1 січня. Додаткові випуски за матеріалами державних і міжнародних наукових конференцій, які проводяться у Білоцерківському національному аграрному університеті, видаються протягом трьох місяців з дня подачі матеріалів у редакційно-видавничий відділ.

Порядок подання рукописів

Рукописи статей за підписом авторів, на паперовому та електронному носіях, з рецензіями – внутрішньою і зовнішньою, подаються відповідальному за випуск члену редколегії (призначається за рішенням редколегії), який визначає рецензента або особисто рецензує статті. Статті співробітників БНАУ візують завідувачі кафедр; статті іногородніх авторів супроводжуються листом від організації за підписом керівника.

Рецензент оцінює статтю на відповідність вимогам ВАК і визначає доцільність її опублікування, за необхідності робить конкретні зауваження щодо покращення роботи (допускається рукописна рецензія). Термін рецензування – не більше 7 днів.

Після врахування зауважень рецензента та отримання позитивної рецензії автор подає статтю відповідальному за випуск, який передає всі статті завідувачу редакційно-видавничого відділу.

У разі отримання негативної рецензії (без права доопрацювання) стаття знімається з друку. Після наукового редагування для виправлення технічних помилок стаття направляється автору, після чого виправлений електронний та паперовий (з правками редактора) варіанти статті повертаються відповідальному за випуск на повторне редагування, і лише після цього редактор видає статтю на верстку до друкарні. Статті іногородніх авторів технічно опрацьовуються технічним редактором.

Оригінал-макет збірника в обов'язковому порядку підписується автором, а статті іногородніх авторів – відповідальним за випуск.

Дозвіл до друку надає вчена рада університету.

Вимоги до оформлення статей

За вимогами до фахових видань статті, що подаються, повинні мати наступні елементи в такій послідовності:

1. УДК.
2. Прізвище автора, ініціали, науковий ступінь, місце роботи, e-mail.
3. Назва статті.
4. Анотація українською мовою (до 600 знаків).
5. Ключові слова українською мовою.
6. Постановка проблеми.
7. Аналіз останніх досліджень і публікацій.
8. Мета дослідження.
9. Матеріал і методика дослідження.
10. Основні результати дослідження.
11. Висновки.
12. Список літератури (не старіше 10 років та не менше 3 джерел авторів далекого зарубіжжя).
13. Список літератури латиницею **references**.

Для цього необхідно зайти на сайт транслітерації www.translit.ru і автоматично перекласти список літератури, наведений у пункті 12.

Зразок:

Гармашов В.В., Фомічова О.В. До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні. Вісник аграрної науки. 2010. №7. С. 11-16.

Garmashov, V.V., Fomichova, O.V. Do pytannya organichnogo sil'skogospodars'kogo vyrobnyctva v Ukraini [On the issue of organic agricultural production in Ukraine]. Visnyk agrarnoi' nauky [Bulletin of Agrarian Science], 2010, no. 7, pp. 11-16.

14. Анотація російською мовою (до 600 знаків) має включати назву статті, прізвище, ініціали автора, ключові слова.

15. Анотація англійською мовою – 2 сторінки (5000 знаків), назва статті, прізвище, ініціали автора, ключові слова – з обов'язковим представленням її мовою оригіналу та зазначенням прізвища, посади та підпису фахівця, який відповідає за якість перекладу. Анотація у вартість публікації статті не входить.

16. Наявність рецензії доктора наук обов'язкова.

Обсяг статті становить 6–8 сторінок. Текст статті набирається в редакторі Microsoft Word, шрифт – Times New Roman Cyr, 14 pt, через 1,5 інтервали комп'ютерного набору. Кожна сторінка друкується на одному боці стандартного аркуша (210x297 мм, формат А4); при цьому ліве поле – 30 мм, праве – 10 мм, верхнє і нижнє – 20 мм.

ПРИЗВИЩЕ АВТОРА ТА ІНІЦІАЛИ, ЗАГОЛОВОК СТАТТІ, СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ – з великої літери. Прізвище автора, ініціали, його науковий ступінь та e-mail зазначаються перед заголовком статті. Автори вказують повну назву навчального закладу чи установи, де вони працюють (див. зразок).

Зразок:

УДК 338.439.5:637.1(477.41)

КОВАЛЬ Н.В., канд. екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

NadiaKoval@gmail.com

**РИНОК МОЛОКА КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Використана література подається в кінці статті у порядку згадування джерел у тексті за їх наскрізною нумерацією і зазначенням у тексті посилань у квадратних дужках. Бібліографічний список оформляється за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006; шрифт 12 pt.

Іноземні прізвища в тексті подаються мовою оригіналу.

Таблиці мають бути набрані у програмі Microsoft Word або MS Excel; шрифт – Times New Roman Cyr, 12 pt; ширина – не більше 14 см; повне обрамлення; виключка по центру; маленькими літерами. *Зразок оформлення таблиці:*

Таблиця 1 – Супутня варіація між періодом існування малих переробних підприємств сфери АПК Житомирської області та наявністю стратегічного планування

Період існування	Застосування стратегічного планування (Y)			
	так		ні	
	кількість підприємств (шт.)	у %	кількість підприємств	у %
Всього, одиниць	55	78,6	15	21,4

Формули мають бути написані у програмі Equation Editor 3.0 (цей редактор є внутрішнім редактором формул у Microsoft Word); змінні математичні величини в тексті відповідно до формул набираються курсивом.

Рисунки (діаграми, фото, малюнки) виконують у редакторі Microsoft Word за допомогою функції «Створити рисунок» в чорно-білому варіанті. Він має бути розташований по центру, ширина – не більше 14 см, без обтікання текстом. У випадку складних креслень їх слід виконувати у редакторі Corel Draw версії не нижче 5.0, за умови, що текстові вкраплення виконані гарнітурою Times New Roman Cyr і розміром 14 пунктів. Фотографії мають бути чорно-білими в окремому файлі «Фото». У самому ж тексті вказується місце для фотографій. Назва рисунка чи фотографії розміщується під ними і набирається шрифтом 12, жирними маленькими літерами, усі підрисункові пояснення – світлим шрифтом.

Графіки виконуються у програмі MS Excel, як і рисунки.

Таблиці, рисунки, графіки, формули поміщаються після посилання на них у тексті.

Статті, що не відповідають наведеним вимогам, будуть відхилені без повернення автору.

Таблиці, рисунки, графіки, формули поміщаються після посилання на них у тексті.

АГРАРНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ТА СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК

УДК 338.432

ДАНИЛЕНКО А.С., д-р екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

КРИСАНОВ Д.Ф., д-р екон. наук

Інститут економіки і бізнесу

КЛЮЧОВІ СКЛАДОВІ ЗБАЛАНСОВАНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Проаналізовано глибокі зміни у розвитку сільського сектору України з другої половини минулого століття. Сектор включає дві складові: аграрну (сільське господарство й технологічно пов'язані галузі) та сільські території (просторову базу виробництва й розселення населення). Проаналізовано проблеми та розкрито перспективи функціонування сільського сектору у різних концепціях розвитку продуктивних сил. Узагальнено об'єктивні передумови й висвітлено необґрунтовані дії органів державного управління стосовно сільського сектору в умовах планової, перехідної та ринкової економіки. Глибоко проаналізовано та розкрито особливості і роль обох складових сільського сектору (сільської економіки та життєвого середовища сільського населення) в концепції взаємодоповнюючого аграрного та сільського розвитку, яка є ключовою на нинішньому етапі функціонування українського суспільства і національної економіки. Зокрема, розвиток сільської економіки із урахуванням негативних трендів вбачається в галузевій і продуктивній диверсифікації виробництва на основі розширення можливостей діючих та створення нових фермерських і особистих селянських господарств, розміщення виробничих об'єктів позааграрного спрямування, відродження тваринницьких галузей, включаючи створення сімейних молочних і вівцеферм, промислових тваринницьких ферм й свинокомплексів різної потужності, організації вирощування рослинницької продукції з високою часткою ручної праці, впровадження сучасних способів агрологістики тощо. Сільський розвиток вбачається у забезпеченні вирішення проблем сільського населення на основі використання ресурсного потенціалу об'єднаних територіальних громад, а також за ініціативою сільських (внутрішніх) громад з метою усунення асиметричності та якісного покращання життєвого середовища на основі підвищення доступності базових послуг для жителів населених пунктів, які не є центрами ОТГ. З урахуванням негативної ролі корпоративного сектору сільського господарства як чинника спадного тренду в усіх складових сільського сектору практично з середини 2000-их років, комплементарність розвитку його ключових складових буде забезпечуватися на основі активної розбудови сімейно-фермерського укладу, який виступає ефективним інструментом відродження сільськогосподарської діяльності в кризових зонах, віддалених й периферійних сільських громадах, а також безпосередньо сприяє подоланню бідності та безробіття сільських жителів.

Ключові слова: сільський сектор, сільське господарство, сільські території, збалансований розвиток, регіони, об'єднані територіальні громади, сільські (внутрішні) громади, сімейно-фермерські господарства.

Постановка проблеми. В останні роки активізувалися зусилля вчених щодо пошуку найбільш прийнятної моделі регулювання розвитку сільського господарства (у широкому значенні, включаючи переробно-харчову промисловість аграрного сектору) і сільських територій, яка б враховувала особливості нинішньої ситуації в сільському секторі України. Складність вирішення цієї проблеми полягає у тому, що аграрний сектор економіки перебуває у стані перманентних трансформацій, активної турбулентності та періодично повторюваних аграрних і фінансово-економічних криз, які справляють різноплановий і достатньо глибокий негативний вплив на його розвиток. Водночас у сільській місцевості України тривалий час домінують деструктивні процеси, що носять як об'єктивний характер, так і спровоковані необґрунтованими діями владних структур. Однак, як переконливо довела світова практика, сільський сектор українського суспільства дотепер перебуває на етапі функціональної трансформації, коли роль основних (традиційних) функцій звужується, але які ніколи не будуть знівельовані, а виникнення нових чи розширення значення раніше суміжних, підсобних або допоміжних (вторинного порядку) функцій поступово набуває визначального характеру, хоча поки що повною мірою вони не були затребувані або ж відзначаються локальними масштабами реалізації. За таких умов, з одного боку, це ставить перед необхідністю прискіпливого аналізу не лише нинішньої ситуації, але й тих процесів і трансформацій, що привели до такого стану, з метою оцінювання динаміки

і трендів перспективного розвитку, а з другого, – розроблення та обґрунтування сучасних наукових підходів концептуального характеру, спрямованих на забезпечення збалансованого розвитку сільського (позаміського) сектору українського суспільства. У контексті їх реалізації необхідно розробити комплекс практичних заходів, спрямованих на забезпечення збалансованого та взаємодоповнюючого розвитку ключових складових сільського сектору, які отримали назву аграрний і сільський розвиток, а також забезпечити гальмування негативних тенденцій, недопущення виникнення нових загроз та локалізації існуючих явищ негативного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні проблеми розвитку сільського господарства і сільських територій у науковому плані та практичному значенні набули самостійного характеру на зламі 50-60-их років, коли було завершено післявоєнне відновлення господарства (економіки) й проголошено програмний курс правлячої партії на подолання суттєвих відмінностей між містом і селом. Однак отримані результати проведених наукових досліджень не мали жодного практичного впливу на політику держави, яка з використанням методів адміністративного характеру фактично спровокувала міграцію жителів із дрібних, малих і середніх сіл, що пізніше мало своїм наслідком подрібнення та згортання сільської поселенської мережі. Вперше держава повернулася до проблем сільського сектору і стала масштабно їх вирішувати лише у 80-их роках і це дало вагомий позитивні результати [1-2].

На початку 90-их років планова система господарювання зазнала докорінної руйнації, зокрема, її інструменти вже не відповідали вимогам часу, а практично усі види ресурсів стали дефіцитними. Занепад і деградація аграрної економіки наприкінці 90-их років були визнані науковцями першою аграрною кризою в незалежній Україні, але з початком 2000-их років почався вихід національної економіки із стану рецесії [3-5].

Із другої половини 2000-их українська наука перебувала в активному пошуку шляхів вирішення низки гострих та взаємопов'язаних проблем. Це стало можливим на основі, з одного боку, об'єктивного оцінювання ситуації, що склалася в сільському секторі українського суспільства, а з другого, – обґрунтування з урахуванням тодішніх реалій концептуальних засад збалансованого та взаємодоповнюючого аграрного й сільського розвитку, а також розроблення практичних пропозицій, реалізація яких можлива за умов наявності відповідних ефективних механізмів та інструментів. Ці та інші питання висвітлені у низці наукових публікацій [6-9].

Водночас у зв'язку із започаткуванням реформування адміністративно-територіального устрою України (2015 р.), децентралізацією владних повноважень і фінансових ресурсів формується принципово нова ситуація, а держава поступово переносить відповідальність за розвиток сільського сектору на регіони та об'єднані територіальні громади, в кордонах яких функціонує низка сільських (внутрішніх) громад. До того ж самі ОТГ розташовані на різній віддаленості від обласних і потужних промислових центрів, що значно ускладнює вирішення назрілих проблем для тих сільських громад, що знаходяться в кризових зонах. Різною мірою зазначені питання були проаналізовані та запропоновані конкретні заходи з їх вирішення у ряді наукових публікацій [10-12], але зважаючи на надзвичайно широкий їх спектр та на нові обставини залишається не вирішеною навіть з наукових позицій низка складних проблем. Зокрема, перенесення відповідальності за розвиток сільського сектору на рівень регіонів (областей) і ОТГ ставить перед необхідністю більш ґрунтовного дослідження різнопланових відносин по лінії регіон – ОТГ і ОТГ – внутрішні громади з метою їх оптимізації та спрямування на подолання сучасних викликів й вирішення гострих проблем. Водночас у сучасних умовах перспектива розвитку сільського сектору України поступово об'єктивізується через аграрну (сільського господарства і переробно-харчової промисловості) та сільську (сільських територій, сільської місцевості або українського села) складові і це потребує забезпечення їх взаємозв'язаного та збалансованого розвитку.

Мета дослідження. Обґрунтування концептуальних засад, науково-методичних підходів та практичних рекомендацій щодо регулювання розвитку сільського сектору України з урахуванням необхідності забезпечення збалансованих змін і зрушень у двох його складових – аграрної та сільської – в умовах реформування адміністративно-територіального устрою, децентралізації державного управління і фінансових ресурсів та інтеграції національної економіки до внутрішнього ринку Європейського Союзу.

Матеріал і методика дослідження охоплює ретроспективний аналіз на системній основі трансформацій і зрушень, що проходили у сільському секторі України з другої половини мину-

лого століття, із застосуванням загальних і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема: історико-логічний – для розкриття еволюції та сутності деструктивних процесів, що проходили у сільському господарстві та в сільській місцевості; суб'єктно-об'єктний – для виявлення та оцінювання ролі державних структур, органів місцевого самоуправління й громадських (фахових) об'єднань, а також інструментів і механізмів, із використанням яких вони здійснювали регулювання розвитку сільського сектору України в умовах планової, перехідної та ринкової економіки; структурно-функціональний та економіко-статистичний – для визначення інституційного середовища, в якому функціонують інструменти і механізми регулювання розвитку сільського сектору, та виявлення тенденцій і зрушень у розвитку його основних складових – аграрної та сільської тощо.

Основні результати дослідження. З наукового погляду проблеми розвитку сільського господарства і сільських територій почали всебічно аналізувати з прийняттям програмного курсу правлячої партії на подолання суттєвих відмінностей між містом і селом: аналіз реального стану, пошук можливих шляхів згладжування (подолання) зазначених відмінностей, оцінювання ситуації із виконанням сільським господарством основної функції, тобто забезпечення населення продовольством, та обґрунтування ключових напрямів нарощування продукції тощо. У процесі просування по накресленому курсу з початку 60-их років було апробовано кілька різнопланових концепцій, які системно та послідовно і з необхідними коментарями можна подати наступним чином:

– концепція перспективних (опорних або центральних) сіл, практична реалізація якої звелася до заборони нового будівництва та закриття об'єктів соціальної сфери в «неперспективних» (середніх, малих і дрібних) населених пунктах і це спровокувало розширення масштабів міграції сільських жителів. Принцип «високомеханізованому сільському господарству повинні відповідати висококонтентровані форми розселення» став домінуючим за розроблення проектів районного планування та у практичній діяльності органів державного управління. Вкажемо, що надії, які поклали на механізацію та автоматизацію сільського господарства, не справдилися;

– концепція розосередженого розміщення продуктивних сил у поселенській мережі та виникнення на цій основі міжселенних зв'язків. У результаті поступово долається автономність населених пунктів, а виникнення інтеграційних процесів сприяє формуванню взаємозв'язаних систем поселень. Системоутворювальні процеси спочатку охопили міську місцевість, а пізніше поширилися на сільськогосподарське виробництво та населені пункти, де розташовувався людський капітал, а отже і на сільські території. За таких умов принцип «точкової концентрації» аграрного виробництва логічно був замінений принципом «територіальної концентрації», а виробництва сільськогосподарської продукції розглядалося як складний, розгорнутий у просторі і тривалий у часі технологічний процес. Розпороченість людського капіталу по населених пунктах, розміщення у них різних виробничих об'єктів стало розглядатися як необхідна і важлива умова безперебійного функціонування аграрного виробництва. Водночас концепція територіального розміщення продуктивних сил сільського господарства не була закріплена реалізацією комплексу практичних заходів і тому сільський сектор розвивався стихійно без помітних регулюючих зусиль з боку держави;

– концепції перспективного розселення (Генеральна схема розселення на території колишнього Союзу, регіональні або групові системи розселення, єдина система розселення на території Союзу, соціально-економічне районування території України), а також дві концепції перспективного розвитку села: аграрного (в системі промислове – аграрне виробництво) або сільського (у дихотомії місто – село) сектору суспільства (академік Т.І. Заславська) та соціально-економічної системи місто – село (професор Л.В. Нікіфоров). Реалізація останніх спричинила зняття обмежень щодо розвитку сільських населених пунктів і вони отримали право на подальше функціонування та забудову, однак це не знайшло втілення на практиці: міграційні установки сільських жителів не змінилися, із сільської місцевості активно мігрувала молодь, але помітних зусиль держави щодо виправлення негативних трендів не спостерігалось. Унаслідок збезлюднення під питання було поставлено функціонування значної частини дрібних сіл і хуторів, а малі та середні сільські поселення продовжували активно втрачати своїх жителів. У результаті частина земель випала із господарського обігу, відбувалося їх забур'янення та заліснення чагарниками, а отже і природні ресурси, і людський капітал на сільських територіях кількісно скорочувалися, якісно погіршувалися та збіднювалися. Водночас

директивна установка на інтенсифікацію аграрного виробництва та нарощування випуску сільськогосподарської продукції, яка базувалася на виснажливому використанні ресурсів сільських територій, що супроводжувалося подальшою деградацією людського капіталу та перманентним зниженням природної родючості ґрунтів, повністю себе дискредитувала і це ставило перед необхідністю прийняття та реалізації комплексу практичних заходів по реальному покращанню ситуації в сільському секторі.

Отже, з одного боку, визнання критичної ситуації в аграрному секторі колишнього Союзу стало каталізатором прийняття Продовольчої програми СРСР (1982 р.), а з другого, стало інструментом і механізмом, що спонукав включення усіх причетних до цього директивних органів та державних структур до практичної діяльності із забезпечення досягнення вагомих результатів у виробництві сільськогосподарської і харчової продукції. З цією метою було розроблено аналогічні програми по усіх областях, районах і навіть сільських радах й аграрних підприємствах, а результати їх виконання чітко контролювалися директивними і державними органами. Сільськогосподарським виробникам направлялася техніка з компенсацією половини вартості за рахунок бюджету, також за рахунок бюджету фінансувалися програми меліорації та покращання стану ґрунтів. Реалізація місцевих продовольчих програм підкріплювалася нарощуванням обсягів соціально-культурного, житлово-комунального та шляхового будівництва, введенням у дію багатьох об'єктів соціального і виробничого призначення. Нові об'єкти і сучасні форми задоволення соціальних потреб відчували на собі жителі дуже багатьох сіл. На цій основі відбувалося реальне покращання соціального обслуговування сільського населення. Це сприяло гальмуванню процесів міграції сільських жителів у міста, у низці сільських районів виникли осередки тяжіння (населені пункти), куди повертались колишні сільські мігранти за умови, що їм надавали житло та постійну занятість. Незважаючи на недоліки та адміністративні перегини це і була практична реалізація концепції місто – село для сільського сектору України.

Реалізація державою принципу патерналізму відносно сільського сектору свідчило про те, що вона почала «віддавати селу борги» з метою вивести його на сучасний рівень розвитку. Друга половина 80-их років – найвагомий період активного впливу держави на розвиток аграрного сектору і сільських територій. Практичні результати: відчутне покращання умов життя сільського населення, створення необхідних передумов для стабільного та ефективного розвитку сільського господарства, як гаранта продовольчої безпеки країни. Зазначимо, що практично до кінця 1991 р. Україна перебувала у складі колишнього Союзу і на неї покладалась функція по постійному нарощенню виробництва та забезпеченню населення основними видами продовольства. Ці потреби забезпечувалися із значною напругою, яка була наслідком доведення необґрунтованих планових завдань до України загалом й сільськогосподарських підприємств, зокрема, та адміністративного тиску на виробників для їх безумовного виконання.

Ситуація кардинально змінилася із набуттям Україною політичної незалежності (серпень 1991 р.) та припиненням існування колишнього Союзу (грудень 1991 р.). Усі важелі управління Україною перемістилися із Москви до Києва, але залишилися чинними багато економічних зв'язків між ексрадянськими республіками та між підприємствами, що були розташовані на їх території. Відбувся не просто розпад Союзу, а всієї економічної системи, відмирання економічних механізмів та інструментів, на яких вона трималася і забезпечувалося її функціонування. За таких умов Україна повинна була сформувати власні механізми управління національною економікою, включаючи аграрний сектор й забезпечити її стабільний та ефективний розвиток. Однак унаслідок обвального переходу на принципово нові економічні та соціальні умови постало безліч викликів та гострих і складних проблем, вирішити які було просто неможливо в історично короткі строки. Стосовно аграрного сектору постало питання проведення аграрної та земельної реформ, забезпечення переходу економіки від планово-директивної системи до моделі соціально орієнтованого ринкового господарювання. Зважаючи на відсутність практичного досвіду більшість основних важливих рішень приймалися методом проб і помилок, які на наступному етапі давали про себе відчутно знати. Механізми, форми, засоби та інструменти, які активно та ефективно використовувалися у 80-ті роки, приказали «довго жити». Ось чому і економічні, і соціальні процеси проходили значною мірою стихійно, а вплив держави був обмеженим.

Отже, в 90-ті роки на соціальні «із затьяжною біографією» процеси (демографічні, міграційні, поселенські) наклалися фактично стихійні економічні трансформації і в результаті це давало

досить «розкішний букет» різнопланових негативних наслідків. Оскільки соціальні процеси відзначалися великою інерційністю і масштабністю та додатково підсилювалися економічними реформаціями, то негативні тенденції в аграрному секторі набували незворотного характеру та поширювалися навіть на відносно благополучні у цьому відношенні області, райони і сільські ради. У результаті отримала розвиток тенденція збільшення масиву деградуючих сіл, а також формування занепадаючих аграрних територій [5, с. 47-62]. За матеріалами обстеження сільських населених пунктів, у 1996 р. було виділено 7,75 тис., у 2001 р. – 7,1 тис. деградуючих поселень (із 28648 сіл). До деградуючих запропоновано відносити поселення з часткою мешканців пенсійного віку понад 50 %, а в малих (до 200 осіб) – понад 40 %. За оцінками науковців [5, с. 51-54], зменшення категорії деградуючих сіл могло відбутися за рахунок впливу різних чинників (повного відмирання, приєднання до іншого поселення, зміни демографічної ситуації, що спровокувало перехід до іншої категорії), але з урахуванням негативних тенденцій природного руху сільського населення загальна ситуація погіршувалася, а не покращувалася. Серед деградуючих поселень було виділено дві підгрупи: 1) умираючих (з особливо складною демографічною ситуацією) – 48,7 % та 2) занепадаючих – 51,3 %. До цього додамо, що на початку 90-их років налічувалося 112, в середині – 121, а на початку нинішнього століття – 135 сільських адміністративних районів демографічної і поселенської кризи (із 490 сільських районів). В зону гострої демографічної і поселенської кризи ввійшли області північно-східної України: Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська. Фактично це суцільна кризова зона [5, с. 57].

Набуття політичної незалежності й розбудова системи державного управління в Україні співпали у першій половині 90-их років із виникненням та негативним впливом низки факторів, зокрема: гіперінфляція, знецінення коштів на рахунках підприємств і вкладів населення, катастрофічне скорочення фінансування соціальної сфери села та згорання соціального обслуговування сільського населення, поширення безробіття та інше, і це загалом свідчило про виникнення та загострення фінансово-економічної і аграрної кризи. Проведення аграрної та земельної реформ носило затяжний характер, супроводжувалося «відмиранням» колективних форм господарювання та становленням нових: корпоративних формувань різних організаційно-правових форм (підприємства, господарські товариства, виробничі кооперативи), фермерських і селянських господарств товарного спрямування, вертикально інтегрованих структур тощо. Аграрна криза затяглася до кінця 90-их років і лише з початком нинішнього століття з'явилися перші ознаки виходу із рецесії. У процесі переходу від радянської моделі господарювання до ринкової значною мірою було zdeформовано мережу об'єктів соціально-культурного призначення, занедбана або ж припинена їх діяльність, а низький рівень доходів змусив сільських жителів перейти на самообслуговування. Глибокі та руйнівні трансформації в економічному базисі та потужні потрясіння в соціальній сфері поставили перед необхідністю розроблення принципово нових наукових засад і практичних підходів до розвитку сільських територій.

Аграрна галузь наприкінці 90-их років опинилася у найнижчій точці розвитку – 48,6 % валового виробництва продукції сільського господарства (СГ), порівняно з 1990-им роком, у т.ч. частка господарств населення (ГН) становила 57,0 % [13, с. 6]. Перші ознаки виходу із аграрної кризи базувалися на включенні у виробництво та використанні ресурсів, які випали із господарського обігу і «простоювали». Зокрема, розширення площі земельних ділянок та залучення незадіяної робочої сили в ГН мали результатом приріст валової продукції за чотири роки на 20,8 млрд грн (26,6 %) і це збільшило їх частку у валовому виробництві продукції сільського господарства на 9,3 % – до 66,3 % (2003 р.), хоча індекс продукції по галузі загалом підвищився лише на 4,4 % – до 53,0 % [13, с. 6].

Зважаючи на те, що і соціальні процеси, і негативні тренди в аграрному секторі мали і мають величезну інерційність, то об'єктивно, що на початку нинішнього століття підвищена увага провідних українських науковців була зосереджена на соціальних ресурсах сільських територій. Вони виходили із того, що «соціальні ресурси (фр. *ressource* означає допоміжні засоби) беруть участь у процесі суспільного виробництва через забезпечення відтворення робочої сили. Тому головним елементом соціальних ресурсів села є його жителі – сільське населення. У складі останнього центральне місце належить особам, здатним до праці – трудовим ресурсам. Отже, трудові ресурси є складовою одночасно соціальних і економічних ресурсів суспільства, що, на нашу думку, і є тією сполучною ланкою, що зумовлює взаємозалежність його економічного і соціального розвитку» [5, с. 6].

Зазначимо, що безпосередня участь трудових ресурсів (трудового потенціалу або людсько-го капіталу) у первинному виробництві, включаючи ГН, є ключовою умовою ефективного господарювання. Якраз через об'єднання людського капіталу (розміщеного в населених пунктах) із залученими у виробництво природними, матеріальними й іншими ресурсами конкретної території відбувається реалізація не лише інтересів органів місцевого самоврядування (нині об'єднаних територіальних громад) загалом, але й безпосередньо сільського населення. У 2005 р. була спроба провести в Україні адміністративно-територіальну реформу (АТР) шляхом трансформації низової ланки місцевого самоврядування (об'єднання місцевих, тобто сільських, селищних і міських рад), але оскільки вона нав'язувалася «зверху», то не отримала підтримки «знизу». Із середини 90-их років в Україні ґрунтовно вивчають досвід країн-кандидатів на вступ до ЄС, які проводили необхідну підготовку і користувалися перевагами Співтовариства в частині підтримки переходу аграрного сектору на ринкові засади господарювання, а також за проведення АТР з метою закріплення за територіальними громадами основних повноважень щодо використання ресурсів на територіях, які будуть перебувати під їх юрисдикцією.

Водночас, враховуючи кричущі реалії кінця 90-их років науковці вважали, що необхідно загальмувати розповзання «кризових зон» по сільських територіях України. З цією метою пропонувалось розробити та реалізувати спеціальні заходи по подоланню депресивності аграрних територій, тобто районів демографічної і поселенської кризи [5, с. 59-60]. Ось чому Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року (затверджена постановою КМУ 19.09.2007 р. №1158) включала підрозділ «Державна підтримка розвитку депресивних сільських територій», де передбачено реалізувати низку конкретних заходів, зокрема:

а) удосконалити законодавство в частині врахування специфіки розвитку депресивних сільських територій;

б) розробити та здійснити заходи щодо надання державної підтримки сільським населеним пунктам і адміністративним районам, що належать до депресивних сільських територій;

в) запровадити надання гарантій і пільг особам (сім'ям), що проживають на депресивних сільських територіях, а також тим, що будуть в установленому порядку переселятися на такі території, з метою відродження сільськогосподарського виробництва та інших видів діяльності. На стимулювання розвитку депресивних територій було передбачено надання понад 0,5 млрд. грн. За результатами аудиту використання коштів державного бюджету, спрямованих на виконання зазначеної Програми, за 2008-2015 рр. (9 міс.), було встановлено, що профінансовано і використано лише половину (64,0 млрд грн) від запланованого обсягу (128,2 млрд грн), у т.ч. на розвиток соціальної сфери та сільських територій – 4,1 % (2,6 млрд грн, або 12,4 % від прогнозованого обсягу на цей напрям – 21,0 млрд грн), але на стимулювання розвитку депресивних територій – кошти не виділялися взагалі [14, с. 14–18].

Отже, за відсутності ефективних механізмів та ресурсного забезпечення проблеми сільського розвитку не отримали належної фінансової та організаційно-практичної підтримки і тому ситуація набула ознак профанації (зневажливого ставлення до кричущих проблем розвитку села). Нині чинна Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. У ній, з огляду на глибину і складність проблем сільських територій, брак досвіду реалізації такої політики в Україні та обмеженість державного фінансування, запропоновано стратегічний пріоритет 7. Сільський розвиток – відродження українського села спрямувати на підтримку розвитку сільського господарства та сільської місцевості за чотирма критично важливими напрямками [15, с. 64–65]:

– формування необхідної інституціональної, правової та стратегічної бази аграрного сектору для реалізації політики розвитку сільських територій;

– формування Рамкової політики інвестування (РПІ) підтримки з метою зміцнення та підвищення конкурентоспроможності малих агровиробників;

– формування РПІ підтримки суб'єктів несільськогосподарської діяльності задля стимулювання створення доданої вартості та диверсифікації господарської діяльності у сільській місцевості;

– формування РПІ, що стимулює організацію та мобілізацію ресурсів сільських територіальних громад та розвиток державно-приватного партнерства за участю сільських громад, аграрних підприємств, представників громадянського суспільства та місцевих органів влади.

Отже, це свідчить про те, що відповідальність за розвиток сільських територій повністю перекладається на об'єднані територіальні громади, в яких представлено сільську складову, тобто внутрішні (або сільські) громади. Водночас ОТГ нині ще перебувають на стадії формування та оволодіння у повному обсязі покладеними на них функціями і ресурсами, що знаходяться (будуть знаходитись) у їх розпорядженні, включаючи природні, матеріальні, інфраструктурні, трудові й інші ресурси територій і об'єкти та інженерні комунікації, що забезпечують проведення господарської діяльності.

Однак повернемося до початку 2000-их років. Затяжний період виходу аграрного сектору із посттрансформаційної кризи не супроводжувався глибокими змінами та вагомими позитивними зрушеннями – у 2000 р. індекс продукції СГ становив 53,4 % (з неї сільськогосподарські підприємства (СГП) – 29,1 %, ГН – 111,3 %, а частка ГН – 61,5 %) та харчової промисловості (ХП) – 52,1 %, порівняно з 1990 р. Зазначимо, що у 2009 р., тобто на піку чергової фінансово-економічної та аграрної кризи, індекси продукції становили, відповідно: СГ 70,0% (з неї СГП – 48,3 %, ГН – 121,6 %, а частка ГП – 51,3 %) та ХП 108,1 % [13, с. 6; 16, с. 308–309]. Отже, спостерігалися певні позитивні зрушення і це спонукало до пошуку тих ключових складників, впливаючи на які можна буде повною мірою розкрити незадіяні можливості аграрного ресурсного потенціалу сільських територій. Зазначимо, що у 2017 р. індекс продукції становив: сільського господарства 91,3% та харчової промисловості 107,9 %, порівняно з 1990 р.

Повільне відродження сільського господарства вимагало від українських вчених пошуку нових наукових підходів на основі переосмислення ролі аграрного сектору і села у вирішенні ключових проблем суспільства, системного аналізу проблем, що гальмували ці процеси, та розроблення пропозицій до їх вирішення. Водночас на початку і в середині 2000-их років на сільських територіях домінували негативні тенденції, які були започатковані у попередні періоди, але справляли свій дестабілізуючий вплив і дотепер. Унаслідок інерціювання невирішених проблем у сільському секторі отримали надзвичайно складну ситуацію, де вирішальну роль відігравали наступні явища, чинники і тенденції, зокрема:

- низький рівень продовольчої безпеки країни загалом та його зниження унаслідок посилення дисбалансів у вирощуванні окремих видів сільськогосподарської продукції, а особливо значного скорочення обсягів виробництва продукції тваринного походження, що мало наслідком погіршення структури та зниження калорійності харчування для значного прошарку населення, включаючи, сільських жителів;

- формування економічних відносин ринкового типу в аграрному секторі ускладнювалося та обтяжувалося глибокими змінами у складі землевласників і землекористувачів та організаційно-правових формах господарювання, виникненням нових форм високотоварного виробництва (агрохолдингов, агрокорпорацій) і це супроводжувалося надмірною (виснажливою) експлуатацією ресурсів сільських територій чи виключенням окремих (людського капіталу) із господарського обігу взагалі, появою та нерегульованим вилученням різних видів ренти (екологічної, водної, політичної, податкової, земельної, транспортної тощо) мізерною кількістю потужних виробників сільськогосподарської і харчової продукції;

- погіршення життєвого середовища на селі набуло тенденційного характеру й охопило практично усі складові: матеріально-технічну базу галузей соціальної сфери та інженерної інфраструктури, систему соціального обслуговування сільських жителів і систему соціального забезпечення населення. Особливо гостро ці проблеми концентрувалися у населених пунктах, що розташовані в депресивних і периферійних сільських районах, які особливо потерпали від бідності й безробіття, а також унаслідок низького рівня заробітної плати в господарствах первинного виробництва;

- підйом аграрного виробництва у 2000-ні роки не супроводжувався розширенням сфери зайнятості сільського населення, а навпаки: і у галузях первинного виробництва, і у секторі позааграрної зайнятості (промислові види діяльності) на сільських територіях відбувалося невпинне зменшення чисельності зайнятих на постійній основі. Водночас усіх тих, кого скоротили за різних причин, статистика автоматично відносила до зайнятих в особистому селянському господарстві і тому спостерігається істотний розрив між офіційними даними щодо сільських безробітних і даними, які визначалися за методологією МОП (Міжнародної організації праці);

- унаслідок стрімкого зростання цін на пальне фактично припинено автобусне обслуговування жителів переважної більшості сільських населених пунктів і це супроводжувалося посиленням їх обосібленості, територіальної ізольованості та автономності розвитку, погіршенням доступності соціальних послуг для сільського населення тощо.

За таких умов підвищена увага українських вчених була зосереджена на соціоекономічному підході. В його основу покладена Концепція багатофункціональності сільського господарства, яка була сформульована Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у 2008 році. Її виникнення пов'язано із деаграризацією економіки – тобто зменшенням частки сільського господарства у національній економіці і реальним зменшенням зайнятості населення у ньому. Зазначимо, що за 1990-2016 роки частка продукції сільського господарства у ВВП країни зменшилася на 2,4 вп (із 16,2 % (визначено розрахунково) до 13,8 %), зайнятості населення у сільському господарстві – на 2,5 вп (із 20,1 % до 17,6 %), але при цьому частка сільського населення у структурі населення України – лише на 1,7 вп (із 32,7 % до 31,0 %). Частина вивільненого із сільського господарства й інших галузей первинного виробництва сільського населення працездатного віку знаходить місце роботи у різних несільськогосподарських видах економічної діяльності та у галузях соціального обслуговування. Їх роль у сільській місцевості поступово підвищується, але це компенсує лише третину втрачених сільським населенням робочих місць [17, с. 9].

Отже, Концепція багатофункціональності сільського господарства спонукає до більш глибокого та всебічного дослідження місця і ролі людини, які вона виконує (почала чи повинна виконувати) у взаємозв'язаних сферах за їх об'єктивної взаємообумовленості та єдності. Йдеться про економічну, соціальну та екологічну функції, які покладаються на сільське господарство або у ширшому розумінні – на первинне виробництво у сучасних умовах. Чітке дотримання відповідних вимог при виконанні згаданих вище функцій може бути забезпечено лише за свідомої та безпосередньої участі людини у їх практичній реалізації. У цьому зв'язку вчені зазначають, що «Концепція багатофункціональності базується на визнанні сільського господарства специфічною сферою економічної діяльності, унікальною за різноманітними суспільними результатами, які вона може продукувати одночасно із виробництвом сільськогосподарської продукції. У процесі сільськогосподарського виробництва створюються не тільки харчові продукти, корми, волокна, агропаливо, лікарська та декоративна продукція, а й продукуються суспільні блага нетоварного характеру, такі як екологічні послуги, красоти ландшафтів, культурна спадщина тощо.... Вони можуть слугувати сферами диверсифікації економічної діяльності на сільських територіях, перетворюючись на специфічні види місцевих активів, капіталізація яких створює для сільських громад засоби існування поза межами виробництва сільськогосподарської продукції» [6, с. 20].

Таким чином, спираючись на викладене є достатньо підстав для висновку про те, що аграрна політика держави на нинішньому етапі має базуватись на науково обґрунтованому, збалансованому (чи пропорційному, залежно від конкретної ситуації) і взаємодоповнюючому поєднанні двох напрямів її реалізації – галузевого й територіального (або аграрного і сільського розвитку), тобто комплементарності. Вона «базується на узгодженні інтересів сільськогосподарського виробництва, сільських спільнот й сільської місцевості, які як відносно окремі самостійні підсистеми мають гармонійно взаємодіяти між собою у забезпеченні виконання галузевих і загальносуспільних функцій. У комплементарних агропродовольчих системах ефективно реалізується багатофункціональність сільського господарства і села» [17, с. 10]. Щодо нинішньої ситуації, то принцип комплементарності буде реалізовано за наступних підходів, а саме:

1. Аграрний розвиток на основі модернізації сільськогосподарського й технологічно пов'язаних виробництв з метою забезпечення переходу на європейську модель багатофункціонального розвитку. Включає наступні складові: оновлення матеріально-технічної бази господарств первинного виробництва (сільського, лісового та рибного); інноваційно-технологічну модернізацію переробно-харчових потужностей операторів ринку; впровадження в агропродовольче виробництво вимог національної системи технічного регулювання, яка є еквівалентною базовій моделі технічного регулювання, що функціонує в країнах-членах ЄС; впровадження на підприємствах аграрного сектору вітчизняної системи харчової безпеки, яка еквівалентна європейській моделі безпечності харчових продуктів і кормів для тварин; впровадження санітарних і фітосанітарних заходів у сільському господарстві згідно із європейськими вимогами. вико-

нання у повному обсязі переліченого комплексу завдань виступає необхідною умовою забезпечення підвищення конкурентоспроможності продукції аграрного сектору та її відповідності європейським вимогам безпечності і якості з метою виходу вітчизняних продуцентів на ринки країн-членів Співтовариства і на цій основі інтеграції господарств первинного виробництва й переробно-харчових підприємств до внутрішнього ринку ЄС.

Отже, аграрний розвиток об'єктивно виступає виробничою домінантою процесу інтеграції суб'єктів підприємницької діяльності, що функціонують в аграрному секторі, до внутрішнього ринку країн-членів Європейського Союзу. Ця проблема в запропонованій авторами інтерпретації на нинішньому етапі отримує необхідне законодавчо-нормативне, регуляторне та акредитаційне забезпечення, які гармонізовані з європейськими та міжнародними вимогами. Також завершується формування і становлення вітчизняної системи ринкового нагляду, в основу якої покладено дотримання загальних законодавчих рамок Співтовариства з ринкового нагляду, і, згідно з чинними законодавчими актами, на початок 2020-их років вона набуде практичного втілення [18]. Фактично вищезазначене можна розцінити як пріоритетні завдання загальнодержавного рівня для практичної реалізації європейського курсу України в аграрному секторі економіки.

Водночас, специфіка первинного, а перш за все сільськогосподарського виробництва полягає у його розосередженості по території, що породжує безліч усіляких різнопланових комбінацій та просторових конфігурацій задіяних у ньому ресурсів: земельних, матеріальних, трудових, соціальних, інфраструктурних, рекреаційних, інформаційних, а також організаційно-правових форм підприємств і форм господарської діяльності. Особливу увагу в усьому комплексі проблем українські науковці звертають на основний засіб виробництва, який «через запровадження вільного ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель не зможе забезпечити досягнення сталого економічного зростання, посилення місцевого економічного та екологічного розвитку, функціонування локальних ринків, збереження робочих місць. Зняття мораторію на купівлю-продаж землі має передувати перегляд земельного законодавства на відповідність принципам відповідального управління земельними ресурсами в інтересах суспільства. Слід відмовитися від неоліберального підходу у земельній політиці оскільки земля, забезпечуючи фундаментальні права людей на безпечні та доступні продукти харчування, є не тільки особливим товаром, а й природним капіталом та життєвим простором для всього суспільства. Пріоритетами тут мають бути: збалансування аграрного і сільського розвитку через деконцентрацію землеволодіння і землекористування; допуск до ринку землі тільки соціально відповідальних інвесторів; використання еколого-рекреаційного потенціалу земельних ресурсів передусім в інтересах місцевих громад; створення загальнодоступної інформаційної системи моніторингу земельних трансакцій» [17, с. 8].

Практична реалізація зазначених пріоритетів має враховувати особливості розвитку конкретних сільських територій, різних за розмірами й конфігурацією, у поєднанні із розміщеними на них необхідними для виробництва ресурсами. Зважаючи на негативні тренди чисельності й структури сільського населення, подрібнення та згортання поселенської мережі унаслідок збезлюднення сіл, що супроводжується збільшенням міжселенних розривів й виникненням «нічийних» земельних угідь, необхідно в кожному окремому випадку враховувати реальну ситуацію та підходити надзвичайно зважено. Ініціатива місцевих агровиробників (діючих фермерських й особистих селянських господарств) щодо розширення площ сільськогосподарських угідь, а також інших суб'єктів з тих, хто проявив бажання до створення нових виробництв на «вільних землях», має активно підтримуватись керівництвом ОТГ. При цьому обов'язково враховуються інтереси сільських громад з погляду створення нових робочих місць на засадах сімейного господарювання та організації із запровадженням агроінновацій виробництва конкурентоспроможної продукції. Особлива увага має бути приділена відродженню галузей тваринництва. Йдеться про створення сімейних молочних (на 5-20 голів), скотарсько-відгодівельних (5-30) й вівчарських (на 10-50 голів) ферм, організацію промислових молочних ферм (більше 200 голів), відгодівельних або ж з повним виробничим циклом свинокомплексів різної потужності, запровадження вирощування рослинницької продукції (ранньої, парникової, зеленої, нішової), яка характеризується використанням високої частки ручної праці, а також впровадження сучасних способів агрологістики з метою її своєчасної доставки споживачам. Водночас одним із важливих напрямів подолання аграрної моноспеціалізації виступає поглиблення галузевої та продук-

тової диверсифікації у різних видах економічної діяльності, зокрема на основі розміщення виробничих об'єктів у сферах спорідненої та допоміжної відносно первинного виробництва діяльності, а також різних виробничих структур позааграрного спрямування.

2. Сільський розвиток на основі активного залучення до цих процесів об'єднаних територіальних громад і внутрішніх (сільських) громад. Оскільки має місце реальний дефіцит власного досвіду, то вказаний напрям потребує додаткового ґрунтового аналізу з метою підготовки конкретних пропозицій, а також розроблення економіко-організаційних механізмів та інструментів для їх практичної реалізації. Україна проголосила європейський вектор розвитку і тому пропозиції, з одного боку, мають враховувати методичні підходи ЄС до розвитку сільських територій, а з іншого, – вітчизняну специфіку та реальну картину зрушень і трансформацій на сільських територіях, динаміку змін і напрями трендів тощо. Зазначимо, що в ЄС питання розвитку сільських територій вирішуються з використанням інструментів Спільної аграрної політики (САП), яка впродовж тривалого періоду також пройшла значну еволюцію: територіальний підхід поступово трансформувалася на підходи, пов'язані зі структурною перебудовою галузей та пошуком ефективних компромісних рішень. Причому ключові рішення щодо підтримки аграрного сектору синхронізуються із відповідною підтримкою сталого розвитку сільських територій. Важливо, що враховуються як національна специфіка країн-членів Співтовариства, так і реальний стан сільських територій і не лише через призму діючих тенденцій і негативних наслідків минулого розвитку сільських районів, але з урахуванням принципу комплементарного розвитку (взаємодоповнення і взаємодії). Зокрема, в документі ЄС «Європейська регіональна політика: натхнення для країн, що не входять до ЄС?» концептуальні засади територіального планування та просторового розвитку, які базуються на політичному принципі, згідно з яким багатші країни і регіони мають забезпечувати солідарність з біднішими країнами і регіонами, а також на економічному принципі, відповідно до якого нижчі обсяги виробництва в бідних країнах-учасниках і регіонах, або країнах і регіонах із високими рівнями безробіття є втратою потенціалу та можливості для ЄС у цілому [19, с. 5]. Для забезпечення сталого сільського розвитку, відкриття нових ринків та зміцнення економічного потенціалу країн-учасників передбачається стимулювання інвестицій у сільське господарство, сучасну інфраструктуру, інноваційну діяльність та занепадаючі сектори сільської економіки, надання кращої освіти та професійної підготовки для людей у слабких регіонах. З цією метою на національному й регіональному рівнях використовуються паралельно, залежно від конкретної ситуації, різні концепції розвитку сільських територій, а саме [12, с. 83-84]:

– концепція сільського розвитку в контексті загальної модернізації сільського господарства та агробізнесу загалом. За основу приймається галузева модель розвитку аграрного сектору і на неї спирається сільський розвиток. Сільські території розглядаються як сукупність ресурсів, місце проходження виробничих процесів та просторова база розвитку сільського господарства. Основна функція сільських територій – виробництво товарної сільськогосподарської продукції;

– концепція сільського розвитку, яка базується на зменшенні відмінностей між найбільш відсталими сільськими районами і рештою секторів економіки (концепція зближення або перерозподільча модель). У ній сільські райони розглядаються переважно як слабозрозвинені, структурно відсталі від міських унаслідок впливу різних несприятливих чинників і тому вони потребують особливої підтримки: диверсифікації діяльності у найвідсталіших районах, прямої компенсації за рахунок держави впливу несприятливих чинників, непрямої підтримки тощо;

– концепція, яка базується на ідентифікації сільського розвитку із розвитком сільських районів та передбачає використання усіх ресурсів, що знаходяться на їх території (людських, природних, матеріально-технічних, ландшафтних тощо), а також інтеграцію між усіма компонентами і галузями на місцевому рівні (територіальна модель).

Зазначимо, що оскільки основним об'єктом сільських територій в ЄС виступали сільські райони, то такий підхід отримав своє продовження і в Україні. Зокрема, із залученням матеріалів суцільного обстеження сільських населених пунктів, які включали період 1996-2005 рр., було розроблено комплексну типологію сільських адміністративних районів. Вона базувалася на диференціації районів на основі систематизації фактів та встановлення основних типів явищ, які характеризують причини, поточні особливості розвитку та його перспективи. Цю роботу можна трактувати як важливу у теоретичному та методичному плані для складного періоду

становлення ринкової економіки та із урахуванням спадних трендів минулого розвитку і яку можна буде творчо використати для наступних періодів, а також для іншого рівня узагальнення, зокрема об'єднаних територіальних громад. Не торкаючись вихідних теоретичних положень і методичних підходів цієї роботи відзначимо, що комплексна типологія сільських територій за умовами сільського розвитку включала шість основних типів [9, с. 196-217], з яких два – кризовий та у передкризовому стані. За укрупненими оцінками, чисельність кризових сільських адміністративних районів у 2005 році становила майже 200 од., а в 2010-му – перевищила цю цифру (більше 40 % від їх загальної кількості). Отже, відбувається розповзання «кризових зон» по сільських територіях України і при формуванні ОТГ вказані зони або ж їх частини будуть включені до різних громад, центрами яких виступають (будуть виступати) сільські населені пункти, селища міського типу й міста різного ієрархічного рівня (від районного до обласного).

Значимо, що відмінний від наведеного вище методичний підхід було запропоновано при ідентифікації сільських територій як системи населених місць різних розмірів та адміністративного значення (закріпленого формального чи реального, тобто неформального). Цей підхід передбачає врахування не тільки їх розташування в географічному просторі на осі «центр – напівпериферія – периферія», а й оцінку рівня та динаміки їх розвитку у контексті дихотомії «село – місто» [9, с. 21].

Таким чином, враховуючи попередній досвід регулювання розвитку аграрного сектору та сільських територій, певні здобутки, реальні і потенційні втрати від несвоєчасного прийняття або взагалі неприйняття заходів з виправлення допущених перекосів та прорахунків перед українськими вченими на початку 2010-их років постало актуальне завдання: сформувати нові підходи до сільського розвитку із урахуванням досвіду країн-членів ЄС, зміщення не лише акцентів, але й суттєвої диверсифікації сфер і напрямів прикладання зусиль, а також розширення спектру ресурсів, місцевих активів та інституційних одиниць, які необхідно залучити до безпосередньої участі в їх реалізації. Виокремлюючи сутність сільського розвитку, вченими було запропоновано новий методологічний підхід для досягнення стратегічних цілей сталого розвитку аграрного розвитку і села, який базується на потенціалі місцевих громад та їх реальних спроможностях до вирішення власних проблем. Було встановлено, що «державна політика, націлена виключно на економічне зростання, здійснює абсолютно негативний вплив на сільські громади... Більш важливе значення має вміння селян використовувати місцеві активи, працювати спільно над відтворенням на сучасній основі сільського життя; їхня здатність вибудовувати і покращувати соціальні мережі; можливість удосконалювати власні професійні знання та перетворювати їх на інноваційні ідеї, втілювати ці ідеї у життя тощо. Результатом цього стануть не тільки робочі місця на селі, зростання доходів та функціонуєча інфраструктура, але також сильні сільські громади, здатні забезпечити сталий соціоекономічний розвиток села і які можуть успішно справлятися з постійними внутрішніми змінами і глобалізаційними викликами» [8, с. 10].

За визначенням науковців, сільський розвиток включає розвиток економіки села, сільських територій (агрolandшафтів, інженерної та соціальної інфраструктури) і, найголовніше – людини. Втрата державою патерналістської ролі спонукала до активного пошуку нових суб'єктів сільського розвитку, які повинні прийняти на себе функції із забезпечення реального впливу на процеси, що відбуваються на сільських територіях, спонукати до просування в обраному напрямі та для досягнення поставлених цілей. Зазначені функції спроможні прийняти на себе лише сільські (або внутрішні) громади – тобто самоорганізовані сільські жителі, які поділяють спільний життєвий простір (як правило, в межах одного села), об'єднані прагненням, готовністю і реальними діями до поліпшення його економічного, соціального та екологічного становища, які створили для цього групу взаємодії (ГВ) і визначили лідера з числа його членів [10, с. 63]. Процеси самоорганізації жителів сільських громад після проведення адміністративно-територіальної реформи зможуть отримати реальні імпульси для активізації формування сучасних умов для розвитку людини, підвищення якості чи усунення асиметричності життєвого середовища в сільських населених пунктах. Зусилля спрямовуватимуться на саморозвиток сільських громад на основі максимальної капіталізації місцевих активів, і перш за все усіх видів ресурсів: людського, соціального, природного, фізичного, фінансового, політичного, культурного [8, с. 214-257].

Значимо, що у світі вже сформовано як покрокові процедури самоорганізації жителів громад, так і процедури оволодіння правами і обов'язками, які об'єктивно будуть покладені на

них, як виразників місцевих інтересів. У цьому зв'язку доцільно відзначити, що ідея сільських громад в Україні лише починає формувати свій нормативно-правовий простір. Вже є певні прояви самоорганізації сільських жителів на мікрорівні, але цього досвіду недостатньо для ґрунтовного аналізу та формування адекватних висновків. У цьому зв'язку доречно звернутись до тих ключових положень, які сформулювали українські вчені, з тим, щоб мати максимально повну та об'єктивну характеристику зрушень, на які ми будемо сподіватися. Отже, «сільський розвиток на базі громад – це розвиток, орієнтований на формування засад сталості, створення довгострокових спроможностей громад самостійно справлятися з майбутніми викликами і можливостями. Це – ланцюг дій, у процесі яких громади візуалізують, ініціюють і реалізують власні ідеї щодо покращання повсякденного життя. Це – діяльність самих громад для себе, яка спрямована на реалізацію економічних можливостей громади, покращення соціальних умов і навколишнього середовища її життєдіяльності. Отже, сільський розвиток на базі громад – це цілеспрямована зміна інституційних, економічних, екологічних, демографічних, соціальних, культурних, побутових та інших умов у сільській місцевості у напрямі зростання рівня та якості життя населення. Зміни здійснюються самими громадами на основі наділення їх правами власності/користування, ефективного використання і контролю над локальними ресурсами, забезпечують подолання бідності, а не більш комфортне існування в її умовах» [10, с. 3].

Але, як свідчить практика 2015-2018 років, реальні фінансові важелі в умовах децентралізації держава передає новій низовій ланці місцевого самоврядування – об'єднаним територіальним громадам (ОТГ). Ось чому, на нашу думку, створення сільських громад реально може проходити лише в контексті проведення адміністративно-територіальної реформи. Із 2014 р. було заплановано проведення поетапного укрупнення низової ланки (сільських, селищних та міських рад, кількість яких до об'єднання становила 11519 од.) та створення ОТГ, зокрема: 975 ОТГ (затверджено Кабінетом Міністрів України), але інша пропозиція була знизу – 1206 ОТГ (схвалено обласними радами) [20, с. 108]. Неодноразові спроби проведення АТР у різній формі закінчувалися невдало, але після інтенсивного підготовчого періоду (2014 р.) у 2015 р. було створено 159 ОТГ, потім 209 та 330 і у 2018 р. (станом на 10.05.2018) – 33 об'єднані територіальні громади.

Зазначимо, що за результатами моніторингу [21] утворено 731 ОТГ (60,6 % від 1206 ОТГ, що були схвалені обласними радами), в яких об'єднано 3399 базових громад (31,1 %), отже, залишилися необ'єднаними 7540 базових громад (68,9 % від їх загальної кількості). Ще 26 громад звернулися до ЦВК України стосовно призначення перших виборів. Середня кількість рад базового рівня, які об'єдналися в одній ОТГ, становить 4 од., а середня чисельність населення однієї ОТГ – 11051 особа. Площа сформованих ОТГ становить 180,0 тис. кв. км, в яких налічується 6,4 млн. жителів (відповідно 32,2 % від загальної площі і 18% від загальної кількості населення України). Отже, хоча найважливіша складова – створення мережі ОТГ – вже пройшла середину, однак за іншими індикаторами – показники нижче. У зв'язку із відставанням від графіка створення ОТГ кінцевий строк реформування адміністративно-територіального устрою України перенесено на 2020 рік.

У цьому зв'язку постає низка нових завдань для вже створених ОТГ, а особливо тих, що розташовані в кризових зонах або включають їх частини, по лінії «ОТГ – сільська (внутрішня) громада». Їх можна систематизувати за різними ключовими проблемами і на цій основі виділити два рівні: а) локальний (ОТГ) і б) місцевий (сільських громад). Розкриємо основні функції і повноваження для вказаних рівнів управління та проаналізуємо особливості об'єкта управління – сільських територій різного масштабу.

а) Локальний рівень – оволодіння у повному обсязі сформованими ОТГ покладеними на них функціями, природними і фінансовими ресурсами, що знаходяться (будуть знаходитись) у їх власності чи розпорядженні. Об'єднані територіальні громади можна структурувати за ієрархією їх центрів: міські громади – 105 од. (14,4 %), селищні – 230 од. (31,7 %) і сільські – 392 од. (53,9 %). Об'єднання відбулося навколо точок економічної активності, якими є міста районного значення, селища та потужні села, які повинні стати центрами зростання для сільських територій [19, с. 10]. Необхідно підкреслити, що стосовно закріплених за органами управління ОТГ функцій, то вже розроблено низку чинних нормативно-правових актів, опубліковано значний перелік методичних рекомендацій та нормативно-довідкової літератури, в яких детально розкриваються та аналізуються питання організації публічного управління сільськими територіями та її складовими, зокрема: насе-

леними пунктами, природними ресурсами і навколишнім середовищем, соціальною сферою, населенням і трудовими ресурсами, соціальним захистом сільських жителів, виробничою сферою та ін. [19; 22-25]. З цією метою розроблено структуру і форму паспорта населеного пункту ОТГ та зведеного паспорта сільської ОТГ [19 с. 37-65, 67-86]. «Паспорт населеного пункту – це документ загального користування, який містить: соціально-економічну, демографічну, екологічну ситуацію, зайнятість населення, матеріально-технічне забезпечення, наявність та використання земельних ресурсів, об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, інвестиційну привабливість громади та перспективи її розвитку. Він виступає інформаційним джерелом для оцінної характеристики рівня та якості життя населення, а також ухвалення місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування певних управлінських рішень» [19 с. 15].

Не торкаючись всього комплексу питань, які пов'язані повсякденною діяльністю органів управління ОТГ, доречно привернути увагу до тих проблем, що стали актуальними у зв'язку із проведенням АТР й гострою необхідністю фінансового забезпечення реалізації закріплених за громадами функцій. У цьому відношенні виокремилися кілька важливих напрямів, включаючи формування фінансово-економічного механізму [26], зокрема:

- розмежування земель державної і комунальної власності, а також визначення меж сільськогосподарських угідь, прилеглих до сільських населених пунктів, що були відчужені у державну власність і які необхідно повернути сільським громадам;

- розроблення сучасних науково-методичних підходів щодо формування та структури фіскального механізму наповнення місцевих бюджетів ОТГ з урахуванням нових методичних підходів, на яких базується євроінтеграційна модель управління природними об'єктами і ресурсами, й отримання доходів суб'єктами господарювання, які їх використовують за проведення господарської діяльності. Зокрема, структура фінансово-економічного механізму децентралізованого управління природними активами територіальних громад включає: бюджетне вирівнювання (дотації та міжбюджетні трансферти), фіскальне наповнення (податки, квазіподатки та парафіскальні платежі), публічно-приватне партнерство (концесії, компанії зі спеціальними правами запозичення та дивестиції) [26, с. 35–37];

- удосконалення власної фінансової бази для оподаткування та підготовка пропозицій щодо її розширення за рахунок природних ресурсів і корисних копалин, що знаходяться в межах ОТГ, з урахуванням їх загальнодержавного чи місцевого підпорядкування та необхідності виокремлення частки громад в доходах (податках) від їх використання суб'єктами господарювання, а також запровадження місцевих податків;

- капіталізація природних ресурсів і корисних копалин на основі децентралізації управління та ідентифікації прав власності органів місцевого самоврядування з метою подальшої їх трансформації в активи ОТГ тощо.

б) Місцевий рівень – об'єктивізація внутрішніх громад (виявлення та встановлення кордонів між селами або окремими частинами населених пунктів, які територіально локалізовані), пошуки неформальних лідерів та розвиток лідерських прагнень у членів сільських громад. Це необхідно проводити з метою виявлення та усунення тих проблем, що заважають розвитку сільських громад чи погіршують умови життя сільському населенню. Однак з погляду вирішення проблем, що потребують залучення ресурсів ОТГ, а також з інших джерел, завдання надзвичайно ускладнюється: необхідно створювати із сільської громади або групи громадян юридичну особу, яка буде вирішувати різнопланові завдання на місцевому рівні. Отже постає завдання інституційного виокремлення одиниць низового рівня, наділення необхідними повноваженнями й пошуку відповідних механізмів координації їх сумісної чи обособленої діяльності тощо.

Відродження аграрної та позааграрної діяльності в кризових зонах й периферійних сільських громадах, поліпшення життєвого середовища сільського населення стане об'єктивним індикатором ефективності і результативності переходу на нову модель адміністративно-територіального устрою, гармонізації інтересів суб'єктів господарювання, ОТГ і сільських спільнот низового рівня та забезпечення взаємодоповнюючого аграрного і сільського розвитку. Нині сільський розвиток перебуває на стадії інституційного формування, а територіальні громади – в процесі поступового оволодіння закріпленими функціями та організації ефективного управління природними об'єктами і ресурсами. Враховуючи реальну динаміку сільський роз-

виток в оглядовій перспективі стане важливим доповненням аграрного розвитку, що сприятиме зміцненню сталості сільського сектору України.

Висновки. 1. Концептуальні засади і принципи, на яких формувалися в 60-70-ті роки програми розвитку сільського господарства і сільських територій, були відірвані від тогочасних реалій. Догматичні підходи («неперспективні села», концентрація сільського розселення) не мали наукового підґрунтя, але негативний вплив на сільську поселенську мережу справляли заборона будівництва та закриття об'єктів соціальної сфери. Курс на реалізацію програм без забезпечення необхідними ресурсами провокувало розширення міграції сільського населення і обезлюднення більшості сільських поселень.

2. Деструктивні процеси охопили усю сільську поселенську мережу та продовжувалися до першої половини 80-их років включно і лише з другої половини проявився реальний патерналізм держави. Масштабні інвестиції в механізацію, електрифікацію та хімізацію сільського господарства і розбудову соціальної сфери села пригальмували руйнівні тенденції, але зупинити їх не змогли. З набуттям політичної незалежності Україна одночасно була скинута у вир глибоких економічних трансформацій і це супроводжувалося занепадом соціальної сфери села. Унаслідок цього аграрний сектор і село були відкинуті на рівень 50-60-их років. Економічна та аграрна криза продовжувалася практично до початку 2000-их років.

3. Тривалий перехід на ринкові засади господарювання супроводжувався руйнацією корпоративного сектору сільського господарства та погіршенням життєвого середовища сільського населення. Відхід держави від політики патерналізму щодо підтримки розвитку аграрного сектору і сільських територій спонукало до пошуку нових підходів на основі врахування вітчизняного, прогресивного європейського й американського досвіду та наукових концепцій українських і зарубіжних вчених. Плідною виявилася ідея щодо чіткого розмежування проблем у виробничій і соціальній сферах, а теоретичні засади, методичні підходи й практичні заходи щодо їх вирішення отримали назву аграрного та сільського розвитку. Асиметричність у підтримці вказаних напрямів, з одного боку, сприяла активному нарощуванню виробництва сільськогосподарської і харчової продукції та їх експорту, а з другого, – супроводжувалася погіршенням соціальних умов на селі, нарощуванням масштабів безробіття та розширенням контингенту бідного і знедоленого сільського населення. Отже, постала гостра необхідність внести суттєві зміни як у наукові засади, принципи й методичні підходи, так і в комплекс заходів практичного характеру та їх реалізації з метою подолання асиметричності життєвого середовища й вирівнювання темпів розвитку аграрної та сільської складових, які в нерозривній єдності й взаємодоповнюваності і становлять сільський сектор України.

4. На нинішньому етапі домінуючим став підхід щодо комплементарності (взаємодоповнюваності) аграрного (сільського господарства та технологічно пов'язаних й суміжних галузей) та сільського розвитку (сільських територій у контексті покращання життєвого середовища сільського населення). Аграрний розвиток включає оновлення матеріально-технічної бази господарств первинного виробництва на основі впровадження агроінновацій та відродження занепалих і стагнуючих галузей, які технологічно пов'язані із виробництвом продовольчої сировини, а також об'єктів позааграрного спрямування. До цього напрямку належить проведення інноваційно-технологічної модернізації підприємств переробно-харчової промисловості. Впровадження вимог технічних регламентів і національних стандартів у виробництво агрохарчової продукції виступає необхідною умовою інтеграції підприємств і господарств до внутрішнього ринку Європейського Союзу.

Сільський розвиток у нинішніх умовах базується на ключовому положенні про актуальну роль нової ланки низового управління – ОТГ і сільських громад, як самооб'єднання громадян, в реалізації власного потенціалу розвитку на основі активного залучення місцевих природних об'єктів і ресурсів. Це вимагає проведення ефективної роз'яснювальної роботи серед сільських жителів стосовно необхідності створення місцевих осередків самоуправління з метою ідентифікації інтересів населення у різних секторах економіки, соціальної інфраструктури, соціального обслуговування і транспортного сполучення, виокремлення проблем, які потребують пріоритетного вирішення, та пошуку джерел інвестування і необхідних ресурсів для їх реалізації. Одним із найпоширеніших природних ресурсів виступають сільськогосподарські угіддя, значна частина яких не включена в економічний обіг у кризових зонах та віддалених сільських громадах.

5. У зв'язку із становленням нової конфігурації місцевого самоуправління по лінії «ОТГ – сільські громади», розширенням їх повноважень та виконуваних функцій, суттєвим нарощуванням реальних і потенційних можливостей щодо збільшення фінансових надходжень до бюджетів ОТГ перед аграрною економічною наукою постала низка нових викликів та проблем, на які вона повинна оперативним чином надати адекватні відповіді. Серед ключових і нагальних необхідно вказати на такі проблеми:

– механізм передачі усіх земель, що знаходяться у межах ОТГ, у комунальну власність та їх розмежування між окремими населеними пунктами. Обґрунтування наукових підходів щодо передачі «нічийних земель», які виникли унаслідок обезлюднення сіл, суміжним поселенням;

– впровадження різних моделей сімейно-фермерського господарювання на «нічийних» землях з урахуванням інтересів місцевих об'єднань громадян – забезпечення економічного зростання і покращання життєвого середовища;

– розроблення фінансово-економічних механізмів й інструментів та їх спрямування на диверсифікацію економічної діяльності, включаючи й розміщення нових виробничих об'єктів позагосподарного спрямування та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українське село: проблеми і перспективи / Шепотько Л.О. та ін. За ред. Л.О. Шепотько. Київ: Урожай, 1991. 240 с.
2. Вдовиченко М.Х., Якуба К.І., Орлатий М.К. Соціальне відродження села в умовах становлення ринкової економіки / За ред. П.Т. Саблука, М.Х. Вдовиченка. Київ: Урожай, 1993. 216 с.
3. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Максимюк О.П., Яровий В.Д. Село: сучасна політика і стратегія розвитку. Київ: Інститут економіки НАН України, 1997. 380 с.
4. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С.О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 томах. Т.1. Потенціал сільського сектора. Київ: Інститут економіки НАН України, 2000. 465 с.
5. Шепотько Л.О., Прокопа І.В., Гудзинський С. О., Яровий В.Д. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: у 2 томах. Т.2. Соціальні ресурси сільських територій. Київ: Інститут економіки НАН України, 2003. 467 с.
6. Теорія, політика та практика сільського розвитку/ Бородіна О.М. та ін. За ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2010. 376 с.
7. Геєць В.М., Юрчишин В.В., Бородіна О.М., Прокопа І.В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення). Економіка України, 2011. № 12. С. 4–14.
8. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір/ Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України О.М. Бородіної; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. Київ, 2012. 320 с.
9. Павлов О.І. Ідентифікація сільських територій України як периферійних: теорія та практика. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України, 2013. Вип. 6(104). С. 20-27.
10. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь / Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М.Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2015. 70 с.
11. Прокопа І.В., Бородіна О.М. Соціоекономічний розвиток аграрного сектору України в умовах глобалізації. Тенденції розвитку аграрного сектору економіки України в умовах соціально-економічної та політичної нестабільності. Київ, 2015. С. 107–112.
12. Мармуль Л.О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. Економіка АПК, 2016. № 7. С. 80–86.
13. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.). Стат. збірник: 1990–2010. Київ: Держстат України, 2012. 48 с.
14. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на виконання державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року. URL: www.ac-rada.gov.ua/doc catalog/Bul_rozv_ukr_sel.pdf. 39 с.
15. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки. Стратегію підтримала Національна рада реформ на засіданні 09.11.2015 р. 131 с. URL: minagro.gov.ua/node/16025.
16. Крисанов Д.Ф. Інноваційно-технологічне забезпечення розвитку переробно-харчових галузей. Ресурсні можливості розвитку аграрного сектору економіки України: кол. монографія / НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2017. С. 271–353.
17. Аграрний і сільський розвиток для зростання української економіки: наук. доповідь / Бородіна О.М. та ін. За ред. чл.-кор. НАН України Бородіної О.М., д-ра екон. наук Шубравської О.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2018. 152 с.
18. Крисанов Д.Ф. Інтеграція аграрного сектору України до внутрішнього ринку ЄС: виклики і зрушення. Продовольчі ресурси: зб. наук. пр. /НААН; Ін-т прод. ресурсів НААН. Київ: ТОВ «БАРМИ», 2018. №10.
19. Формування паспорта сільської об'єднаної територіальної громади: методичні рекомендації / Демчак І.М. та ін. Київ: НДІ «Украгропромпродуктивність», 2018. 134 с.
20. Кравців В.С., Жук П.В. Реформа адміністративно-територіального устрою: результати, проблеми, подальші дії. Стратегічна панорама, 2016. № 2. С. 104–112.

21. Моніторинг процесу децентралізації влади в Україні та реформування місцевого самоврядування, станом на 10 травня 2018 р./ М-во регіон. розвитку, буд-ва та житлово-комун. госп-ва України. URL: <http://www.kmu.gov.ua>publich>article>
22. Павлов О.І. Сільські території України: функціонально-управлінська модель: монографія. Одеса: Астропринт, 2009. 344 с.
23. Методика формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.04.2015 р. № 214. Офіційний вісник України. 2015. №33. Ст. 963.
24. Практичний посібник з питань формування спроможних територіальних громад. Київ: Асоціація міст України, 2017. 39 с.
25. Публічне управління сільськими територіями: навч. посіб. / Савков А.П. та ін. за ред. А.П. Савкова, М.К. Орлатого, М.І. Кучера; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; НАДУ. Київ: Фенікс, 2016. 336 с. (Серія «Б-ка сільського голови»).
26. Хвесик М.А., Бистряков І.К., Клиновий Д.В. Фінансово-економічний механізм капіталізації природних ресурсів об'єднаної територіальної громади. Фінанси України. 2018. №4. С.19-40.

REFERENCES

1. Shepot'ko L.O. ta in. (1991). *Ukrain's'ke selo: problemy i perspektyvy* [Ukrainian village: problems and perspectives]. Kyi'v: Urozhaj, 240 p.
2. Vdovychenko M.H., Jakuba K.I., Orlatyj M.K. (1993). *Social'ne vidrozhennja sela v umovah stanovlennja rynkovoi' ekonomiky* [The social revival of the village in the conditions of the emergence of a market economy]. Kyi'v: Urozhaj, 216 p.
3. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Maksymjuk O.P., Jarovyj V.D. (1997). *Selo: suchasna polityka i strategija rozvytku* [Village: modern policy and development strategy]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrainy, 380 p.
4. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Gudzyn's'kyj S.O., Jarovyj V.D. (2000). *Sil's'kyj sektor Ukrainy na rubezhi tysjacholit': u 2 tomah. T.1. Potencial sil's'kogo sektora* [Rural sector of Ukraine at the turn of the millennium: in 2 volumes. T.1. Potential of the rural sector]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrainy, 465 p.
5. Shepot'ko L.O., Prokopa I.V., Gudzyn's'kyj S. O., Jarovyj V.D. (2003). *Sil's'kyj sektor Ukrainy na rubezhi tysjacholit': u 2 tomah. T.2. Social'ni resursy sil's'kyh terytorij* [Rural sector of Ukraine at the turn of the millennium: in 2 volumes. T.2. Social resources of rural areas]. Kyi'v: Instytut ekonomiky NAN Ukrainy, 467 p.
6. Borodina O.M. ta in. (2010). *Teorija, polityka ta praktyka sil's'kogo rozvytku* [Theory, policy and practice of rural development]. In-t ekon. ta prognozuv. Kyi'v. 376 p.
7. Gejec' V.M., Jurchyshyn V.V., Borodina O.M., Prokopa I.V. (2011). *Socioekonomichna modernizacija agrarnogo sektoru Ukrainy (konceptual'ni polozhennja)*. [Socioeconomic modernization of the agrarian sector of Ukraine (conceptual provisions)]. *Ekonomika Ukrainy*, No12. pp. 4–14.
8. Borodina O.M. ta in. (2012). *Socioekonomichnyj rozvytok sil's'kogo gospodarstva i sela: suchasnyj vymir* [Socioeconomic Development of Agriculture and Rural Areas: A Modern Dimension]. In-t ekon. ta prognozuv. Kyi'v. 320 p.
9. Pavlov O.I. (2013). *Identyfikacija sil's'kyh terytorij Ukrainy jak periferijnyh: teorija ta praktyka*. *Social'no-ekonomichni problemy suchasного periodu Ukrainy* [Identification of Rural Areas of Ukraine as Peripheral: Theory and Practice. Socio-economic problems of the modern period of Ukraine]. Issue 6(104), pp. 20-27.
10. Borodina O.M. ta in. (2015). *Polityka sil's'kogo rozvytku na bazi gromad v Ukraini: naukova dopovid'* [Community-Based Rural Development Policy in Ukraine: Scientific Report]. In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy». Kyi'v. 70 p.
11. Prokopa I.V., Borodina O.M. (2015). *Socioekonomichnyj rozvytok agrarnogo sektoru Ukrainy v umovah globalizacii'. Tendencii' rozvytku agrarnogo sektoru ekonomiky Ukrainy v umovah social'no-ekonomichnoi' ta politychnoi' nestabil'nosti* [Socioeconomic development of Ukraine's agrarian sector in the conditions of globalization. Trends in the agrarian sector of Ukraine's economy in conditions of socio-economic and political instability]. Kyi'v, pp. 107–112.
12. Marmul' L.O. (2016). *Metodychni pidhody do rozvytku sil's'kyh terytorij na zasadah decentralizacii'* [Methodological approaches to the development of rural areas on the basis of decentralization. Economy of agroindustrial complex]. *Ekonomika APK*. No 7, pp. 80-86.
13. *Valova produkcija sil's'kogo gospodarstva Ukrainy (u postijnyh cinah 2010 r.)*. Stat. zbirnyk: 1990–2010 [Gross agricultural output of Ukraine (at constant prices in 2010). Stat Collection: 1990-2010.]. Kyi'v: Derzhstat Ukrainy, 2012. 48 p.
14. *Pro rezul'taty audytu efektyvnosti vykorystannja koshtiv derzhavnogo bjudzhetu, sprjamovanyh na vykonannja derzhavnoi' cil'ovoi' programy rozvytku ukrai'ns'kogo sela na period do 2015 roku* [On the results of the audit of the effectiveness of the use of state budget funds aimed at implementing the state target program for the development of the Ukrainian village for the period until 2015]. URL: www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/.../Bul_rozv_ukr_sel.pdf. 39 p.
15. *Jedyna kompleksna strategija rozvytku sil's'kogo gospodarstva ta sil's'kyh terytorij na 2015–2020 roky*. Strategiju pidtrymala Nacional'na rada reform na zasidanni 09.11.2015 [Integrated Strategy for the Development of Agriculture and Rural Areas for 2015-2020. The strategy was supported by the National Council for Reforms at the meeting on 09.11.2015]. 131 p. URL: minagro.gov.ua/node/16025.
16. Krysanov D.F. (2017). *Innovacijno-tehnologichne zabezpechennja rozvytku pererobno-harchovyh galuzej* [Innovative and technological support for the development of processing and food industries. Resource opportunities for the agrarian sector of Ukraine's economy: count. monograph]. *Resursni mozhlivosti rozvytku agrarnogo sektora ekonomiky Ukrainy: kol. monografija / NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy»*. Kyi'v, pp. 271–353.
17. Borodina O.M., Shubravs'ka' O.V. et al. (2018). *Agrarnyj i sil's'kyj rozvytok dlja zrostannja ukrai'ns'koi' ekonomiky: nauk. dopovid'* [Agrarian and rural development for the growth of the Ukrainian economy: sciences. report / Ed. Corr. National Academy of Sciences of Ukraine]. Kyi'v, 152 p.

18. Krysanov D.F. (2018). Integracija agrarnogo sektora Ukrai'ny do vnutrishn'ogo rynku JeS: vykylyky i zrushennja. Prodovol'chi resursy: zb. nauk. pr.[Integration of the agrarian sector of Ukraine into the EU internal market: challenges and shifts. Food Resources: Sb. sciences etc.] /NAAN; In-t prod. resursiv NAAN. Kyi'v: TOV «BARMY», No10.
19. Demchak I.M. ta in. (2018). Formuvannja pasporta sil's'koi' ob'jednanoi' terytorial'noi' gromady: metodychni rekomendacii' [Formation of a passport of a rural combined territorial community: methodical recommendations]. Kyi'v: NDI «Ukragro-promproduktyvnist'», 134 p.
20. Kravciv V.S., Zhuk P.V. (2016). Reforma administratyvno-terytorial'nogo ustroju: rezultaty, problemy, podal'shi dii'. [Reform of the administrative-territorial system: results, problems, follow-up actions]. Strategichna panorama. No 2, pp. 104–112.
21. Monitoryng procesu decentralizacii' vlady v Ukrai'ni ta reformuvannja misceвого samovrjaduvannja, stanom na 10 travnja 2018 r. [Monitoring the process of decentralization of power in Ukraine and the reform of local self-government, as of May 10, 2018] / M-vo region. rozvytku, bud-va ta zhytlovo-komun. gosp-va Ukrai'ny. URL: <http://www.kmu.gov.ua>publich>article>
22. Pavlov O.I. (2009). Sil's'ki terytorii' Ukrai'ny: funkcional'no-upravlins'ka model': monografija. [Rural areas of Ukraine: functional and management model: monograph.]. Odesa: Astroprynt. 344 p.
23. Metodyka formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 08.04.2015 [Methodology for the formation of capable territorial communities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated April 8, 2015]. № 214. Oficijnyj visnyk Ukrai'ny. 2015. No 33, 963 p.
24. Praktychnyj posibnyk z pytan' formuvannja spromozhnyh terytorial'nyh gromad. [Practical guide on the formation of capable territorial communities.]. Kyi'v: Asociacija mist Ukrai'ny, 2017. 39 p.
25. Savkov A.P., Orlatogo M.K., Kuchera M.I. (2016). Publichne upravlinnja sil's'kymy terytorijamy: navch. posib. [Public Administration of Rural Areas: Teaching. manual]. Kyi'v: Feniks. 336 p. (Serija «B-ka sil's'kogo golovy»).
26. Hvesyk M.A., Bystrjakov I.K., Klynovyj D.V. (2018). Finansovo-ekonomichnyj mehanizm kapitalizacii' pryrodnyh resursiv ob'jednanoi' terytorial'noi' gromady. [Financial and economic mechanism of capitalization of natural resources of the united territorial community]. Finansy Ukrai'ny. No 4, pp.19-40.

Ключевые составляющие сбалансированного развития сельского сектора Украины

Даниленко А.С., Крисанов Д.Ф.

Проанализированы глубокие изменения в развитии сельского сектора Украины со второй половины прошлого века. Сектор включает две составляющие: аграрную (сельское хозяйство и технологически связанные отрасли) и сельские территории (пространственную базу производства и расселения населения). Проанализированы проблемы и раскрыты перспективы функционирования сельского сектора в различных концепциях развития производительных сил. Обобщены объективные предпосылки и освещены необоснованные действия органов государственного управления в отношении сельского сектора в условиях плановой, переходной и рыночной экономики. Глубоко проанализированы и раскрыты особенности и роль обеих составляющих сельского сектора (сельской экономики и среды обитания сельского населения) в концепции взаимодополняющего аграрного и сельского развития, которая является ключевой на нынешнем этапе функционирования украинского общества и национальной экономики. В частности, развитие сельской экономики с учетом негативных трендов видится в отраслевой и продуктовой диверсификации производства на основе расширения возможностей действующих и создание новых фермерских и личных крестьянских хозяйств, размещения производственных объектов неаграрного направления, возрождение животноводческих отраслей, включая создание семейных молочных и овцеферм, промышленных животноводческих ферм и свинокомплексов различной мощности, организации выращивания растениеводческой продукции с высокой долей ручной работы, внедрение современных способов агрологистики и тому подобное. Сельское развитие видится в обеспечении решения проблем сельского населения на основе использования ресурсного потенциала объединенных территориальных общин, а также по инициативе сельских (внутренних) общин с целью устранения асимметричности и качественного улучшения жизненной среды на основе повышения доступности базовых услуг для жителей населенных пунктов, которые не являются центрами ОТГ. С учетом негативной роли корпоративного сектора сельского хозяйства как фактора нисходящего тренда во всех составляющих сельского сектора практически с середины двухтысячных годов, комплиментарность развития его ключевых составляющих будет обеспечиваться на основе активного развития семейно-фермерского уклада, который выступает эффективным инструментом возрождения сельскохозяйственной деятельности в кризисных зонах, удаленных и периферийных сельских общинах, а также непосредственно способствует преодолению бедности и безработицы сельских жителей.

Ключевые слова: сельский сектор, сельское хозяйство, сельские территории, сбалансированное развитие, регионы, объединенные территориальные общины, сельские (внутренние) общины, семейно-фермерские хозяйства.

Key components of balanced development of the rural sector of Ukraine

Danylenko A., Krysanov D.

The deep changes in the development of the rural sector of Ukraine taking place since the second half of the last century have been analyzed. The sector includes two components: agrarian (agriculture and technologically related industries) and rural areas (production zonalbase and population settlement). The problems and prospects of the rural sector functioning in different conceptions of the productive forces development are analyzed. The objective preconditions are generalized and unreasonable actions of the state administration bodies concerning the rural sector in the conditions of the planned, transitional and market economy are highlighted. The peculiarities and role of both components of the rural sector (rural economy and the environment of the rural population) in the concept of complementary agrarian and rural development which is a key one at the current stage of Ukrainian society and national economy functioning is profoundly analyzed and disclosed. In particular, the development of the rural economy, taking into account negative trends, can be achieved through production sectoral and product diversification on the basis of expanding the existing and creating new farms, through

placing non-agrarian production facilities, livestock farms and pig farms of various capacities, organization of growing crop products with a high proportion of manual work, introducing modern methods of agro-logistics, etc.

Rural development represents providing solutions to the problems of the rural population, on the bases of using the resource potential of the united territorial communities, as well as on initiative of rural communities in order to eliminate the asymmetry and qualitative improvement of the living environment on the basis of increasing the availability of basic services for inhabitants of settlements that are not centers of DTC. Taking into account the negative role of the corporate sector of agriculture as a factor of decrease trend in all the components of the rural sector since the mid-2000's, the complementarity of the development of its key components will be ensured through the active development of the family farm structure, which is an effective tool for the revival of agricultural activity in crisis zones, in remote and peripheral rural communities. The complementarity also directly contributes to overcoming poverty and unemployment of rural residents.

Key words: rural sector, agriculture, rural areas, balanced development, regions, united territorial communities, rural communities, family farms.

Надійшла 05.04.2018 р.

УДК 338.49:332.122

ТОМАШУК І.В., асистент

Вінницький національний аграрний університет

Tomashuk.inna@ukr.net

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК СКЛАДОВОЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Розглянуто проблеми розвитку виробничої та соціальної інфраструктури сільських територій. Проаналізовано динаміку основних складових розвитку інфраструктури сільських територій та їх вплив на соціально-економічне становище Вінницького регіону. Аргументовано вплив аграрного виробництва на розвиток інфраструктури сільських територій. Акцентовано, що розвиток сільських територій сьогодні характеризується загостренням низки проблем, найактуальнішими з яких є демографічна криза, занепад соціальної інфраструктури, безробіття та бідність, а головне – не врегульовано питання землекористування.

Досліджено стратегічне значення багатофункціонального розвитку сільських територій з урахуванням досвіду країн-членів Європейського Союзу, країн-членів Ради Європи. Доведено, що забезпечення ефективного розвитку інфраструктури сільських територій потрібно починати з розроблення державної програми розвитку окремого населеного пункту, з урахуванням природних особливостей території. Визначено, що вирішенням глобальних проблем розвитку сільських територій є запровадження на селі несільськогосподарських видів діяльності, зокрема екоінновацій.

Ключові слова: сільські території, соціальна інфраструктура, аграрний сектор, реформування, стратегія, інновації, ресурсний потенціал, регіональна політика.

Постановка проблеми. Інфраструктура сільських територій являє собою один із основних чинників, котрі характеризують якість та рівень життя сільського населення. Сьогоднішній стан інфраструктури сільських територій характеризується рівнем розвитку сільськогосподарського виробництва. Нині переважна більшість сільського населення зайнята у сільськогосподарському виробництві, оскільки це є основним видом діяльності на селі. Сільські території займають особливе місце у соціально-економічному житті України. Сільське господарство є життєво необхідною галуззю народного господарства, адже понад 75 % фонду споживання формується за рахунок продукції сільського господарства. Низька престижність сільськогосподарської праці та неналежні умови життєдіяльності на селі не сприяють формуванню умов для покращення розвитку сільських територій, в зв'язку з цим, важливе значення має підвищення рівня розвитку інфраструктури сільських територій, від якої залежить не лише добробут та соціальна захищеність сільського населення, а й ефективність виробничої діяльності на селі.

У зв'язку з цим, розвиток сільських територій є одним з основних пріоритетів державної політики України, спрямованої на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування аграрного сектору, покращення стану довкілля та поліпшення якості людського капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що перешкоди розвитку інфраструктури сільських територій перебувають у центрі уваги наукових розвідок багатьох науковців та практиків-економістів, соціологів, фахівців з сільського господарства та державного управління, політиків.

Значний внесок в дослідження розвитку інфраструктури сільських територій доповнили А. Авчухова, О. Кочемировська [2], M.Victor, A.Villalobos [3], X. Wang, H. Jikun, Z. Linxiu, R. Scott [4], П. Саблук, І. Гончарук [6], В. Горин [7], М. Жибак [10], Г. Калетнік [11], Р. Leuba, J. Müllers, G. Buchenrieder [12], Ю. Лупенко [13], Р. Магійович [15], В. Мацьків [16], Ю. Помаз [17], J. Martinez, С. Julio [19], О. Яценко [20] та інші. Проте, проблеми та перспективи розвитку інфраструктури сільських територій є надзвичайно актуальним питанням і потребують подальшого вивчення з метою вирішення завдань поліпшення якості життя сільського населення і вивчення регіональних особливостей розвитку виробничої та соціально-культурної інфраструктури сільських територій.

Мета дослідження полягає у проведенні оцінки рівня розвитку інфраструктури сільських територій, визначенні слабких місць та розробці практичних рекомендацій щодо покращення фінансування її розвитку.

Матеріал і методика дослідження. Дослідження питань розвитку інфраструктури сільських територій обумовили доцільність використання сучасних методів загальнонаукового та економічного пізнання суспільно-господарських явищ і процесів. У дослідженні було використано історичний, монографічний, статистичного аналізу, графічний та інші методи з метою збереження, розробки нових принципів підходів до виявлення існуючих резервів розширеного відтворення інфраструктури сільських територій, котрі базуються на вдосконаленні інституціональних та організаційних основ використання потенціалу регіональних господарських систем.

Основні результати дослідження. На розвиток інфраструктури сільських територій України має безпосередній вплив аграрний сектор. Хоча, сьогодні він характеризується незначними позитивними змінами, але покращення інфраструктури сільських територій (рис.1) не відбувається і вирішення цього питання залишається важливою проблемою в державі.

Рис. 1. Основні складові інфраструктури сільських територій.

Сільські території – це не тільки просторовий базис виробництва, а й природне середовище та місце життєдіяльності людей. Саме тому від людини, її культурно-освітнього рівня, професійної підготовки, політичної активності, навичок, вмотивованості, бажання та вміння працювати і господарювати залежить ефективність використання території [2,14].

Ефективний розвиток сільських територій визначається багатьма складовими, однією з яких є соціальна інфраструктура. Остання має задовольняти життєві потреби провідної продуктивної сили суспільства – людини, та тим самим сприяти розвитку сільської економіки.

Наявність ефективно функціонуючої соціальної інфраструктури сільських територій є одним із визначальних факторів не лише соціальної стабільності, але й ефективного господарювання. Відсутність важливих структурних елементів соціальної сфери, зокрема належних освітніх, медичних, культурних послуг, крім того відсутність якісних умов проживання та робочих місць є причиною масового відпливу робочої сили з сільської місцевості та занепаду сільських територій [8,15].

За даними головного управління статистики у Вінницькій області, медична складова соціальної інфраструктури Вінницького регіону характеризується низхідними показниками (рис. 2).

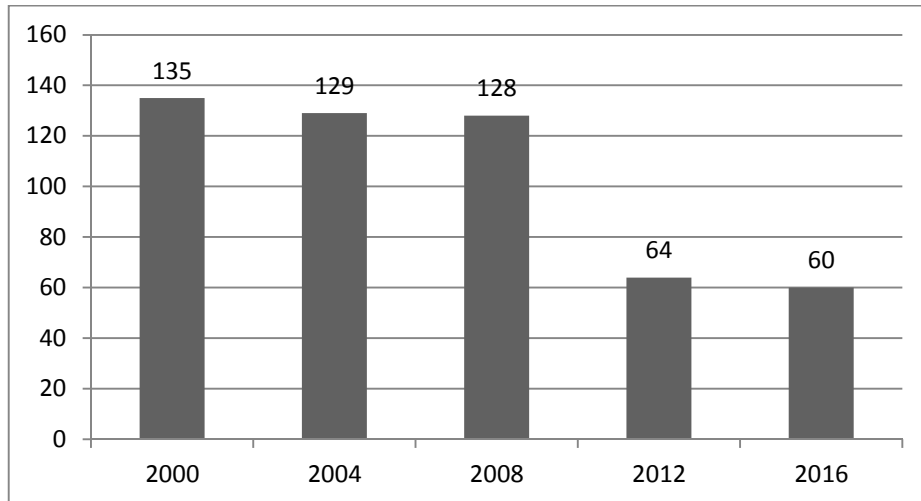

Рис. 2. Динаміка кількості закладів охорони здоров'я у Вінницькій обл., (2000-2016 рр.), од.

*Джерело: сформовано автором на основі [5].

Незважаючи на скорочення кількості закладів охорони здоров'я у Вінницькій області, загальна кількість захворювань населення зросла. Так за даними звіту про виконання паспорта бюджетної програми місцевого бюджету станом на 31.12.2017 року, Департамент охорони здоров'я Вінницької ОДА звітує про те, що кількість пролікованих хворих у стаціонарі за 2017 рік склала 39872 особи, що на 5691 особу більше у порівнянні з плановим показником.

У Вінницькому регіоні з 2011 року був запущений пілотний проект з реформування системи охорони здоров'я. В рамках медичної реформи передбачалися зміни у роботі первинної медицини, екстреної медицини, упровадження медичного страхування, скорочення кількості медустанов і відкриття амбулаторій сімейної медицини. На жаль, якість та доступність медичних послуг в регіоні не покращилися. Державна політика у сфері охорони здоров'я сьогодні є неефективною.

До складових соціальної інфраструктури сільських територій належить освіта. Освітня складова складається із багатьох показників, серед них:

- кількість закладів освіти, од.;
- кількість учнів загальноосвітніх закладів, тис. осіб;
- кількість вчителів загальноосвітніх закладів, тис. осіб.

Так, за даними головного управління статистики у Вінницькій області кількість закладів освіти у період з 2000 до 2017 роки в Вінницькому регіоні значно скоротилась (рис. 3).

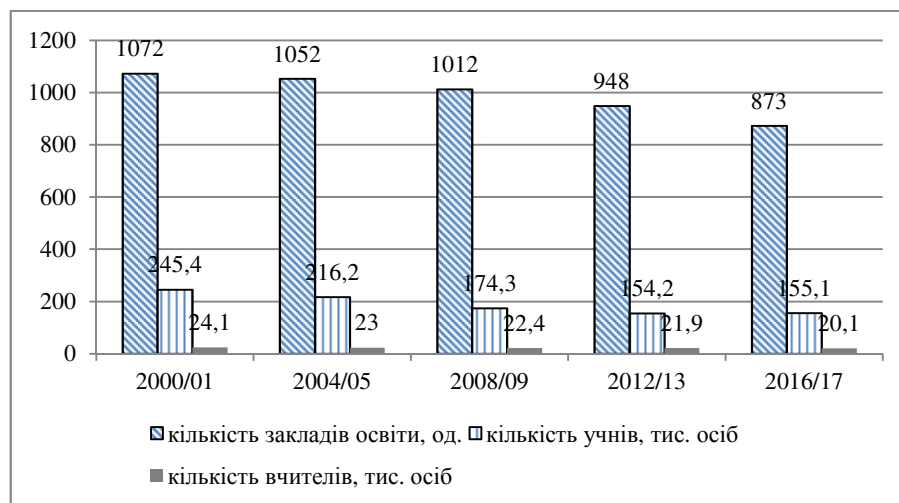

Рис. 3. Динаміка основних показників загальноосвітніх навчальних закладів (на початок навчального року) у Вінницькій обл., (2000-2001–2016-2017 рр.)

*Джерело: сформовано автором на основі [5]

У 2016-2017 навчальному році кількість закладів освіти скоротилась на 19 %. Крім того, кількість учнів зменшилась на 37 %. Також, проглядається тенденція щодо зменшення кількості вчителів у загальноосвітніх навчальних закладах Вінницького регіону. У 2016-2017 навчальному році їх кількість скоротилась на 17 %. Зниження показників освітньої складової інфраструктури сільських територій є наслідками несприятливої демографічної ситуації, що є причиною зменшення чисельності населення в сільській місцевості. Крім того, інституційне гарантування державної політики з приводу ефективного функціонування сільських територій є недостатнім.

За даними головного управління статистики у Вінницькій області, соціальна складова інфраструктури Вінницького регіону в частині пенсійного забезпечення характеризується значним зменшенням кількості пенсіонерів та зменшенням середнього розміру місячної пенсії у доларовому еквіваленті (рис. 4).

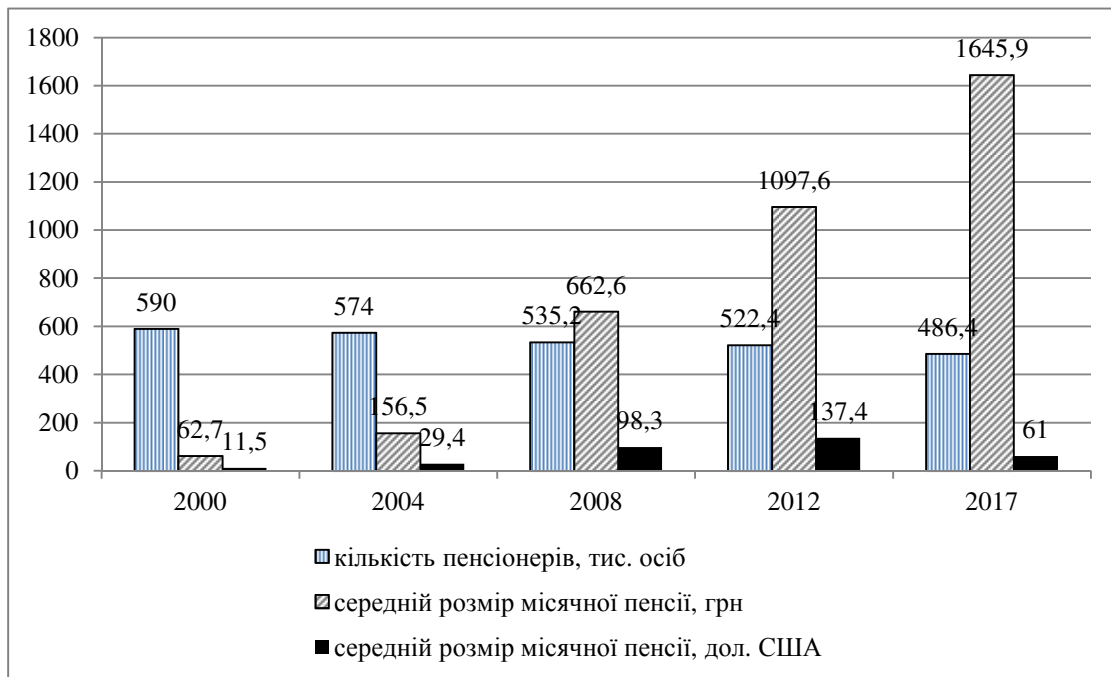

Рис. 4. Середній розмір місячної пенсії та кількість пенсіонерів у Вінницькій обл., (2000-2017 рр.)

*Джерело: сформовано автором на основі [5].

Так у 2000 році Вінницький регіон налічував 590 тис. пенсіонерів, а у 2017 році цей показник знизився на 103,6 тис. осіб. Середній розмір місячної пенсії у 2012 році становив 137,4 дол. США, а у 2017 знизився на 56 % відповідно. Причиною неефективного пенсійного забезпечення є економічна криза в Україні та невдала пенсійна реформа.

Проаналізуємо одну із складових виробничої інфраструктури сільських територій до якої належить транспорт. До характеристик транспортної складової належать такі показники як вантажообіг та обсяг перевезених вантажів Вінницького регіону (табл.1).

Таблиця 1 – Вантажні перевезення у 2017 році

Показник	Вантажообіг		Перевезено (відправлено) вантажів	
	млн ткм	у % до 2016 р.	тис. т	у % до 2016 р.
Транспорт	27270,5	108,6	22396,1	106,2
залізничний	26323,9	108,9	17040,2	101,3
автомобільний	946,6	101,8	5355,9	125,5

*Джерело: сформовано автором на основі [5].

За даними головного управління статистики у Вінницькій області транспортна складова інфраструктури Вінницького регіону у 2017 році має позитивні тенденції. Вантажообіг у 2017 році у порівнянні з 2016 роком збільшився на 8,6 %, а обсяг перевезення вантажів у 2017 році збільшився на 6,2 % в порівнянні з 2016 роком. Така ситуація пояснюється підвищенням рівня

підприємницької діяльності в регіоні. Для порівняння наведемо дані по те, що у 2015 році перевезення вантажів усіма видами транспорту становили 20444,3 тис. т, а вантажообіг склав 20011,4 млн ткм.

Вінниччина є аграрним регіоном. Від рівня розвитку аграрного виробництва, залежить розвиток інфраструктури сільських територій регіону.

За роки становлення української незалежної держави на селі було проведено глибокі структурні реформи. На етапі реформування були радикально реконструйовані земельні та майнові відносини, крім того, було засновано організаційно-правові структури ринкової орієнтації на основі приватної власності на землю та майно. Також, зазнали змін форми організації праці, зокрема: індивідуальної, сімейної та колективної.

Сільські території стали осередком підвищеної економічної активності, також зросла їх інвестиційна привабливість. Наразі, у розвитку сільських територій існує низка актуальних проблем, які не лише залишились у спадок від минулої адміністративної системи, а й стали результатом окремих помилок у їх реформуванні, недостатньої послідовності у здійсненні реформ (рис. 5).

Рис. 5. Проблеми аграрного розвитку сільських територій

*Джерело: сформовано автором на основі [20].

Сьогодні вирішенням проблем розвитку сільських територій та ефективного їх функціонування, а разом з тим, покращення їх інфраструктури, може стати запровадження несільськогосподарських видів діяльності, зокрема – агротуризму та інше. Численні дослідження демонструють, що існує позитивна кореляція між несільськогосподарською зайнятістю та:

- вищим рівнем доходів сільських сімей;
- кращою здатністю диверсифікації джерел доходів;
- вищою продуктивністю сільськогосподарських видів діяльності.

Інші дослідження на тему несільськогосподарської зайнятості виявили позитивний зв'язок між кращою диверсифікацією несільськогосподарських видів діяльності, доходом та:

- рівнем освіти;
- якістю та доступом до інфраструктури послуг;
- якістю, цілями та організацією послуг;
- можливостями, що створені через виконання місцевих, регіональних та національних урядових політик;
- доступом до кредитних та фінансових послуг.

Запровадження несільськогосподарських видів діяльності на селі є одним із шляхів вирішення сучасних проблем розвитку сільських територій (рис. 6).

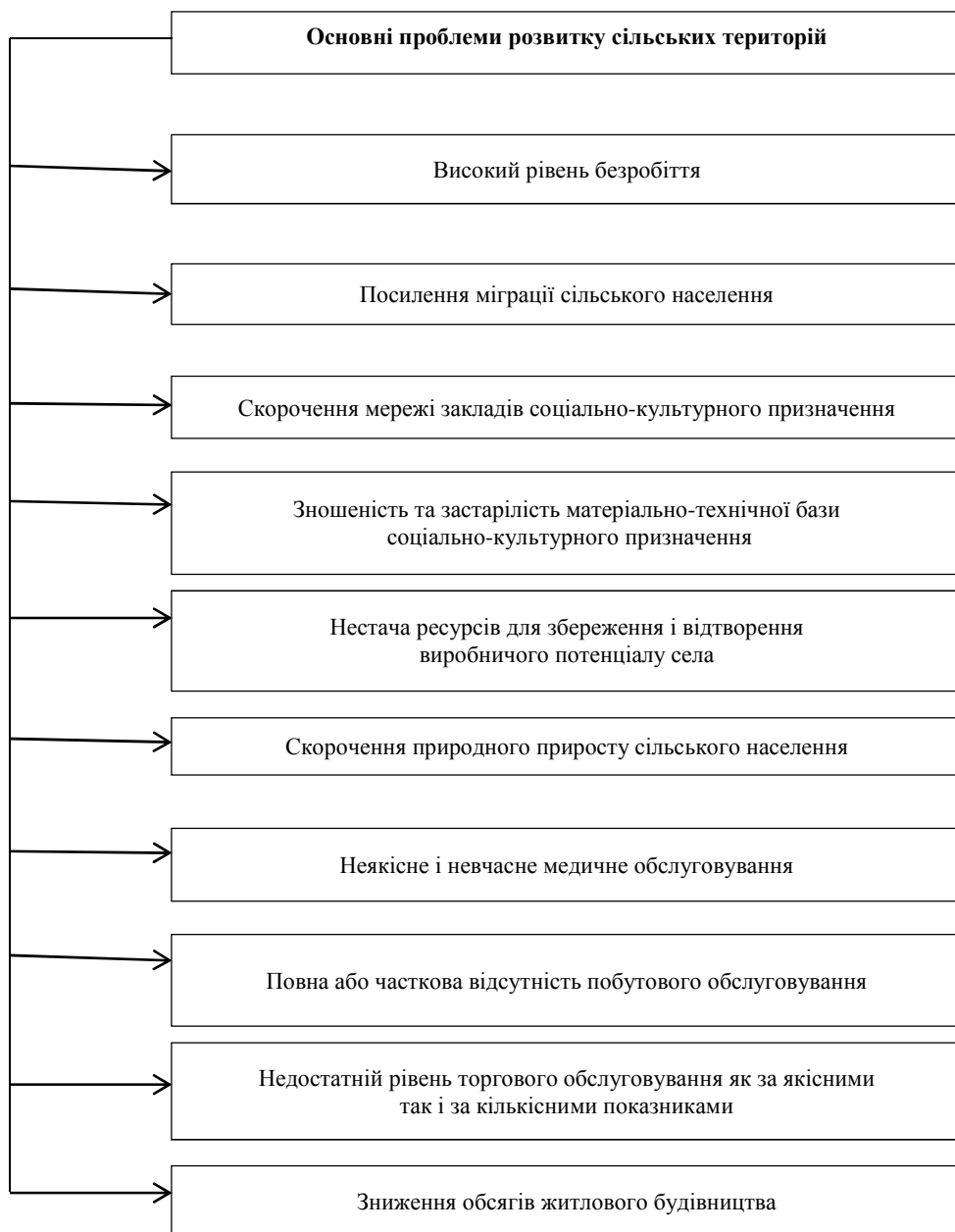

Рис. 6. Основні проблеми розвитку сільських територій

*Джерело: сформовано автором на основі [2].

Спираючись на досвід Європейського Союзу у сприянні розвитку несільськогосподарських видів господарської діяльності в сільській місцевості, необхідно визначити наступні основні потенційні напрями:

- діяльність у сфері сільського (зеленого) туризму;
- енергетичне виробництво на основі поновлюваних джерел;
- діяльність в галузі культури, мистецтва та національно-етнічної спадщини;
- регулювання земель та благоустрою ландшафтів;
- розвиток соціальних послуг;
- реалізація дистанційного надання послуг (інформація, торгівля, дослідження тощо) через використання Інтернету [7, 11, 18].

Як зазначає І. Гончарук, розвиток «зеленого бізнесу», який значною мірою сформований екологічними новинками – інноваціями для сталого розвитку, зокрема це продукти, процеси, організаційні зміни, інституційні фактори «озеленення» економіки, являються невід'ємною час-

тиною розвитку несільськогосподарських видів господарської діяльності на сільських територіях України. Крім того, концепція «зеленого бізнесу» уособлює собою впровадження різних «зелених» інновацій, які сприятимуть запровадженню «зеленої економіки» як організаційно-економічного механізму досягнення стабільності, вирішенню глобальних проблем розвитку сільських територій [6].

Досвід Ірландії свідчить про те, що саме державна політика є ефективним засобом щодо сприяння сільському процвітанню (заможності), зміцнення сільських цінностей. Ці складові базуються на прийнятті державою відповідних програм (декларацій), які сприятимуть інвестиціям в життєздатність та розвиток сільських районів, також збереженню сільського середовища, ефективному управлінню природними ресурсами. Крім того, сприятимуть підвищенню знань та впровадженню інновацій, підвищенню ефективності сільського управління та спрощення тиску фіскальних служб [1].

На думку Філіпа Леуба, сільські регіони у країнах-членах Ради Європи характеризуються соціальним, економічним та екологічним різноманіттям. Ці невідповідності стали більш помітними з моменту фінансової кризи 2008 року. Сьогодні перед сільськими регіонами Європи стоїть питання вирішення проблем територіальної єдності, соціальної стійкості, можливості для зайнятості та розвитку інфраструктури. На засіданні конгресу країн-членів Ради Європи 19 жовтня 2017 року було запропоновано розробляти нові стратегії розвитку сільських регіонів, які адаптуватимуться до специфічних особливостей сільської місцевості та сучасних умов їх існування. Дана стратегія базуватиметься на інвестиційному підході, що сприятиме покращенню інфраструктури та підвищенню добробуту сільських територій країн-членів Ради Європи [12].

Також соціально-економічна ситуація сільських територій України вимагає термінового виходу із системної кризи та вирішення соціальних проблем українського селянства. Пріоритетним завданням, наразі, є покращення рівня та якості життя населення країни, зокрема сільських територій, покращення його загального добробуту та збагачення духовно-моральними цінностями. Результатом цього має стати розвиток вільної, гуманної і відповідальної особистості. Такий підхід є основою у формуванні ефективного трудового потенціалу регіону, що стане «локомотивом» розбудови інфраструктури сільських територій.

Вивчаючи сільськогосподарський потенціал окремого регіону, можна стверджувати, що він здатний задовольнити потреби не тільки власного населення, а й формувати експорт агропромислової продукції. Для цього необхідно зосередитись не на експорті сировини, а на реалізації готових продуктів харчування на зовнішніх ринках. Тому розвиток сільської інфраструктури та підтримка сільського господарства мають бути однією з ключових сфер державної політики.

Як показує досвід, аграрна політика неспроможна повною мірою вирішувати проблеми розвитку сільських поселень. Активізація українського села можлива завдяки державній підтримці аграрної сфери у комплексі з розвитком сільських територій. Проте, не слід ігнорувати значимість удосконалення аграрного сектору з метою вирішення питань активізації села, оскільки нині саме він створює економічне підґрунтя для процвітання сільських населених пунктів [9, 13, 17].

Нині пріоритетним завданням органів державної влади та місцевого самоврядування є соціальне відродження села. Основні умови розвитку сільських територій викладено у новій редакції Концепції Державної цільової програми стійкого розвитку сільських територій на період до 2021 року. Однією з умов розвитку сільських територій є те, що підґрунтям відродження сільських територій має стати розвиток аграрних і неаграрних видів діяльності, спроможних створити необхідну фінансову базу для серйозних соціально-економічних трансформацій на селі й забезпечити належні умови проживання населення. Необхідно розробити нову парадигму управління аграрними підприємствами з метою підвищення ефективності їх економічної діяльності, впровадити комплексну програму розвитку сільських територій регіону шляхом створення ефективної системи взаємин на всіх рівнях державного управління [16, 19].

На думку М. Жибак, на сучасному етапі проблеми невідповідності рівня розвитку українського аграрного сектору та сільських територій в цілому з світовим рівнем та стандартами країн ЄС залишаються невирішеними. Нинішня аграрна політика, особливо в контексті внутрішньої підтримки аграрного товаровиробника, відзначається непослідовністю [10].

Нова епоха вимагає нових форм соціальної та територіальної організації, і завдання полягає в тому, щоб винайти їх на основі успішного систематизованого досвіду. Зарубіжний досвід

пропонує нам зосередитись на чіткому плануванні розвитку інфраструктури сільських територій та створенні нових форм об'єднань на селі – асоціацій підприємницького напрямку, які стимулюватимуть розвиток людського потенціалу та базуватимуться на принципах міської та сільської рівноваги [3, 4].

Загалом, Україна має сприятливі географічні, кліматичні, ресурсні та інші передумови для розвитку сільських територій, тому вона потенційно здатна стати державою з пріоритетним розвитком аграрного сектору та одним із світових постачальників на світові ринки екологічно чистих продуктів харчування.

Висновки. З проведених досліджень можна зробити висновки, що рівень інфраструктури сільських територій є одним із важливих внутрішніх факторів якості та життєвого рівня сільського населення. Сьогодні стан інфраструктури сільських територій багато в чому залежить від розвитку аграрного виробництва. Поєднання спільних зусиль держави, місцевих органів влади та суб'єктів господарювання є джерелом фінансового розвитку інфраструктури сільських територій. Крім того, сприяння розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на селі має стати ключем до ефективного розвитку сільської інфраструктури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. A better life in rural areas. Cork 2.0 declaration 2016. URL: <http://enrd.ec.europa.eu>. (дата звернення: 22.01.2018).
2. Авчухова А. М., Кочемировська О. О. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/> (дата звернення: 28.01.2018).
3. Victor M., Villalobos A. (2015). Development of rural territories in Central America to benefit from new geospatial information URL: <http://repiica.iica.int/DOCS/B3686i/B3686i.PDF>.
4. Wang X., Jikun H., Linxiu Z., Scott R. (2011). The Rise of Migration and the Fall of Self Employment in Rural China's Labor Market. China Economic Review. Vol. 22, no 4, pp. 573- 584.
5. Головне управління статистики у Вінницькій області. URL: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 31.01.2018).
6. Гончарук І. В. Підприємницька діяльність з виробництва біопалива як сфера розвитку «зеленого бізнесу». Економічний форум. 2013. №4. С. 93–98.
7. Горин В.П. Проблеми фінансового забезпечення аграрного сектору. Економіка і суспільство. Мукачівський державний університет. 2016. № 2. С. 518-524.
8. De Janvry A., Sadoulet E. (2007). Toward a territorial approach to rural development. Journal of Agricultural and Development Economics. Vol. 4, no. 1, pp. 66-98.
9. EU-Rural 2030. A European political strategy by 2030. URL: <http://doc.ruraleurope.org/public/Web/Communication/RED/EN/RED-Com2030-E.pdf>
10. Жибак М. М. До питання проблем та перспектив розвитку сільських територій. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2012/5.pdf (дата звернення: 01.02.2018).
11. Калетнік Г.М. Науково-навчально-виробничий комплекс як концепція механізму переходу агропромислового виробництва на інноваційну модель розвитку. Економіка АПК. 2013. №9. С. 5–11.
12. Leuba P. A better future for Europe's rural areas. URL: <https://rm.coe.int/a-better-future-for-europe-s-rural-areas-governance-committee-rapporte/168074b728> (дата звернення: 19.10.2017).
13. Лупенко Ю.О. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / За ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ, 2012. 218 с.
14. Лупенко Ю.О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи. Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка. Частина 2. 2015. № 2(4). С. 30–34.
15. Магійович Р.І. Стан, проблеми та перспективи розвитку сільських територій Західного регіону України. URL: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75015> (дата звернення: 03.01.2018).
16. Мацьків В. Складові фінансового забезпечення розвитку аграрного сектору. Сталій розвиток економіки. 2015. №3. С. 276–281.
17. Помаз Ю. В. Перспективи розвитку сільських територій Полтавського регіону. Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. 2012. № 2 (5). Т. 2. С. 232–235.
18. Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods: Policy Implications for the New Member States of the European Union. URL: http://www.iamo.de/fileadmin/documents/sr_vol61.pdf. (дата звернення: 13.01.2018).
19. Jara Martinez, Carlos Julio. Social quality and sustainable development of rural territories: why must sociability be capitalized? Rural Development Technical Handbook. 2008. No. 34. P.38.
20. Яценко О. В. Стан та перспективи розвитку сільських територій центрального регіону України. URL: file:///C:/Users/user1/Downloads/econ_2012_11_8.pdf (дата звернення: 12.02.2018)

REFERENCES

1. A better life in rural areas. Cork 2.0 declaration (2016). Available at: <http://enrd.ec.europa.eu> (Accessed 22 Januar 2018).
2. Avchukhova, A.M., Kochemirovskaya O. O. (2014). Shchodo problem rozvytku sotsialnoi infrastruktury silskykh naselenykh punktiv. Analychna zapyska [Concerning the problems of the development of social infrastructure of rural settlements. Analytical note.] Available at: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/> (Accessed 28 Januar 2018).

3. Victor, M., Villalobos, A. (2015). Development of rural territories in Central America to benefit from new geospatial information URL: <http://repiica.iica.int/DOCS/B3686i/B3686i.PDF>
4. Wang, X., Jikun, H., Linxiu, Z., Scott, R. (2011). The Rise of Migration and the Fall of Self Employment in Rural China's Labor Market. *China Economic Review*, vol. 22, no. 4, pp. 573-584.
5. Holovne upravlinnia statystyky u Vinnytskiy oblasti [The Main Department of Statistics in Vinnytsia Oblast]. Available at: <http://www.vn.ukrstat.gov.ua> (Accessd 31 Januar 2018).
6. Goncharuk, I.V. (2013). Pidpriemnytska diialnist z vyrobnytstva biopalyva yak sfera rozvytku «zelenoho biznesu» [Business activity on biofuel production as a sphere of development of "green business"]. *Ekonomichnyi forum* [Economic forum], no. 4, pp. 93-98.
7. Horyn, V.P. (2016). Problemy finansovoho zabezpechennia ahrarynoho sektoru. [Problems of financial provision of the agrarian sector]. *Ekonomika i suspilstvo. Mukachivskiy derzhavnyi universytet*. [Economics and Society. Mukachevo State University], no. 2, pp. 518-524.
8. De Janvry, A., Sadoulet, E. (2007). Toward a territorial approach to rural development. *Journal of Agricultural and Development Economics*, vol. 4, no. 1, pp. 66-98.
9. EU-Rural 2030. A European political strategy by 2030. Available at: <http://doc.ruraleurope.org/public/Web/Communication/RED/EN/RED-Com2030-E.pdf> (Accessd 28 Februar 2018).
10. Zhibak, M.M. (2012). Do pytannia problem ta perspektyv rozvytku silskykh terytorii [On the Issues and Prospects for the Development of Rural Areas]. Available at: http://www.economy.in.ua/pdf/5_2012/5.pdf (Accessd 01 Februar 2018).
11. Kaletnik, H.M. (2013). Naukovo-navchalno-vyrobnychiy kompleks yak kontseptsiiia mekhanizmu perekhodu ahropromyslovoho vyrobnytstva na innovatsiinu model rozvytku. [Scientific-educational production complex as a concept of the mechanism of the transition of agricultural production to an innovative model of development] *Ekonomika APK*. [Economy of agroindustrial complex], no. 9, pp. 5-11.
12. Leuba, P.A better future for Europe's rural areas. Available at: <https://rm.coe.int/a-better-future-for-europe-s-rural-areas-governance-committee-rapporte/168074b728> (Accessd 19 October 2017).
13. Lupenko, Yu.O. (2012). Stratehichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku [Strategic directions of development of agriculture of Ukraine for the period till 2020]. Za red. Yu. O. Lupenka, V. Ya. Mesel-Veseliaka [Ed. Yu. O. Lupenko, V. Ya. Mesel-Veselyak]. Kyiv, 218 p.
14. Lupenko, Yu.O. (2015). Rozvytok ahrarynoho sektoru ekonomiky Ukrainy: prohnozy ta perspektyvy. [Development of the agrarian sector of Ukraine's economy: forecasts and perspectives]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia Ekonomika* [Scientific herald of Mukachevo State University. Series Economics], vol. 2, no. 4, pp. 30-34.
15. Magihovich, R. I. (2014). Stan, problemy ta perspektyvy rozvytku silskykh terytorii Zakhidnoho rehionu Ukrainy [Status, problems and prospects of rural areas development in the Western region of Ukraine]. Available at: <http://nauka.kushnir.mk.ua/?p=75015> (Accessd 03 Januar 2018).
16. Matskiv, V. (2015). Skladovi finansovoho zabezpechennia rozvytku ahrarynoho sektoru [Components of financial support for the development of the agrarian sector]. *Stalyi rozvytok ekonomiky* [Sustainable development of the economy], no. 3, pp. 276-281.
17. Pomaz, Yu. V. (2012). Perspektyvy rozvytku silskykh terytorii Poltavskoho rehionu [Prospects for the development of rural areas of the Poltava region]. *Naukovi pratsi Poltavskoi derzhavnoi ahrarynoi akademii*- Scientific Papers of the Poltava State Agrarian Academy, no. 2 (5), pp. 232-235.
18. Mollers, Ju., Buchenrieder, G., Csaki, C. (2011). Structural Change in Agriculture and Rural Livelihoods: Policy Implications for the New Member States of the European Union. *IAMO*, vol. 61. Available at: http://www.iamo.de/fileadmin/documents/sr_vol61.pdf. (Accessd 13 Januar 2018).
19. Martinez, J., Julio, C. (2008). Social quality and sustainable development of rural territories: why must sociability be capitalized? *Rural Development Technical Handbook*, no. 34, 38 p.
20. Yatsenko, O.V. (2012) Stan ta perspektyvy rozvytku silskykh terytorii tsentralnoho rehionu Ukrainy [State and prospects of development of rural territories of the central region of Ukraine]. Available at: file:///C:/Users/user1/Downloads/econ_2012_11_8.pdf (Accessd 12 Februar 2018).

Приоритеты развития инфраструктуры сельских территорий как составляющей обеспечение устойчивого развития

Томашук И.В.

Рассмотрены проблемы развития производственной и социальной инфраструктуры сельских территорий. Проанализирована динамика основных составляющих развития инфраструктуры сельских территорий и их влияние на социально-экономическое положение Винницкого региона. Аргументированно влияние аграрного производства на развитие инфраструктуры сельских территорий. Акцентировано, что развитие сельских территорий сегодня характеризуется обострением ряда проблем, наиболее актуальными из которых являются демографический кризис, упадок социальной инфраструктуры, безработица и бедность, а главное – не урегулирован вопрос землепользования.

Исследовано стратегическое значение многофункционального развития сельских территорий с учетом опыта стран-членов Европейского Союза, стран-членов Совета Европы. Доказано, что обеспечение эффективного развития инфраструктуры сельских территорий нужно начинать с разработки государственной программы развития отдельного населенного пункта с учетом природных особенностей территории. Определено, что решением глобальных проблем развития сельских территорий является внедрение несельскохозяйственных видов деятельности, в частности эконноваций.

Ключевые слова: сельские территории, социальная инфраструктура, аграрный сектор, реформирование, стратегия, инновации, ресурсный потенциал, региональная политика.

Priorities for the development of infrastructure of agricultural territories as providing complex sustainable development

Tomashuk I.

The problems of the development of industrial and social infrastructure of rural areas are regarded. The dynamics of the main components of the rural infrastructure development and their influence on the socio-economic situation of Vinnytsiya are analyzed.

The influence of agrarian production on the development of rural infrastructure is justified. It is emphasized that the development of rural areas today is characterized by the aggravation of a number of problems, the most serious of which are the demographic crisis, the decline of social infrastructure, the unemployment and poverty, but the most important problem is that the land use issues are not regulated.

The strategic importance of the multifunctional development of rural areas is studied, taking into account the experience of the countries – members of the European Union and the Council of Europe. It is proved that in order to provide the effective development of rural infrastructure it is necessary to work out a state program of the development of a separate area, taking into account its natural features. It has been determined that the introduction of non-agricultural activities, in particular eco-innovations, is the solution of the global problems of rural areas.

It has been outlined that the presence of the effectively functioning social infrastructure of rural areas is one of the determinants of not only the social stability but also of the effective management. It has been determined that the absence of important structural elements of the social sphere causes the plenty outflow of labor from rural areas, as well as their decline.

It has been established that the social infrastructure is a material base of the social sphere of the village and a set of the objects belonging to the service sector of the rural population (utilities, transport, communication, trade, public catering, household services, healthcare, social services, education, culture, art and sports). Their functioning is aimed at satisfying the rural population's needs.

It has been investigated that during the year so far independence the considerable structural reforms were carried out in the village, the land and property relations were radically reorganized, the organizational and legal structures of the market orientation on the basis of private ownership of the land and property, as well as the individual, family and collective forms of labor organization were created. It has been discovered that the agro-industrial complex became the focus of the increased economic activity and the investment attractiveness.

It is analyzed that the introduction of non-agricultural activities, in particular green tourism, can become the solution for today's problems of the development of agro-industrial complex and the effective functioning of rural areas, and at the same time, of the improvement of their infrastructure. It is proved that rural areas are not only the spatial basis of production, but also the natural environment and people's place of life. That is why the efficiency of the use of the territory depends on the person, his cultural and educational level, professional training, political activity, skills, motivation, desire and ability to work and manage.

It is motivated that the development of agrarian and non-agrarian activities capable of creating the necessary financial basis for serious socio-economic transformations in the countryside and ensuring the proper living conditions of the population should be the basis for the revival of rural territories. At the same time, it is extremely necessary to develop a new paradigm of management of agrarian enterprises in order to increase the efficiency of their economic activity, to implement a comprehensive program for the development of the agro-industrial complex of the region by creating an effective system of relations at all levels of government. It is proved that today the priority task of state authorities and local self-government is the social rebirth of the village.

It is argued that the activation of the infrastructure of the Ukrainian village is possible thanks to the state support of the agrarian sector in combination with the development of rural areas. It is extremely necessary to develop a new paradigm of the management of agrarian enterprises in order to increase the efficiency of their economic activity, to implement a comprehensive program for the development of the agro-industrial complex of the region by creating an effective system of relations at all levels of management.

Key words: social infrastructure, agrarian sector, reform, strategy, innovations, resource potential, regional policy.

Надійшла 10.04.2018 р.

УДК 351.823.004. (045)

СКАРБОВІЙЧУК Т.В., аспірантка

Вінницький національний аграрний університет

tanyskarb@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ МАЛИХ МІСТ ТА ОБЛАСНОГО ЦЕНТРУ АГРАРНОГО РЕГІОНУ

Стаття містить результати дослідження соціально-економічного розвитку малих міст як територіальних та кластерних центрів аграрного регіону. На прикладі розвитку агропромислового комплексу Вінниччини сфокусована увага на мале місто як центр переробної промисловості з можливістю розвитку інфраструктури.

Розвиток малих міст в Україні залежить від багатьох факторів, серед яких базовими є економічний потенціал міста як території, промислового осередку з врахуванням традицій, особливостей провідних галузей економічного розвитку визначеного регіону.

Модель малого міста може бути основою для формування загальної методики виявлення особливостей розвитку міста як центру аграрного регіону. Розвиток міста як центру аграрного регіону має базуватись на відомих концепціях успішного розвитку міст, а саме – сталого та інтегрованого розвитку. Місто розглядається не тільки як територія

© Скарбовійчук Т.В., 2018.

проживання та діяльності різноманітних цільових груп населення, розвитку промисловості, зберігання культурних традицій, надання різноманітних послуг населенню, а і як центр підтримки аграрного сектору для сільського населення, сільськогосподарських підприємств, фермерів, домашніх господарств тощо. Інфраструктура транспортних та електронних мереж має привести ситуацію розвитку аграрного регіону в стан активізації розвитку сіл, ефективного використання ресурсів сільських територій, поліпшення демографічної ситуації тощо. Сформовані рекомендації щодо інтегрованого розвитку малого міста аграрного регіону.

Ключові слова: мале місто, аграрний сектор, аграрний кластер, центр переробки сировини.

Постановка проблеми. Розвиток малих міст в Україні залежить від багатьох факторів, серед яких базовими є економічний потенціал міста як території, промислового осередку з врахуванням традицій, особливостей провідних галузей економічного розвитку визначеного регіону. Обласний центр, який, як правило належить до середніх міст, акумулює в собі різноманітні інституції централізованого управління, а також є центром для сільських територій поблизу, визначеного району, центром промислових кластерів тощо. Модель малого та середнього міста як центру сільськогосподарської території розглядається в багатьох наукових працях і була використана автором в процесі аналізу та формування програм розвитку міста Вінниці та малих міст Вінницької області [1-5]. Така модель може бути основою для формування загальної методики виявлення особливостей розвитку міста як центру аграрного регіону. З іншої сторони, розвиток міста як центра аграрного регіону має базуватись на відомих концепціях успішного розвитку міст, а саме – сталого та інтегрованого розвитку [6-10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз різноманітних підходів до покращення інфраструктури міста, знаходження факторів впливу на його успішний розвиток дозволив виявити потребу у формуванні парадигми розвитку міста як центру аграрного регіону. Така парадигма полягає в тому, що місто розглядається не тільки як територія проживання та діяльності різноманітних цільових груп населення, розвитку промисловості, зберігання культурних традицій, надання різноманітних послуг населенню, а і як центр підтримки аграрного сектору для сільського населення, сільськогосподарських підприємств, фермерів, домашніх господарств тощо. Інфраструктура транспортних та електронних мереж має привести ситуацію розвитку аграрного регіону в стан активізації розвитку сіл, ефективного використання ресурсів сільських територій, поліпшення демографічної ситуації тощо.

Серед успішної зарубіжної практики можна виокремити приклади такого розвитку в США, Великобританії, Фінляндії, Франції, а також наших ближчих сусідів Польщі, Чехії, Словаччини, Румунії, Угорщини, країн Балтії та інших [11-18]. Але існуючі практики мають бути адаптовані до вибраних українських регіонів і, зокрема, Вінницької області, як одного з провідних аграрних регіонів країни.

Питанням об'єктивної оцінки стану розвитку міста як центру аграрного сектору присвячують свої дослідження ряд науковців, серед яких такі вчені як Бойко-Бойчук О.В., Домашенко М.Д., Жукова Н.В., Курило Л.І., Саблук П.Т., Чорна Л.О. та ін. Не зважаючи на запропоновані підходи до впровадження змін в інституційні та соціально-економічні засади розвитку міст, проблеми міста як центру аграрного сектору залишаються вивченими недостатньо.

Метою статті є обґрунтування необхідності подальшого удосконалення системи управління соціально-економічним розвитком регіону та, зокрема його центру і малих міст на основі сталого та інтегрованого розвитку територій, організаційно-виробничих структур сільськогосподарських підприємств, впровадження нових форм господарювання, розвитку кооперації та спеціалізації в аграрному секторі економіки.

Матеріал та методика дослідження. Головна гіпотеза дослідження полягає у наявності взаємовпливу соціально-економічного, просторового, сталого та інтегрованого розвитку сільських та міських територій і, зокрема малих міст аграрного регіону та міста обласного значення як концентрованої точки розвитку. Перевірка гіпотези передбачає порівняння статистичних показників розвитку аграрного сектору та малих і середніх міст регіону. Крім того, подальший розвиток моделей та механізму інтегрованого розвитку малого міста як центру аграрного регіону дозволить активізувати складові розвитку території міста та її соціально-економічного ресурсного потенціалу. Методика дослідження передбачає оцінювання тенденцій розвитку аграрного сектору та визначення його впливу на формування конкурентоспроможного досліджуваного об'єкта з метою визначення складових системи управління ним [3; 19].

Основні результати дослідження. Аграрний сектор України можна розглядати з різних сторін розвитку національної економіки [19]. З одного боку це одна з основних складових національного ресурсного потенціалу для ефективної інтеграції в світовий економічний простір. З іншого боку – це загроза стати сировинним додатком для європейської спільноти та не розвивати ні власну переробну промисловість, ні власну соціально-економічну структуру відповідно до європейських соціальних стандартів. В аграрному секторі задіяна понад третина всього населення країни і він є базовим для розвитку багатьох інших галузей, що дозволяє говорити про множинний ефект в розвитку національної економіки.

Розвиток малих та середніх міст аграрного регіону не повинен заперечувати розвиток села та пріоритети формування утворюючих господарств [5]. Гнучкі інституції соціально-економічного розвитку повинні підтримувати власників, які проживають у сільській місцевості, мають землю і працюють на ній, підтримують територіальні громади. Розвиток соціальної відповідальності власників та менеджерів сільськогосподарських підприємств дозволяє створювати ефективні аграрні кластери, що спрямовані на розвиток аграрного сектору, переробної промисловості, ефективне використання загальних ресурсів тощо.

Концепція сталого розвитку для аграрного сектору передбачає врахування економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства, приведе до стабільного забезпечення населення країни якісним, безпечним, доступним продовольством та промисловості сільськогосподарською сировиною. Стратегічний розвиток аграрного сектору орієнтується на гарантування продовольчої безпеки, забезпечує розвиток сільських територій та зайнятість сільського населення, підвищення рівня життя на селі і в маленьких містах, підвищення інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності продукції, просування української продукції на світові ринки, раціональне використання всіх ресурсів аграрного сектору.

Для аграрного регіону сільське господарство та переробна промисловість є основою розвитку малого міста, яке буде в подальшому забезпечувати зайнятість не тільки свого населення, а й наближених до нього сіл, домогосподарств, окремих підприємств. Вінниччина має один із найпотужніших серед регіонів України агропромисловий комплекс, який в останні роки демонструє високі темпи розвитку та вагомі результати господарювання. Основу цього агропромислового комплексу складають 774 сільськогосподарських підприємства, 1894 фермерських господарств, 282,6 тис. особистих селянських господарств, 130 великих підприємств харчової та переробної промисловості, близько 400 малих переробних підприємств, 103 агросервісних підприємств та організацій, 4 науково-дослідні станції, національний аграрний університет, 8 коледжів та 1 технікум, інститут кормів і сільського господарства «Поділля» Національної академії аграрних наук України. За 2016 рік темпи приросту обсягів виробництва в сільському господарстві, в порівнянні з попереднім роком склали 17 %, в тому числі в сільськогосподарських підприємствах – 26,1 %, в господарствах населення – 3,3 %. Обсяг виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 року) в 2016 році склав 21,3 млрд грн [20]. Питома вага регіону у загальнодержавному виробництві сільськогосподарської продукції за 2016 рік складає 8,4 %. Аграрний сектор області за підсумками 2016 року займав лідируючі позиції в сільському господарстві: за обсягами виробництва валової продукції та на одну особу, за обсягами виробництва цукрових буряків, картоплі, плодово-ягідної продукції, м'яса, молока, за чисельністю поголів'я ВРХ, в т.ч. корів, та птиці. Динаміка виробництва представлена на рисунку 1. Необхідно відмітити, що рентабельність виробництва складає 39,3 %. Із 479 підприємств – 92 % є прибутковими. Земельні фонди області є унікальним потенціалом і фокусом для зберігання цього ресурсу. Але не всі власники та орендодавці раціонально користуються земельними ресурсами. Крім того, є власники, які орієнтуються тільки на бізнес-процеси і не беруть участь у розвитку сіл та малих міст, тобто їх цікавить тільки економічне зростання, частково – екологічне (в межах законодавства) і такі власники зовсім не беруть участь у розбудові території, соціальних проектах, соціальному підприємстві тощо.

Аналіз індексів обсягів сільськогосподарського виробництва свідчить про значне зростання в 2016 році, особливо за продукцією рослинництва (табл. 1).

Водночас і тваринницька підгалузь є перспективною. В усіх категоріях господарств сьогодні у Вінницькій області нараховується 309,3 тис. гол. великої рогатої худоби (більше до минулого року на 8,6 тис. гол.). В таблиці 2 представлено виробництво основних видів продукції тваринництва.

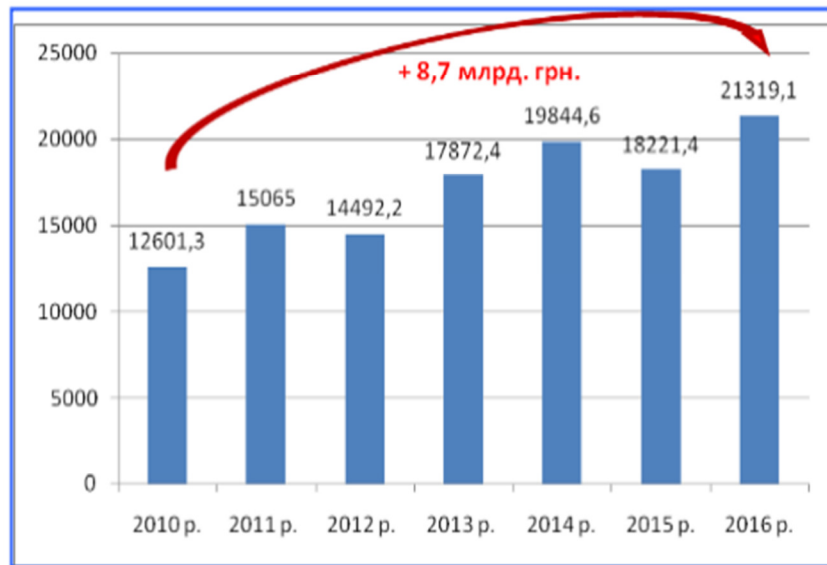

Рис.1. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в 2010–2016 рр. (в порівнянних цінах 2010 р.), млн грн.

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Активний розвиток як аграрного сектору, так і сільськогосподарських територій неможливий без розвитку експорту, який збільшується кожного року і за січень-грудень 2016 року продукція агропромислового комплексу займала 81,2 % в загальному обсязі експорту, що на 18,6 % більше попереднього року. Специфіка розвитку аграрного сектору пов'язана з оновленням техніки і в 2016 році сільгоспвиробниками було придбано техніки та обладнання на суму 782 млн грн, в тому числі 69 зернозбиральних комбайнів та 198 тракторів, а також необхідність введення сучасних технологічних комплексів та сховищ. Так, в 2016 році введено в експлуатацію зерноочисний комплекс та 5 зерноскладів загальною потужністю 75,4 тис. тонн; завершено реконструкцію фруктосховища на 3 тис. тонн [20].

Таблиця 1 – Індеси обсягів сільськогосподарського виробництва (у % до попереднього року)

	Господарства усіх категорій			У тому числі		
	продукція сільського господарства	з неї		продукція сільського господарства	з неї	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва
2013	123,3	120,8	129,8	136,8	125,3	195,0
2014	111,0	109,6	114,6	116,0	109,3	137,7
2015	91,8	82,6	113,1	88,8	77,7	117,6
2016	117,0	126,1	101,6	126,1	138,6	104,6
2016 р. в % до 2013 р.	94,9	104,4	78,3	92,2	110,6	53,6

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таблиця 2 – Виробництво основних видів продукції тваринництва

	М'ясо (у забійній вазі), тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн шт.	Вовна, т
2013	177,7	856,9	804,8	14
2014	264,4	852,0	804,4	14
2015	309,4	838,4	857,4	13
2016	324,3	853,6	880,2	11
2016 р. в % до 2013 р.	182,5	99,6	109,4	78,6

Джерело: складено та розраховано за даними Державної служби статистики України.

Нові технології, європейські тенденції до здорового способу життя сприяють тому, що в аграрному секторі Вінницької області є низка підприємств, що запроваджують технології виробництва органічних продуктів. Серед них – ТОВ „Киянівка” с. Киянівка; ТОВ „Фітосвіт ЛТД” с. Майдан; ФГ Дона О. П. с. Комарівка та інші [20].

Статистичними пріоритетами регіональних програм розвитку аграрного сектору є орієнтація на збереження та посилення потенціалу єдиної виробничо-економічної системи. В парадигмі інтегрованого та сталого розвитку, головною метою є гармонійний соціальний, економічно-виробничий, екологічний розвиток території, територіальної громади та містоутворювальних галузей регіону – в першу чергу, аграрного сектору та переробної продукції. Такий підхід задекларовано в багатьох документах, що опубліковані на сайтах Міністерства аграрної політики та продовольства України та Міністерства екології та природних ресурсів [21; 22]. Виконаний аналіз розвитку аграрного сектору Вінницької області ще раз підтвердив наявність базового потенціалу для розвитку сіл та малих міст.

Узагальнення стратегії розвитку Вінницької області та інструментів щодо їх реалізації дозволило встановити програму розвитку малих міст як центрів координації розвитку аграрного сектору, але сільські території у них не розглядаються. Малі міста не виокремлені в окремий пріоритет, хоча і зустрічаються як територія реалізації низки інноваційних проєктів, формування обслуговуючих кооперативів, центрів переробної промисловості тощо. Проєкти розвитку малих і середніх міст та їх громад не представлені інтегровано, як драйвери економічного зростання обласного центру та економіки приміських аграрних центрів.

Зрозуміло, що основою об'єднання промислової, освітньої, культурної та соціальної інфраструктури регіону є транспортні та електронні мережі. Тобто, активне будівництво сучасних доріг та впровадження Інтернет і сучасного мобільного зв'язку дозволить вирішити багато як економічних, так і соціальних проблем [23-30]. Такі інвестиційні проєкти у поєднанні із соціальними проєктами розвитку культури і туризму, а також розпочата реформа децентралізації, дозволять збільшити кількість власників землі та підприємств, активізує інвестиційні процеси в регіоні, що в кінцевому рахунку посилить інвестиційні можливості громади у реалізації проєктів на засадах державно-приватного партнерства [25] на основі реалізації інвестпроєктів соціально-економічного їх розвитку, рідше екологічного спрямування [8; 30]. Досвід сталого та інтегрованого розвитку міст в інших країнах свідчить про те, що, не зважаючи на моноаграрну орієнтацію розвитку малих міст, існують методики збалансування бюджету та розвитку на економічний, соціальний та екологічний напрями. Крім того, в обласних центрах доцільно активізувати роботу двох кластерів – аграрного та інформаційних технологій, які будуть базовою основою розвитку «розумних» міст. Така активізація вже розпочата в м. Вінниця та в окремих районних центрах області.

На рисунку 2 представлена модель розвитку міста як центру аграрного сектору.

Запропонована модель базується на парадигмі інтегрованого розвитку міста з врахуванням особливостей розвитку аграрного сектору економіки Вінницької області. Крім того, враховані сучасні тенденції розвитку інфраструктури територій та електронних мереж; соціально-культурного розвитку громади. Основою соціально-економічного розвитку міста є містоутворювальні галузі у досліджуваному регіоні, аграрний сектор економіки виступає як головний. Розвиток людського капіталу є одним з провідних напрямів для розвитку міста, інноваційної інфраструктури, громадського самоврядування. З метою створення відповідних умов щодо відтворення та підведення вартості людського капіталу необхідно забезпечити ефективний просторовий розвиток території на основі функціонування повноцінної сучасної соціальної та культурної інфраструктури, розширення можливостей працевлаштування для населення, формування підприємницьких здібностей та їх реалізація, розвитку лідерства.

Представлена базова модель середнього та малого міста як центру аграрного регіону потребує внесення відповідних змін до стратегії розвитку Вінницької області та середніх і малих міст регіону з визначенням пріоритету інтегрованого розвитку міста та містоутворювальних галузей.

Розглядаючи питання управління розвитком малих міст та обласного центру, основною метою в сучасних умовах є забезпечення конкурентоспроможності регіону. Досягнення цієї мети потребує трансформації потенціалу досліджуваних об'єктів у конкурентні переваги та забезпечення накопиченого відтворювального потенціалу і його відтворення за рахунок інвестицій ре-

гіону та інорегіональних джерел. Отже, розвиток малих міст та обласного центру визначається не лише наявністю високого рівня конкурентоспроможності та відтворювального потенціалу, але й системною взаємодією, яка визначає поступальний розвиток регіону.

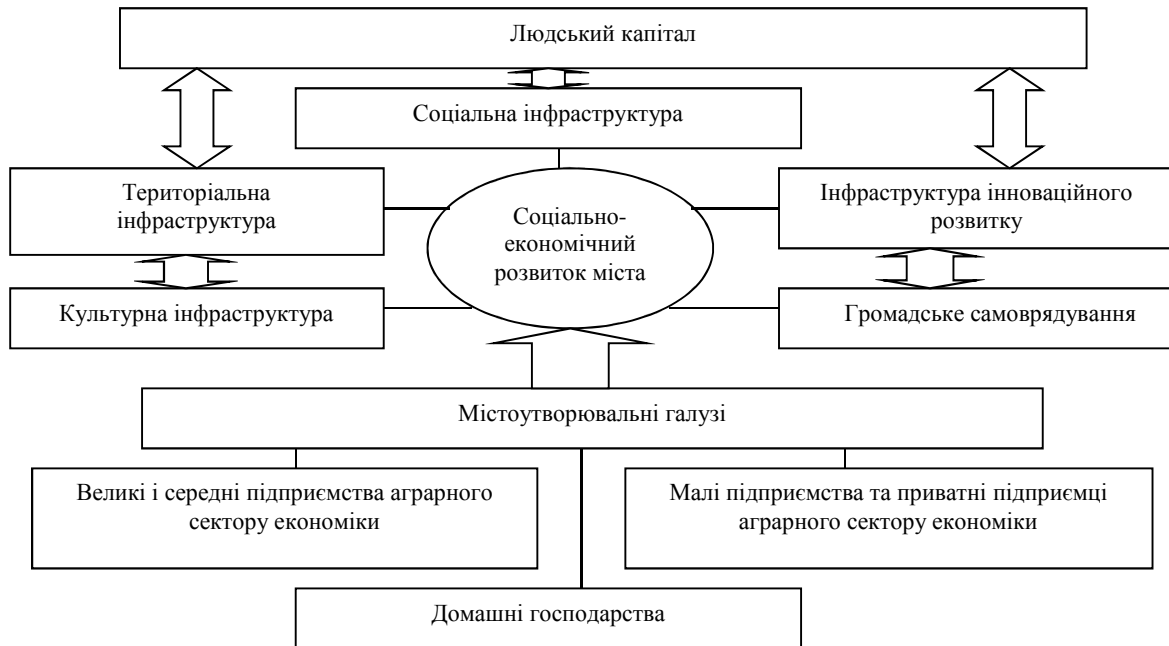

Рис. 2. Базова модель інтегрованого розвитку середнього та малого міста як центру аграрного регіону.

Джерело: розроблено автором.

Очевидно, що управління розвитком зазначеного об'єкта передбачає ідентифікацію і оцінку відтворювального потенціалу та його конкурентоспроможності із позиції суб'єктно-функціональних складових: системи управління (влада), бізнесу, населення та регіонального простору.

Вважаємо, що модель управління розвитком малих міст та обласного центру доцільно розглядати з позиції створення можливостей для сталого розвитку як регіонального простору, так і для системи управління, населення та бізнесу. За такого підходу виникає необхідність у мотивації усіх стейкхолдерів регіону до досягнення його конкурентоспроможності. У цьому контексті кожний із виділених секторів (комерційний, державний, домогосподарств) орієнтується до створення цінності, але при цьому має різні кінцеві цілі. Як зазначають науковці у даному випадку узгодження інтересів досягається через реалізацію певних програм по узгодженню інтересів суб'єктів агробізнесу та населення.

Очевидно, підприємницький тип управління є основою досягнення конкурентоспроможності малих міст та обласного центру. За такого підходу створюється та підтримується сприятливе внутрішнє середовище, інститути та інфраструктури, які дозволяють створювати додану вартість, а населення – знаходити місця працевлаштування із постійним ростом рівня його розвитку.

Висновки. Управління розвитком малих міст та обласного центру аграрного регіону розглядаємо як процес якісних і кількісних змін у відтворенні соціально-економічної системи, який зорієнтований на досягнення стратегічних цілей на основі поєднання внутрішніх та зовнішніх ресурсів.

Базова модель розвитку малих міст та обласного центру аграрного сектору передбачає монофокусування на проблемах сільського господарства і формування мотивів підприємницьких структур всіх форм та рівнів до співпраці і активізації власного виробництва, створення переробних потужностей та виробництва продукції європейської якості. Водночас, розвиток транспортної та електронної інфраструктури сприяє реалізації діяльності різноманітних верств населення, дає можливість населенню підвищувати вартість людського капіталу, стримує процеси міграції у великі міста та за кордон, дозволяє розвивати не зв'язані види диверсифікації у цих регіонах, створює відповідні умови до нарощення соціального капіталу. Основним рушієм розвитку цих регіональних структур є приватно-державне партнерство, інвестування та стратегій сталого й інтегрованого розвитку, активізація інвестиційної діяльності на засадах державно-

приватного партнерства, що орієнтується на реалізацію принципів сталого та інтегрованого розвитку "розумних" міст і обласного центру на інноваційні "розумні" центри аграрного виробництва, сучасної соціальної інфраструктури дозволять змінити районні центри на сучасні «розумні» містечка, території реалізації як аграріїв, так і інших представників галузей переробки, виробництва, освітніх, культурних та медичних установ, адже в центрі розвитку будь-якого міста є людина та її потреби.

Будь-які цільові програми розвитку міста мають орієнтуватись на такі стратегічні аспекти:

1. Розвиток містоутворювальних галузей.
2. Розвиток традицій та культурно-історичного базису міста.
3. Розвиток екологічного базису міста.
4. Розвиток міста як центру сіл та містечок, що знаходяться поблизу.
5. Розвиток транспортної та електронної інфраструктури міста.
6. Розвиток міського простору як бренду міста.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Creative-based Strategies in Small and Medium-sized Cities. URL: http://urbact.eu/fieadmin/Projects/Creative_Clusters/documents_media/URBACTCreativeClusters_TAP_INTELL_Final.pdf.
2. Жукова Н.В. Дотримання принципів економічної безпеки у моделях сталого розвитку малих міст: досвід країн Європи. Науковий вісник Херсонського державного університету. Херсон, 2014. № 9-1, частина 4, С. 122-128.
3. Чорна Л.О., Коваленко О.О., Матусяк С.В. Системний розвиток міста як економічного центру сільськогосподарської території. Агросвіт. 2009. № 2. С. 19-23.
4. Sá J., Virtudes A. Towards Rural Land Use: Challenges for Oversizing Urban Perimeters in Shrinking Towns. 2017. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 95(5). 052016.
5. Prokhorova V., Klochko E., Kolomyts O., Gladilin A. Prospects of the agro-industrial complex development: Economic diversification, business development, mono-industry town strengthening and expansion. 2016. International Review of Management and Marketing.
6. Strategies for Effective Management of Unsolicited Public-Private Partnership Proposals // Osei-Kyei R. et al, 2018. Journal of Management in Engineering 34(3)/ 04018006
7. SMART STORIES Implementing Smart Specialisation across Europe URL: <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/176472/S3P+Booklet+Smart+Stories/716d2278-3a69-4ffb-891c-d38582eb6879>.
8. Thematic Smart Specialisation Interregional cooperation to increase innovation investment across EU borders: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/infographic/thematic_smart_specialisation_en.pdf
9. Framework for Creating a Smart Growth Economic Development Strategy A Tool for Small Cities and Towns: URL: <https://www.epa.gov/smartgrowth/using-smart-growth-strategies-foster-economic-development>
10. Using smart growth strategies to foster economic development: a Kelso, Washington, case study/ URL: <https://www.epa.gov/sites/production/files/2015-05/documents/using-smart-growth-strategies-foster-economic-development-kelso.pdf>
11. Як працює польський досвід в сільській громаді: URL. http://pard.org.ua/ukranskij_shlyah_samovryaduvannya-yak_pracyu_polskij_dosvd_v_sliskj_gromad1.html.
12. Компактне місто «Нідерландський досвід». URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/kompaktne-m%D1%96sto>
13. Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions Strengthening Innovation in Europe's Regions: Strategies for resilient, inclusive and sustainable growth {SWD(2017) 264 final}. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/2014/com_2017_376_2_en.pdf
14. The 7th Report on economic, social and territorial: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion77cr_factsheet_cohesion.pdf
15. Sustainable urban development in the EU. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/sustainable_urban_development_2016_en.pdf
16. Reassessing economic development policies for regions and cities • Growth and Equity • Institutions and Governance • People and Places Summary of the academic conference held at the London School of Economics on 21-22 April 2016. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/lse_brochure_en.pdf
17. Study on the expected results of Cohesion Policy in Estonia, Lithuania and Latvia within the programming period 2014-2020 Final Report – November 2016 Contract: 2015CE16BAT070. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/baltic_result_2014_20_en.pdf
18. Smart Growth in Small Towns and Rural Communities. URL: <https://www.epa.gov/smartgrowth/smart-growth-small-towns-and-rural-communities>
19. Домашенко М.Д., Левнич М.В. Проблеми розвитку аграрно-промислового комплексу в Україні та шляхи їх вирішення. Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. проф. Балацького О.Ф. м. Суми, 27 травня. 2015 р. Суми, 2015. С. 150-152.
20. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року (нова редакція). URL: http://dfir.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2016/02/Strategiya-Vinnichchini-2020.pdf
21. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля. URL: https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf
22. Підтримка аграріїв. URL: <http://www.minagro.gov.ua>

23. Саблук П.Т., Курило Л.І. Наукові (економічні) центри розвитку сільських територій в управлінні аграрною економікою. Економіка АПК. 2014 № 5. С. 51-56.
24. Єдина комплексна стратегія та план дій розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16025>
25. Розумне зростання в об'єднаних територіальних громадах – проект Декларації. URL: <http://decentralization.gov.ua/en/news/4378>.
26. Бойко-Бойчук О.В. Світові тенденції розвитку міст: міжнародний досвід. URL: <http://academy.gov.ua>.
27. Боршош І.С. Особливості розвитку малих міст: закордонний досвід. Державне будівництво. 2009. № 2. URL: <http://nbuv.gov.ua>.
28. Гончарук І.В., Томашук І.В. Вплив еколого-економічного фактору на особливості організаційно-економічного механізму використання ресурсного потенціалу сільських територій. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2017. № 4. С. 52-62. URL: <http://efm.vsau.org>.
29. Карлова О.А., Склярчук Н.І. Концептуальні основи стабілізації соціально-економічного стану малих міст України. Вісник НУВГП, Рівне, 2013. № 2 С. 180-187.
30. Леонов О. Польський прорив: як децентралізація проходила у наших сусідів: <http://constitution.gov.ua>.
31. Support to the implementation of the investment priority enhancing access to, and the use and quality of ICT, 2016. URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/enhancing_ict_en.pdf.

REFERENCES

1. Creative-based Strategies in Small and Medium-sized Cities. URL: http://urbact.eu/fileadmin/Projects/Creative_Clusters/documents_media/URBACTCreativeClusters_TAP_INTELI_Final.pdf.
2. Zhukova N. (2014). Dotrimannja principiv ekonomichnoi bezpeki u modeljah stalogo rozvitku malih mist: dosvid kraїн Єvropi [Compliance with the principles of economic security in the models of sustainable development of small cities: the experience of European countries]. Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu [Scientific bulletin of Kher-son State University]. Herson, no 9-1, chastina 4, pp. 122-128.
3. Chorna L.O., Kovalenko O., Matusjak S. (2009). Sistemnij rozvitok mista jak ekonomichnogo centru sil'skogospodars'koї teritorії [System development of the city as the economic center of the agricultural territory]. Agrosvit [Agro world], no 2. pp. 19-23.
4. Towns Sá, J., Virtudes, A. (2017). Towards Rural Land Use: Challenges for Oversizing Urban Perimeters in Shrinking. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science 95(5), 052016.
5. Prokhorova V., Klochko, E., Kolomyts, O., Gladilin, A. (2016) Prospects of the agro-industrial complex development: Economic diversification, business development, mono-industry town strengthening and expansion. International Review of Management and Marketing.
6. Osei-Kyei, R., Chan, A.P.C., Dansoh, A., Ofori-Kuragu, J.K., Oppong, G.D. (2018). Strategies for Effective Management of Unsolicited Public-Private Partnership Proposals Journal of Management in Engineering 34(3), 04018006
7. Smart stories Implementing Smart Specialisation across Europe. URL: <http://s3platform.jrc.ec.europa.eu/documents/20182/176472/S3P+Booklet+Smart+Stories/716d2278-3a69-4ffb-891c-d38582eb6879>
8. Thematic Smart Specialisation Interregional cooperation to increase innovation investment across EU borders: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/infographic/thematic_smart_specialisation_en.pdf
9. Framework for Creating a Smart Growth Economic Development Strategy A Tool for Small Cities and Towns: URL: <https://www.epa.gov/smartgrowth/using-smart-growth-strategies-foster-economic-development>
10. Using smart growth strategies to foster economic development: A Kelso, Washington, Case study: URL: <https://www.epa.gov/sites/production/files/2015-05/documents/using-smart-growth-strategies-foster-economic-development-kelso.pdf>
11. Jak pracuje pol's'kij dosvid v sil's'kij gromadi. URL: http://pard.org.ua/ukranskij_shlyah_samovyryaduvannya-yak-pracyu-polskij-dosvid-v-slskj-gromadi.html.
12. Kompaktne misto «Niderlands'kij dosvid»: URL: <https://mistosite.org.ua/ru/articles/kompaktne-m%D1%96sto>
13. Communication from the commission to the European Parliament, the council, the European economic and Social Committee and the Committee of the regions. Strengthening Innovation in Europe's Regions: Strategies for resilient, inclusive and sustainable growth [SWD(2017) 264 final]: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/2014/com_2017_376_2_en.pdf
14. The 7th Report on economic, social and territorial: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docoffic/official/reports/cohesion77cr_factsheet_cohesion.pdf
15. SUSTAINABLE urban development in the EU: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/policy/themes/urban-development/sustainable_urban_development_2016_en.pdf
16. Reassessing economic development policies for regions and cities. Growth and Equity • Institutions and Governance • People and Places Summary of the academic conference held at the London School of Economics on 21-22 April 2016: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/lse_brochure_en.pdf
17. Study on the expected results of Cohesion Policy in Estonia, Lithuania and Latvia within the programming period 2014-2020 Final Report – November 2016 Contract: 2015CE16BAT070: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/studies/pdf/baltic_result_2014_20_en.pdf
18. Smart Growth in Small Towns and Rural Communities: URL: <https://www.epa.gov/smartgrowth/smart-growth-small-towns-and-rural-communities>
19. Domashenko M.D., Levchich M.V. (2015). Problems of development of the agrarian-industrial complex in Ukraine and the ways of their solution. Materiali Mizhdunarodnogo Simpoziuma "Ekonomichni problemi stalogo rozvitku" [nauk.-prakt. konf. im. prof. Balac'kogo O.F.]. Sumi, pp. 150-152.

20. Strategija zbalansovanogo regional'nogo rozvitku Vinnic'koї oblasti na period do 2020 roku (nova redakcija): URL: http://dfrr.minregion.gov.ua/foto/projt_reg_info_norm/2016/02/Strategiya-Vinnichchini-2020.pdf
21. Nacional'na strategija nablizhennja (aproksimacii) zakonodavstva Ukraini do prava ЄS u sferi ohoroni dovkillja: URL: https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf
22. Ministerstvo agrarnoi' polityky ta prodovol'stva Ukrainy: pidtrymka agrarii'v. URL: // http://www.minagro.gov.ua//uk/support_apk
23. Sabluk P., Kurilo L. Naukovi (ekonomichni) centri rozvitku sil'skih teritorij v upravlinni agrarnuju ekonomikou [Scientific (economic) centers of development of rural territories in the management of agrarian economics]. Ekonomika APK [Economy of agroindustrial complex], 2014 no 5. pp. 51-56.
24. Jedyna kompleksna strategija ta plan dij rozvytku sil'skogo gospodarstva ta sil'skyh terytorij v Ukraini na 2015-2020 roky. URL: <http://minagro.gov.ua/node/16025>
25. Rozumne zrostannja v ob'jednanyh terytorial'nyh gromadah - proekt Deklaracii'. URL: <http://decentralization.gov.ua/en/news/4378>
26. Bojko-Bojchuk O.V. Svitovi tendencii' rozvytku mist: mizhnarodnyj dosvid. URL: <http://academy.gov.ua>
27. Borshosh I.S. Osoblivosti rozvitku malih mist: zakordonnij dosvid [Features of the development of small cities: foreign experience]. Derzhavne budivnictvo [State building], 2009, no. 2: URL: <http://nbuv.gov.ua>
28. Goncharuk I.V., Tomashuk I.V. Vplyv ekologo-ekonomichnogo faktoru na osoblivosti organizacijno-ekonomichnogo mehanizmu vikoristannja resursnogo potencialu sil'skih teritorij [Influence of the ecological and economic factor on the peculiarities of the organizational and economic mechanism of using the resource potential of rural territories]. Ekonomika. Finansi. Menedzhment: aktual'ni pitannja nauki i praktiki [Economics Finances. Management: topical issues of science and practice], 2017, no. 4, pp. 52-62: URL: <http://efm.vsau.org>
29. Karlova O.A., Skljaruk N.I. (2013). Konceptual'ni osnovy stabilizacii' social'no-ekonomichnogo stanu malyh mist Ukrainy. Visnyk NUVGP, Rivne [Conceptual bases of stabilization of social and economic position of small cities of Ukraine]. Visnik NUVGP [Newswire of NUVHP]. Rivne, no. 2 pp. 180-187.
30. Leonov O. Pol'skyj proryv: jak decentralizacija prohodyla u nashyh susidiv. URL: <http://constitution.gov.ua>
31. Support to the implementation of the investment priority enhancing access to, and the use and quality of. 2016: URL: http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/guides/enhancing_ict_en.pdf

Особенности управления развитием малых городов и областного центра аграрного региона

Скарбовийчук Т.В.

Статья содержит результаты исследования социально-экономического развития малых городов как территориальных и кластерных центров аграрного региона. На примере развития агропромышленного комплекса Винницкой обл. сфокусировано внимание на малый город как центр перерабатывающей промышленности с возможностью развития инфраструктуры.

Развитие малых городов в Украине зависит от многих факторов, среди которых базовыми являются экономический потенциал города как территории, промышленного центра с учетом традиций, особенностей ведущих отраслей экономического развития определенного региона.

Модель малого города может быть основой для формирования общей методике выявления особенностей развития города как центра аграрного региона. Развитие города как центра аграрного региона должно базироваться на известных концепциях успешного развития городов, а именно – устойчивого и интегрированного развития. Город рассматривается не только как территория проживания и деятельности различных целевых групп населения, развития промышленности, хранения культурных традиций, предоставление различных услуг населению, но и как центр поддержки аграрного сектора для сельского населения, сельскохозяйственных предприятий, фермеров, домашних хозяйств и тому подобное. Инфраструктура транспортных и электронных сетей должна привести ситуацию развития аграрного региона в состояние активизации развития сел, эффективного использования ресурсов сельских территорий, улучшение демографической ситуации и т.д. Сформированы рекомендации интегрированного развития малого города аграрного региона.

Ключевые слова: малый город, аграрный сектор, аграрный кластер, центр переработки сырья.

Features of development management of small cities and the regional center of agrarian region

Skarbovychuk T.

Features of management of development of small cities and regional center of agrarian region.

The article contains the results of research on the socio-economic development of small cities as territorial and cluster centers of the agrarian region. As an example of the development of the Vinnytsia agro-industrial complex, the small town is represented as the center of the processing industry with the possibility of infrastructure development.

The development of small cities in Ukraine depends on many factors, among which the economic potential of the city as a territory, an industrial cell taking into account traditions, features of the leading branches of economic development of a certain region is based on the basis.

A small model can be the basis for the formation of a general methodology for identifying features of the city as a center of the agrarian region. The development of the city as the center of the agrarian region should be based on well-known concepts of successful urban development, namely sustainable and integrated development. The city is considered not only as the territory of residence and activities of various target groups of the population, industrial development, the preservation of cultural traditions, provision of various services to the population, but also as a center for supporting the agrarian sector for the rural population, agricultural enterprises, farmers, households, etc. The infrastructure of transport and electronic networks should lead the situation of the agrarian region to the state of activation of the development of villages, the effective use of the resources of rural areas, improvement of the demographic situation, etc.

The purpose of the article is to justify the need for further improvement of the system of social and economic development of the region, and in particular its center and small cities on the basis of sustainable and integrated development of terri-

tories, organizational and production structures of agricultural enterprises, introduction of new forms of management, development of cooperation and specialization in the agrarian sector of the economy.

The agrarian sector of Ukraine can be considered from different aspects of the development of the national economy. On the one hand, it is one of the vowel components of the national resource potential for effective integration into the world economic space. On the other hand, it is a threat to become a raw material for the European community and not to develop either its own processing industry or its own socio-economic structure in accordance with European social standards. More than a third of the total population of the country is involved in the agrarian sector and it is the basis for the development of many other sectors, which suggests a plurality of effects in the development of the national economy.

The development of small and medium-sized cities in the agrarian region should not deny the development of the village and the priorities of forming the village of emerging farms. Flexible institutions of socio-economic development should support owners living in rural areas, have land and work on it, and support territorial communities. The development of social responsibility of owners and managers of agricultural enterprises allows the creation of effective agrarian clusters aimed at the development of the agrarian sector, processing industry, the effective use of common resources, etc.

The concept of sustainable development for the agrarian sector envisages taking into account the economic, social and environmental interests of the society, will lead to the stable provision of the population of the country with high-quality, safe, affordable food and industry with agricultural raw materials. The strategic development of the agrarian sector is oriented towards guaranteeing food security, provides for the development of rural areas and employment of the rural population, improving living standards in the countryside and small towns, increasing investment attractiveness, competitiveness of products, promotion of Ukrainian products to world markets, and the rational use of all resources of the agrarian sector.

The basic model of development of the city as the centre of the agrarian sector envisages monophony- causation on agricultural problems and encourages entrepreneurs of all forms and levels to cooperate and intensify their own production, create processing facilities and produce European quality products. The development of transport and electronic infrastructure contributes to the implementation of activities of various segments of the population, enabling young people to realize their talents in their towns, and not abroad or in large cities, develops trends in the introduction of green tourism, living in small cities, closer to natural conditions.

Private-government partnerships, investments and strategies for sustainable and integrated development of "smart" cities will make it possible to change the centers of the district into the modern "smart" cities, territories for the implementation of both agrarians and other representatives of the sectors processing, production, educational, cultural and medical facilities, because in the development of any city there is a person and his needs.

Any target city development programs should focus on such strategic aspects as city-forming industries, city traditions and cultural-historical basis; ecological basis of the city; development of the city as the center of villages and towns nearby; urban space as a city brand, development of transport and electronic infrastructure of the city. Recommendations for the integrated development of a small city in the agrarian region are proposed for implementation.

Keywords: small town, agrarian sector, agrarian cluster, center for processing raw materials.

Надійшла 17.04.2018 р.

УДК 338

RYABCHENKO O., PhD

Slovak university of Agriculture in Nitra/Research Centre AgroBioTech

National University of Bioresources and Life Sciences of Ukraine, Kiev

o_ryabchenko@ukr.net, riabchenko_oksana@nubip.edu.ua

БУРЛЯЙ А., канд. екон. наук

Уманський національний університет садівництва

aburlyay@gmail.com

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ КЛАСИФІКАЦІЇ МАЛИХ СІЛЬСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Виділено групи малих сільських господарств в Україні та визначено особливості їх функціонування в аспекті площі земельних угідь. Проаналізовано концепцію малих сільських господарств у розрізі областей України, що дозволить систематизувати чинники, які визначають їх розвиток. Оцінено рівень технологічного забезпечення малих сільських господарств у розрізі рослинництва та тваринництва, що дозволило визначити їх потенційні можливості щодо адаптації до змін зовнішнього та внутрішнього середовища їх функціонування.

Визначено роль малих сільських господарств у забезпеченні продовольчої та економічної безпеки країни, у сталому розвитку сільських територій, самозабезпечення та самозайнятості сільського населення.

Обґрунтовано стратегічні пріоритети розвитку особистих селянських господарств та визначено напрями їх трансформації у малі сільські господарства.

Систематизовано чинники середовища інституційного та визначено напрями його удосконалення в аспекті створення сприятливих умов для розвитку малих сільських господарств.

Ключові слова: сталий розвиток, форми господарювання, малі сільські господарства, концентрація, рівень технічного оснащення.

Постановка проблеми. Сталий розвиток на сьогодні визнано провідною концепцією розвитку людства, в основі якої лежить баланс економічних, соціальних і екологічних цілей. В Україні за підтримки Програми розвитку ООН здійснюється розробка Стратегії сталого розвитку України до 2030 року та визначено Цілі сталого розвитку в даному контексті [1, 2]. Вони спрямовані на соціоекономічний розвиток України, споживання і виробництво, соціальну згуртованість, демографічні зміни, громадське здоров'я, зміни клімату, розвиток екологічних видів транспорту, природні ресурси, врядування тощо. Проте, сталий розвиток країни неможливий без досягнення сталого розвитку територій та окремих галузей економіки. Серед них вагоме місце відводиться сталому розвитку сільського господарства і сільських територій.

Реальністю сільського господарства України є ситуація, коли значна роль у аграрному виробництві належить малим формам господарювання на селі та господарствам населення. Особлива увага до малих сільських господарств пов'язана не лише із тим що вони відіграють важливу селоутворювальну функцію, забезпечують збереження біорізноманіття, але є суттєвою ланкою у формуванні загальної продовольчої безпеки. Однак, в Україні не існує одностайно пізнаваного на правовому рівні визначення для терміна «мале сільське господарство», що потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Трансформація економіки України, перехід до ринкової моделі господарювання сприяли появі різних форм господарювання на селі. Серед них Б.І. Шувар (2015) особливо виділяє малі господарства, розвиток яких пов'язаний з бажанням селян збільшити свої доходи з метою підвищення рівня життя, можливістю отримати економічну незалежність та бути визнаним громадою тощо [3]. Зростання ролі малих господарств досліджується у працях багатьох вітчизняних вчених, серед яких можна відмітити праці К.О. Прокопенко [4], В.К. Збарського [5], М.Й. Маліка [6], І.Г. Кириленка [7], І.В. Прокопа [8] та ін. Класифікацію малих господарств вони проводять за різними критеріями, здебільшого – за площею землі та кількістю працюючих, оскільки в Україні до сьогодні ще не розроблені однозначні критерії їх поділу. Так, наприклад, В.К. Збарський до малих господарств на селі відносить особисті селянські господарства та сільськогосподарські підприємства (в т.ч. і фермерські господарства) з кількістю працюючих до 50 осіб. Такої ж позиції дотримується і С. Скрипник [9], зазначаючи при цьому проблеми неузгодженості при здійсненні класифікації.

Слід зазначити, що зарубіжні вчені теж приділяють значну увагу розвитку малих сільських господарств, наголошуючи про їхню незамінну роль в контексті сталого розвитку. Зокрема Steve Wiggins, Johann Kirsten, Luis Llambí (2010) доводять, що розвиток дрібних ферм не лише сприяє скороченню бідності, але й підвищенню якості життя, задоволенню потреб вимогливих споживачів [10]. Дискусію з приводу необхідності розвитку малих сільських господарств в сучасних умовах наводять Hazell, P., Poulton, C., Wiggins, S., & Dorward, A. (2010) [11]. Вони зазначають, що інтенсифікація сільського господарства, розвиток супермаркетів, зниження цін на сировинні товари, проблеми із навколишнім природним середовищем ставлять під сумнів ефективність існування малих господарств. Водночас зазначається їх незамінна роль для країн з низьким рівнем доходу. Аналогічної думки щодо важливості малих форм господарювання в країнах, що розвиваються, дотримуються також J. Mellor та S. Malik (2017) [12].

Таким чином, наведений огляд доводить важливість та актуальність дослідження малих сільських господарств в Україні.

Мета дослідження – здійснення класифікації та аналіз малих сільських господарств України залежно від розміру землекористування.

Матеріал і методика дослідження. Теоретичною та методологічною базою дослідження стали нормативно-законодавчі акти, праці вітчизняних і зарубіжних вчених щодо концептуальних засад сталого розвитку малих сільських господарств. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань використано наступні методи наукового дослідження: монографічний, діалектичний, системно-аналітичний, абстрактно-логічний, графічний, групування та ін.

Основні результати дослідження. Спираючись на аналіз існуючого офіційного законодавства та облікової політики у галузі сільського малі сільські господарства були визначені як

сільські господарства, фізичні та юридичні особи, що здійснюють свою діяльність на власних чи орендованих земельних ділянках загальним розміром від 0,5 до 100 га з використанням власного та/або орендованого майна, з метою задоволення особистих потреб та/або отримання економічного прибутку шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

До категорії малих сільських господарств можна віднести всі форми господарювання наведені у таблиці 1.

Таблиця 1 – Параметри класифікації малих сільських господарств

Назва господарства, повна та скорочена	Організаційна форма	Мета господарської діяльності	Загальна площа с.-г. угідь	Джерело інформації
Селянські домогосподарства (СД)	Приватна	Задоволення власних потреб	0,5-1,0	[13], [14]
Особисті селянські господарства (ОСГ)	Приватна або ФОП першої групи	Задоволення власних потреб та отримання прибутку	1,0-2,0	[13], [14]
Сімейні фермерські господарства (СФГ)	Приватна або ФОП першої та другої групи	Задоволення власних потреб, отримання прибутку	2,0-20,0	[15], [16]
Дрібні фермерські господарства (ДФГ)	ФОП третьої та четвертої групи, юридичні особи	Отримання прибутку	20,0-100,0	[15], [16]

Враховуючи той факт, що часто поняття домашнього селянського господарства співпадає із офіційними критеріями визначеними для особистих селянських господарств та сімейних фермерських господарств відповідно до класифікації, наведеної в таблиці 1, малі сільські господарств в Україні можна розподілити на три категорії:

1. Перша категорія – домашні селянські господарства для задоволення власних потреб. Розмір сільськогосподарської землі в обробітку від 0,1 до 1 га.

2. Друга категорія – малі селянські господарства, до яких належать особисті селянські господарства та сімейні фермерські господарства, у яких розмір землі в обробітку знаходиться у межах від 1 до 20 га та такі, що працюють на задоволення власних потреб та отримання прибутку.

3. Третя категорія – дрібні фермерські господарства, що обробляють сільськогосподарські площі у межах 20-100 га, основною метою діяльності котрих є отримання прибутку.

За даними Державної служби статистики України частка малих сільських господарств у користуванні землею сільськогосподарського призначення складає близько 46 % (із яких 43 % належать до малих сільських господарств із середнім розміром земельних ресурсів, що не перевищує 20 га, решта 3 % належать до категорії дрібних фермерських господарств, що обробляють площу понад 20 га).

Значна частка сільськогосподарських площ належить малим сільським господарствам другої категорії, що обробляють площу від одного до 20 га (рис. 1), частка яких у загальній структурі малих сільських господарств без урахування дрібних фермерських господарств, складає близько 73 %. Частка господарств, що обробляють менше 0,5 га та від 0,5 до 1 га становить 12 та 15 %, відповідно.

Концентрація і пропорційне співвідношення малих господарств на селі по території України носить досить чітко виражений характер та зумовлено ландшафтними, кліматичними, екологічними та історичними особливостями. Так, наприклад, історично у південних регіонах України було сконцентроване сільськогосподарське виробництво та обширні сільськогосподарські угіддя. Також, до історичних особливостей можна віднести ставлення власників до землі за якого вони обробляють та/або використовують ділянки, котрі оброблялися попередніми поколіннями у родині, але офіційно не мають права власності на них. Прикладом такого господарювання можуть слугувати гірські території та/або низини заплавлі річок, що використовуються родинами під пасовища та/або заготівлю кормів, втрата або збитковість яких може спровокувати соціально-економічні зрушення у регіоні та зміну структури господарювання. Тим не менш, узагальнюючи діючі нормативно-правові акти (див. табл. 2) та існуючі статистичні дані, можна виділити зони концентрації МСГ по областях України (табл. 2). Коефіцієнт концентрації малих господарств (сукупна частка МСГ за категоріями) розрахований як співвідношення частки земельних ділянок, що знаходяться у власності МСГ до їх кількості, по категоріях.

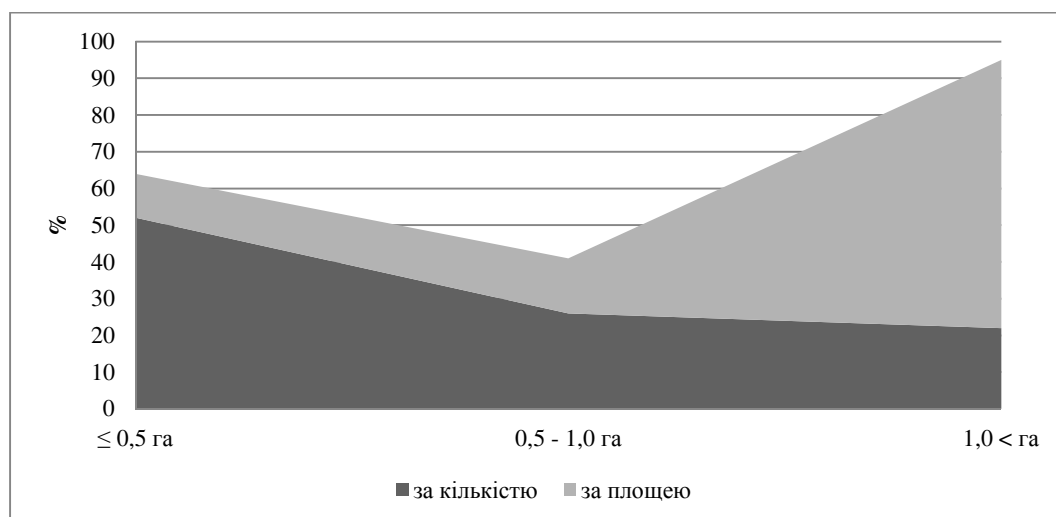

Рис. 1. Пропорційне співвідношення малих сільських господарств за площею та кількістю по Україні із середнім розміром земельних ділянок від 0,5 га до 20 га
 Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, 2016 рік.

Таблиця 2 – Концентрація малих сільських господарств по категоріях у розрізі областей України

Область	Перша категорія	Друга категорія	Третя категорія
	≤ 0,5 га – 1 га	1,0 га – 20,0 га	20,0 га -100,0 га
Київська	■		
Житомирська	■	■	
Івано-Франківська	■		
Хмельницька	■		
Вінницька	■	■	
Закарпатська		■	
Львівська			
Полтавська			
Сумська			
Черкаська		■	
Чернівецька			
Чернігівська			
Волинська			
Рівненська			
Тернопільська		■	
Донецька			■
Херсонська		■	
Луганська			
Миколаївська			
Одеська			
Дніпропетровська			
Запорізька			
Кіровоградська			
Харківська			

■ сукупна частка с.-г. ділянок зазначеного розміру у структурі МСГ складає 50% і більше
 ■ сукупна частка с.-г. ділянок зазначеного розміру у структурі МСГ складає 30% і більше
 ■ сукупна частка с.-г. ділянок зазначеного розміру у структурі МСГ складає менше 30%

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, 2016 рік

Малі сільські господарства першої категорії, сукупна частка яких у загальній структурі господарств перевищує або рівна 50 %, сконцентровані у чотирьох областях України: Київська, Житомирська, Івано-Франківська, Хмельницька. При цьому, Київська область – єдиний регіон із найвищою концентрацією власників земельних ділянок розміром до 1 га, загальна кількість

яких близько 92 % по області, сумарно вони володіють земельними ресурсами більшими ніж МСГ другої та третьої категорій. Київська область особливо вирізняється значною кількістю дрібних домашніх господарства, що обумовлено високою урбанізацією даної області та збільшенням частки приміського приватного житла, що спровокувало переведення великих земельних ділянок з сільськогосподарського призначення під забудову.

Найбільш поширеними є малі сільські господарства другої категорії, які сконцентровані на території 12 областей України. Середній розмір земельних ділянок для одинадцяти областей коливається у межах від 2 до 4 га (рис. 2).

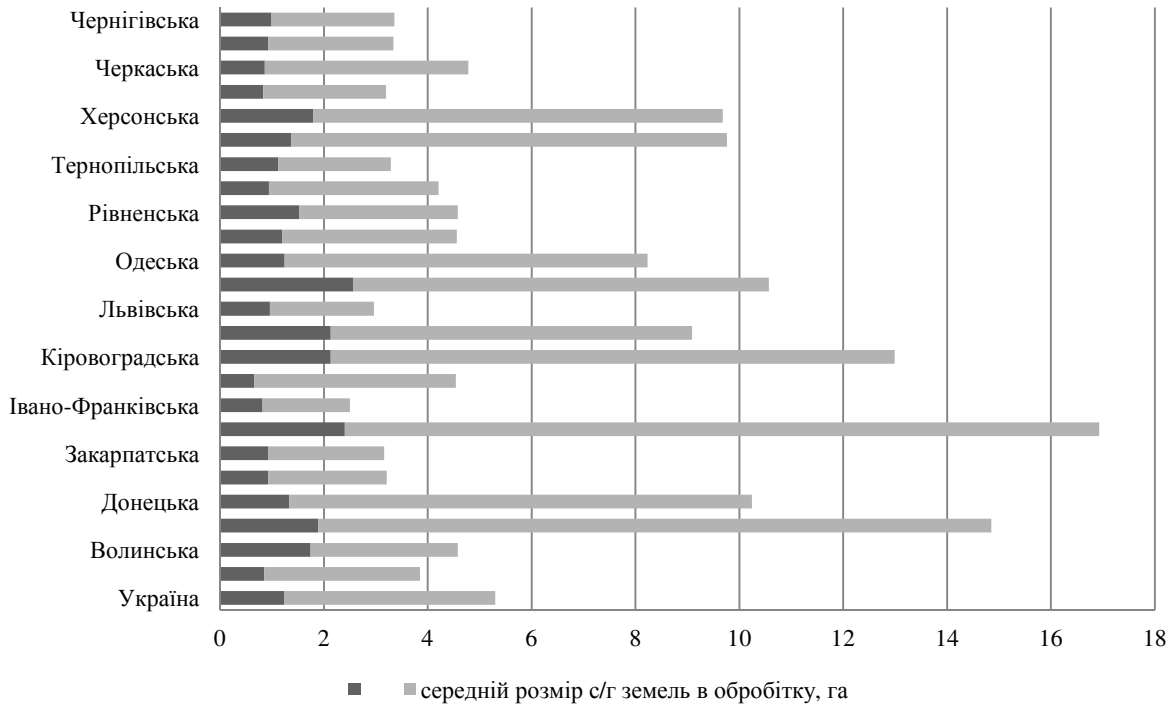

Рис. 2. Середній розмір ділянок малих сільських господарств другої категорії по областях України, га

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, 2016 р.

Для восьми областей також притаманна висока концентрація МСГ першої категорії: Вінницька, Закарпатська, Львівська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. На території Донецької області розташовані МСГ із найвищим середнім показником площі сільськогосподарських ділянок – 8 га, також на території даної області розташована велика кількість господарств третьої категорії.

Найбільша кількість малих сільських господарств налічується у Харківській, Луганській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській, Херсонській, Кіровоградській областях. Однак Луганська та Харківська мають пропорційно більш значну концентрацію МСГ другої категорії.

Розвиток малих сільських господарств залежить від їх технологічного оснащення. За допомогою рівня технологічного оснащення сільськогосподарських підприємств можливо унаочнити фактичний рівень розвитку галузей сільського господарства по регіонах. Розрахунки технологічного забезпечення були виконані для фермерських господарств окремо по рослинництву та для сільськогосподарських підприємств в цілому по тваринництву та забезпеченістю технікою для поливу культур (рис. 3). Даний підхід був обумовлений наявністю та доступністю даних у статистичних збірниках.

Використовуючи унаочнення розподілу та фактичної наявності технологічних засобів по областях, можна зробити висновок, що лідируючими областями із розвитку тваринництва (молочне скотарство та птахівництво) є Полтавська, Київська, Черкаська, Харківська та Вінницька області, що пов'язано з оснащеністю кормозбиральною технікою в цих областях, проте техно-

логічні потужності щодо заготівлі грубих кормів сконцентровані у областях орієнтованих на виробництві зернобобових культур.

Область	Фермерські господарства														Сільськогосподарські підприємства										
	Трактори	Заняті бокси	Плуги	Культиватори	Борони	Сівалки	Картоплесаджалки	Рожнидачі гною	Вернозбиральні к-ни	Кукурудзозбиральні к-ни	Кормозбиральні к-ни	Зурякозбиральні к-ни	Сікокосарки	Жатки	Прес-пакувальні машини	Після уржайні роботи	Добльні установки	Счищувачі околосіжувачі молока	Молочні сепаратори	Інкубатори	Іригаційне обладнання пересувне	Іригаційне обладнання стаціонарне	Дошувальні машини	Полівальне устаткування	Водяні насоси
Вінницька	504	237	225	230	253	204	44	154	164	1	54	21	66	32	44	45	331	73	5	7	11	33	7	2	35
Волинська	3808	1343	1536	2357	3698	2202	20	442	889	51	28	23	251	513	165	540	348	57	12	60	393	378	245	106	420
Дніпропетровська	1277	520	479	869	935	836	16	112	396	6	13	1	133	176	76	163	301	121	23	44	169	104	55	38	180
Донецька	616	275	293	263	829	290	46	115	189	4	58	16	126	71	71	139	520	165	6	7	86	51	4	35	98
Закарпатська	180	30	34	18	35	32	3	22	23	1	-	-	11	1	2	14	40	7	2	1	23	43	8	30	28
Запорізька	2463	851	1142	1798	2001	1637	13	325	729	10	18	-	195	321	157	455	242	63	12	9	614	301	393	113	409
Івано-Франківська	373	163	194	168	381	174	20	75	109	2	20	3	46	27	33	68	109	25	3	14	31	55	5	11	70
Київська	1498	622	685	770	1521	716	94	296	405	14	57	34	121	186	55	250	967	252	33	167	151	311	30	85	347
Кіровоградська	3289	1326	1737	2290	4517	2040	27	469	864	46	40	58	208	422	149	595	210	49	15	36	127	146	37	47	189
Луганська	1455	659	481	1017	951	942	2	109	672	10	22	1	125	208	59	191	217	38	1	23	74	43	14	20	83
Львівська	329	306	346	329	555	303	2	177	237	3	3	2	103	161	30	90	196	39	9	36	55	33	8	11	91
Миколаївська	2386	789	979	1717	1982	1531	12	293	603	20	25	7	163	243	172	477	166	58	11	57	336	421	262	54	621
Одеська	2402	1022	1054	1462	2070	1463	15	277	557	28	26	-	142	234	79	423	194	56	17	26	154	397	244	131	176
Полтавська	2382	799	1090	1488	1893	1300	56	311	527	13	54	45	217	223	105	347	1474	420	21	138	72	71	23	41	79
Рівненська	357	210	135	127	302	151	25	61	125	5	30	5	41	9	24	54	345	88	3	6	24	19	2	1	40
Сумська	222	292	399	299	459	309	4	109	177	4	48	17	106	181	41	169	486	179	10	31	65	57	9	29	85
Тернопільська	331	171	294	294	459	309	4	109	177	4	48	17	106	181	41	169	486	179	10	31	65	57	9	29	85
Харківська	2299	939	844	1269	1964	1289	13	806	589	14	34	62	190	275	99	394	743	216	14	83	264	168	50	53	329
Херсонська	2031	576	710	1270	1467	1054	31	204	403	5	54	-	78	150	87	393	135	51	7	35	2385	1014	2475	355	569
Хмельницька	920	412	364	383	1115	431	24	178	309	4	36	14	73	78	43	176	432	432	16	22	93	178	6	53	212
Черкаська	1487	628	782	701	1534	794	15	307	340	14	45	13	133	141	34	195	897	897	15	107	130	255	157	104	124
Чернівецька	413	69	129	173	275	130	18	42	67	2	18	-	39	12	11	55	105	105	1	13	54	50	3	35	66
Чернігівська	783	389	265	248	399	343	54	126	173	13	96	12	101	92	47	101	891	891	31	18	1	13	4	6	4

Рис. 3. Наявність сільськогосподарської техніки та обладнання в сільськогосподарських підприємствах України.

До найперспективніших регіонів з погляду технологічного оснащення у напрямку картоплярства можна віднести Київську, Львівську, Чернігівську, Вінницьку, Волинську та Житомирську області. Також, наявність техніки по господарствах є опосередкованим свідченням рівня економічного розвитку господарств і таким чином виявляти регіони та напрямки діяльності, що можуть потребувати додаткової підтримки із боку держави.

На рисунку 4 показано рівень технологічного оснащення сільських господарств по регіонах України обладнанням, розрахований на основі методики джерела [17].

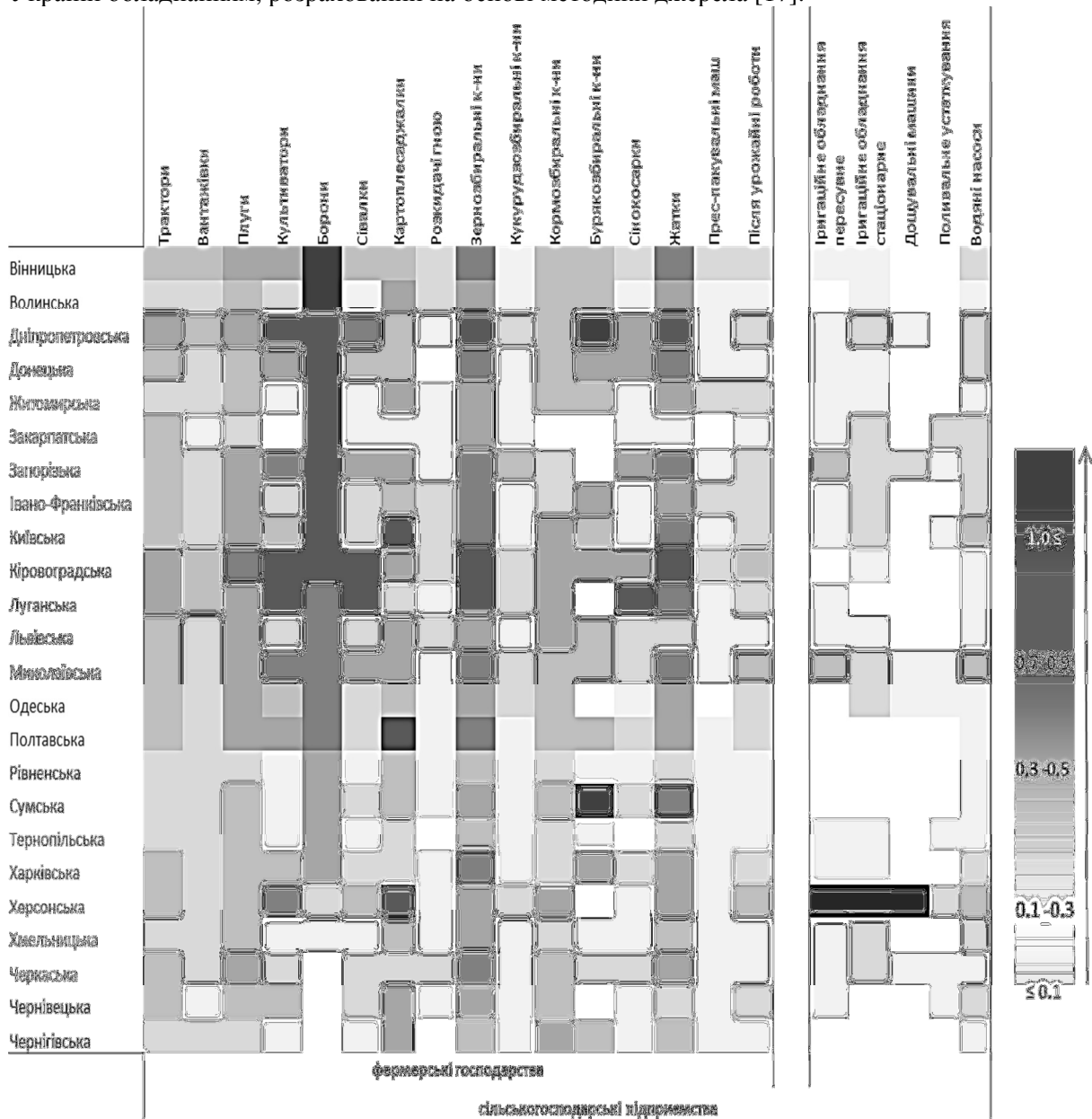

Рис. 4. Рівень технологічного оснащення сільських господарств по регіонах України.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України на основі адаптованих показників рівня оснащення технікою.

Рівень оснащення поливним та іригаційним устаткуванням свідчить про досить низьку потенційну резистентність та адаптаційні можливості сільського господарства в цілому, включно із дрібними сільськими господарствами всіх категорій, до температурних коливань. На тлі загальної ситуації, лише Херсонська область достатньо забезпечена іригаційним обладнанням. Найкритичнішою виглядає ситуація у Одеській, Кіровоградській, Луганській областях, котрі прогнозовано належать до областей із підвищеними ризиками, пов'язаними зі змінами температурного режиму.

Малі сільські господарства займають значне місце в загальному обсязі сільськогосподарського виробництва. Так, за офіційними статистичними даними за підсумками 2016 року в Україні налічується близько 15 мільйонів домашніх господарств, загальний внесок яких у сільськогосподарське виробництво складає 43 %. В тому числі до них належать 4,1 млн особистих се-

ляньських господарств, 20 % із яких виробляють товарну продукцію на комерційних засадах та є потенційними фермерськими господарствами.

Слід зазначити, що особисті селянські господарства зайняті у виробництві більш трудомістких та менш рентабельних галузей і забезпечують значну частку у виробництві окремих видів продукції (рис. 5).

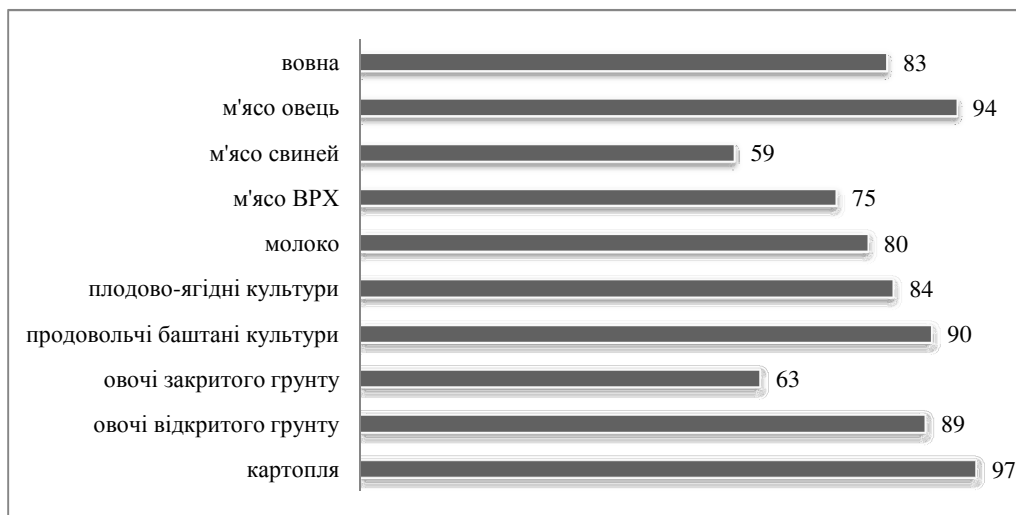

Рис. 5. Частка особистих селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції України, %.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, 2016 р.

Кількість діючих фермерських господарств в Україні в 2016 році становила 33 682 одиниць. Сьогодні це найбільш переважаюча організаційно-правова форма господарювання на селі. Вони обробляють 4, 439 млн га землі. Тобто, на одне господарство припадає в середньому близько 131,7 га сільськогосподарських угідь. Відповідно, малі сільські господарства є частиною кожної із заданих категорій, але найповніше представлені через особисті селянські господарства та фермерські господарства.

Усі категорії малих сільських господарств відіграють значну роль у формуванні продовольчої безпеки та сприяють сталому розвитку сільських територій, проте діяльність одних має комерційний характер, а діяльність інших спрямована на задоволення власних потреб. Результати діяльності цих категорій вимірюються обігом товарної та валової продукції відповідно. Таким чином обсяг виробленої продукції визначає загальну ефективність малих сільських господарств.

Висновки. Одним із напрямів сталого розвитку України є розвиток малих сільських господарств. Опрацювання інституційних аспектів діяльності малих господарств на селі дозволяє їх класифікувати на три категорії: домашні селянські господарства для задоволення власних потреб; малі селянські господарства, до яких належать особисті селянські господарства та сімейні фермерські господарства; дрібні фермерські господарства, що обробляють сільськогосподарські площі у межах 20-100 га, основною метою діяльності котрих є отримання прибутку. Концентрація і пропорційне співвідношення малих господарств на селі в розрізі регіонів має чітко виражений характер та зумовлено ландшафтними, кліматичними, екологічними та історичними особливостями. Технічне оснащення малих сільських господарств залежить від спеціалізації виробництва.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». URL: https://menr.gov.ua/files/docs/Національна%20довідь%20ЦСР%20України_липень%202017%20ukr.pdf.
2. Бурляй А.П. Сталий розвиток: цілі для України. «Становлення і розвиток економіки України : від теорії до практики»: матер. Всеукраїнської науково-практ. конференції, присвяченої 25-річчю незалежності України, 13-14 жовтня 2016 р., м. Умань, УНУС. Умань: Видавництво «Сочінський М.М.», 2016.
3. Шувар Б.І. Аналіз передумов розвитку малого підприємництва на селі. Ефективна економіка.2015. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4346>.

4. Прокопенко, К. О. Малі аграрні підприємства в аграрному секторі України. Економіка АПК, 2012. № 4. С. 99-104.
5. Збарський, В. К. Особисті селянські господарства в становленні малих форм господарювання. Економіка АПК. 2004. № 1. С. 48-53.
6. Малік, М. Й., & Зяць, В. М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2013. № 5. С. 87-95.
7. Кириленко, І. Г., & Івченко, В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні. Економіка АПК. 2017. № 3. С. 21-28.
8. Прокопа, І. В., & Демчак, І. М. Ідентифікація малих виробників сільськогосподарської продукції: європейський досвід для України. Економіка і прогнозування. 2017. № 1. С. 58-71.
9. Скрипник С. Категорії та критерії визначення малих форм господарювання на селі. 2016. Т. 2, № 2. С. 27–35. URL: <https://arejournal.com/are/article/view/33/45>.
10. Wiggins, S., Kirsten, J., & Llambí, L. (2010). The future of small farms. *World development*, Vol 38(10), pp. 1341-1348.
11. Hazell, P., Poulton, C., Wiggins, S., & Dorward, A. (2010). The future of small farms: trajectories and policy priorities. *World Development*, Vol 38(10), pp. 1349-1361.
12. Mellor, J. W., & Malik, S. J. (2017). The impact of growth in small commercial farm productivity on rural poverty reduction. *World Development*. Vol 91, pp. 1-10.
13. Про особисте селянське господарство: Закон України. 2003. № 29. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
14. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2016 році. Бюлетень. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. Про фермерське господарство: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.
16. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності дрібних фермерських господарств і деконцентрації повноважень у сфері земельних відносин. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63166.
17. Інженерний менеджмент: підручник / За редакцією І.І. Мельника. Вінниця: Нова Книга, 2007.
18. Статистичний збірник «Рослинництво України». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
19. Статистичний бюлетень «Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві». URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

REFERENCES

1. Nacional'nadopovid' «CiliStalogoRozvytku: Ukrai'na». [National Report "Sustainable Development Goals: Ukraine".] URL: https://menr.gov.ua/files/docs/Національна%20доповідь%20ЦП%20України_липень%202017%20Ukr.pdf.
2. Burliai A. (2016). Stalyj rozvytok: cilidlja Ukrai'ny. [Sustainable development: Goals for Ukraine] «Stanovlennja i rozvytok ekonomiky Ukrai'ny: vid teorii' do praktyky» [Formation and development of the Ukrainian economy: from theory to practice]: mater. vseukrai'ns'koi' naukoivo-prakt. konferencii', prysvjachenoj' 25-richchju nezalezhnosti Ukrai'ny, 13-14 zhovtnja 2016 r. Uman', UNUS.
3. Shuvar B.I. (2015). Analiz peredumov rozvytku malogo pidpryjemnyctva na seli [Analysis of prerequisites for the development of small business in the village]. *Efektivna ekonomika*. No 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4346>.
4. Prokopenko, K. O. (2012). Mali agrarni pidpryjemstva v agrarnomu sektori Ukrai'ny [Small agricultural enterprises in the agrarian sector of Ukraine]. *Ekonomika APK*. Vol 4, pp. 99-104.
5. Zbars'kyj, V. K. (2004). Osobysti seljans'ki gospodarstva v stanovlenni malyh form gospodarjuvannja [Personal peasant farms in the formation of small forms of management]. *Ekonomika APK*. Vol 1, pp. 48-53.
6. Malik, M. J., Zajac', V. M. (2013). Teoretychni zasady ta naprjamy transformacii' osobystyh seljans'kyh gospodarstv. [Theoretical foundations and directions of transformation of personal peasant farms]. *Ekonomika APK*. Vol 5, pp. 87-95.
7. Kyrylenko, I. G., Ivchenko, V. Je. (2017). Ekonomichni aspekty transformacii' sil's'kogospodars'kogo vyrobnyctva v Ukrai'ni. [Economic aspects of the transformation of agricultural production in Ukraine]. *Ekonomika APK*. Vol 3, pp. 21-28.
8. Prokopa, I. V., Demchak, I. M. (2017). Identyfikacija malyh vyrobnykiv sil's'kogospodars'koi' produkcii': jevropejs'kyj dosvid dlja Ukrai'ny. [Identification of small producers of agricultural products: European experience for Ukraine]. *Ekonomika i prognosuvannja*. Vol 1, pp. 58-71.
9. Skrypnyk S. (2016). Kategorii ta kryterii' vyznachennja malyh form gospodarjuvannja na seli. [Categories and criteria for identifying small forms of farm in the countryside]. *Agricultural and resource economics*. Vol. 2. No 2, pp. 27–35. URL: <https://arejournal.com/are/article/view/33/45>.
10. Wiggins, S., Kirsten, J., & Llambí, L. (2010). The future of small farms. *World development*. Vol 38(10), pp. 1341-1348.
11. Hazell, P., Poulton, C., Wiggins, S., & Dorward, A. (2010). The future of small farms: trajectories and policy priorities. *World Development*, Vol 38(10), pp. 1349-1361.
12. Mellor, J. W., & Malik, S. J. (2017). The impact of growth in small commercial farm productivity on rural poverty reduction. *World Development*. Vol 91, pp. 1-10.
13. Zakon Ukrai'ny «Proosobysteseljans'ke gospodarstvo» [The Law of Ukraine "On Personal Peasant Economy"]. 2003. No29. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
14. Osnovni sil's'kogospodars'ki harakterystyky domogospodarstv u sil's'kij miscevoosti v 2016 roci. Bjuletен'. [The main agricultural characteristics of households in rural areas in 2016. Bulletin] URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. Zakon Ukrai'ny «Profermers'ke gospodarstvo». [Law of Ukraine "On Farmers"] URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

16. Projekt Zakonu pro vnesennja zmin do Podatkovogo kodeksu Ukrai'ny ta dejaky hzakonodavchy haktiv Ukrai'ny shhodo stymuljuvannja stvorenja ta dija l'nostidribnyh fermers'kyh gospodarstv i dekoncentracii povnovazhen' u sferi zemel'nyh vidnosyn. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63166.

17. Inzhenernyj menedzhment. (2007). [EngineeringManagement]. Za redakciju I.I. Mel'nyka. Pidruchnyk. Nova Knyga. Vinnycja. ISBN 978-966-382-104-7.

18. Statystychnyj zbirnyk «Roslynnyctvo Ukrai'ny». [Statistical collection "Plant Growing of Ukraine"]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

19. Statystychnyj bjuletен' «Najavnist' sil'skogospodars'koi' tehniky ta energetychnyh potuzhnostej u sil'skomu gospodarstvi». [Statistical Bulletin "Availability of agricultural machinery and power facilities in agriculture"]. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Институциональные основы классификации малых сельских хозяйств в Украине в контексте устойчивого развития

Рябченко О., Бурляй А.

Выделены группы малых сельских хозяйств в Украине и определены особенности их функционирования в аспекте площади земельных угодий. Проанализирована концепция малых сельских хозяйств в разрезе областей Украины, что позволит систематизировать факторы, определяющие их развитие. Оценен уровень технологического обеспечения малых сельских хозяйств в разрезе растениеводства и животноводства, что позволило определить их потенциальные возможности по адаптации к изменениям внешней и внутренней среды их функционирования.

Определена роль малых сельских хозяйств в обеспечении продовольственной и экономической безопасности страны, устойчивого развития сельских территорий и самообеспечения и самозанятости сельского населения.

Обоснованы стратегические приоритеты развития личных крестьянских хозяйств и определены направления их трансформации в малые сельские хозяйства.

Систематизированы факторы среды институциональной и определены направления ее совершенствования в аспекте создания благоприятных условий для развития малых сельских хозяйств.

Ключевые слова: устойчивое развитие, формы хозяйствования, малые сельские хозяйства, концентрация, уровень технического оснащения.

The small farm classification by the size of land processed in Ukraine: institutional background

Ryabchenko O., Burlai A.

The concept of sustainable development based on the balance of economic, social and environmental goals. Reaching it requires the special attention to rural areas development.

The main actors in the village are small farms, which, in the conditions of economic transformation, make a significant contribution to the production of agricultural products, provide food security, and also perform an important village-forming function, promote biodiversity conservation, and so on. So, in 2016 there were about 15 million households in Ukraine, the total contribution of which to agricultural production was 43%. This requires the implementation of the classification and analysis of small-scale farms in Ukraine, which became the goal of the study.

Due to this, the role of small farms in the context of sustainable development was defined. The classification by the size of land processed was proposed based on the analysis of current legislation. The concentration and proportional ratio of small farms in rural areas in the context of regions were studied. As a result, it was defined that the small agriculture farming caused by the landscape, climatic, ecological and historical features.

The regulatory and legislative acts were used as the theoretical and methodological basis of the study as well as the study on the conceptual foundations of sustainable development of small farms. In order to achieve the goal and to solve the problems, the following methods of scientific research were used: monographic, dialectic, system-analytical, abstract-logical, graphics, grouping and etc.

Key words: sustainable development, forms of management, small-scale agriculture, concentration, level of technical equipment.

Надійшла 19.04.2018 р.

ІНВЕСТИЦІ, ФІНАНСИ ТА БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК

УДК 368:368.5:63 (477)

ПРОКОПЧУК О.Т., канд. екон. наук

Уманський національний університет садівництва

olena_prokopchuk@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ АГРОСТРАХОВИХ ПОСЛУГ

За допомогою загальнонаукових методів наукового пізнання та дослідження економічних явищ здійснено детальний аналіз та оцінку сучасних тенденцій функціонування українського ринку агрострахових послуг в розрізі його ключових складових параметрів, зокрема в регіональному розрізі, в розрізі страхових компаній, сільськогосподарських культур, страхових продуктів, програм фінансування сільгоспвиробників.

Проведене дослідження сучасних тенденцій функціонування українського ринку агрострахових послуг дозволило охарактеризувати в цілому 2017 андерайтинговий рік як позитивний в плані поліпшення динаміки зростання основних показників по портфелю, зокрема відбулося зростання: обсягу зібраних страхових премій на 30 %; середньої ставки премії до 3,5 %; кількості укладених договорів страхування – на 21 %; кількості страхових компаній, що здійснювали страхування сільськогосподарських ризиків до 13 та розширення маркетингової лінійки класичних видів страхових продуктів в напрямку найбільш затребуваних. Встановлено, що на ринку домінували договори мультиризикового страхування.

Виявлено, що страхування, пов'язане з програмами фінансування сільгоспвиробників, складає приблизно третину від усіх укладених на ринку договорів та усіх застрахованих площ. Умови страхування за цими договорами дещо відрізняються від тих, які в середньому застосовуються на ринку. Зокрема, середня ставка премії за цими договорами складає 4,3 %. Левова частка премій сконцентрована в сегменті страхування польових культур, причому 66 % у відсотковій частці за програмами Аграрного Фонду та Державної продовольчо-зернової корпорації України.

Ключові слова: агрострахування, ринок агрострахових послуг, страхова сума, страхова премія, страховий продукт.

Постановка проблеми. Галузь сільськогосподарського виробництва в Україні є потужною стратегічною ланкою національної економіки, що забезпечує продовольчу безпеку країни. Їй притаманна сукупність особливостей, що не властиві жодній іншій галузі, однією з поміж яких є безпосередня залежність від погодно-кліматичних умов і природних катаклізмів, в результаті яких підприємства АПК постійно функціонують в режимі ризикованості та невизначеності.

У світовій практиці одним із чинників стабільності економічного розвитку сільськогосподарського виробництва та ефективним інструментом забезпечення фінансово-господарської стійкості аграрних підприємств є агрострахування. Водночас, українська практика дещо відрізняється від світової – вітчизняний ринок агрострахових послуг знаходиться на стадії запровадження та розвитку і робляться лише перші кроки у цьому досить складному ринковому сегменті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналіз сучасної економічної літератури засвідчує, що проблеми формування дієвого та ефективного ринку агрострахових послуг є актуальними як для зарубіжних так і вітчизняних дослідників. Зокрема їх комплексно розглядають такі вітчизняні вчені як: Т. Д. Кривошлик [1], О. М. Лобова [2], О. В. Марценюк-Розарьонова [3], С. А. Навроцький [4], А. Ю. Полчанов [5], О. В. Сахно [8; 9], Ю. В. Улянич [10], А. С. Шолойко [11]. Серед зарубіжних дослідників варто виділити таких вчених як: S. Ahsan [12], P. Hazell [13], O. Mahul [14], F. Meza [15], A. Sarris [16], Z. Shen [17], H. Shi [18], J. Skees [19], D. Streimikiene [20] та ряд інших. Проте, відсутність комплексного підходу не дозволяє сформулювати ефективне наукове вирішення даної проблеми із врахуванням вітчизняних економічних реалій.

Метою статті є детальний аналіз та оцінка сучасних тенденцій становлення, формування і функціонування українського ринку агрострахових послуг в розрізі його ключових складових параметрів, зокрема в регіональному розрізі, в розрізі страхових компаній, сільськогосподарських культур, страхових продуктів, програм фінансування сільгоспвиробників.

Матеріал і методика дослідження. Для наукового вирішення поставленої мети використано загальнонаукові методи наукового пізнання та дослідження економічних явищ. Теоретико-методологічною основою дослідження є, в основному, праці вітчизняних науковців і практиків, а також зарубіжних вчених, що займаються дослідженням ринку агрострахових послуг загалом та проблематикою управління ризиками в агровиробництві, зокрема. У статті використано такі методи дослідження: абстрактно-логічний, економіко-статистичний, порівняння, монографічний, табличний, графічний та наукового узагальнення.

Основні результати дослідження. Загальні тенденції на українському ринку агрострахування. Агрострахування в Україні здійснюється з початку 2000 років. За цей період урядом двічі здійснювались спроби запровадити систему державної підтримки агрострахування у різних формах: перша – в рамках програми державної підтримки за умови обов'язковості страхування (2005-2008 рр.) та друга – за умов відновлення державної підтримки у сфері страхування сільськогосподарської продукції у формі добровільної участі (2012 р.) [1; 8]. Такі урядові ініціативи безпосередньо позначилися на збільшенні показників досліджуваного ринку. На рисунку 1 чітко відстежується значний підйом ринку протягом періоду з 2005 до 2008 рр. Водночас, при вступі в економічну кризу за другої спроби запустити програму державної підтримки субсидій страхових премій значних поліпшень показників ринок не зазнав.

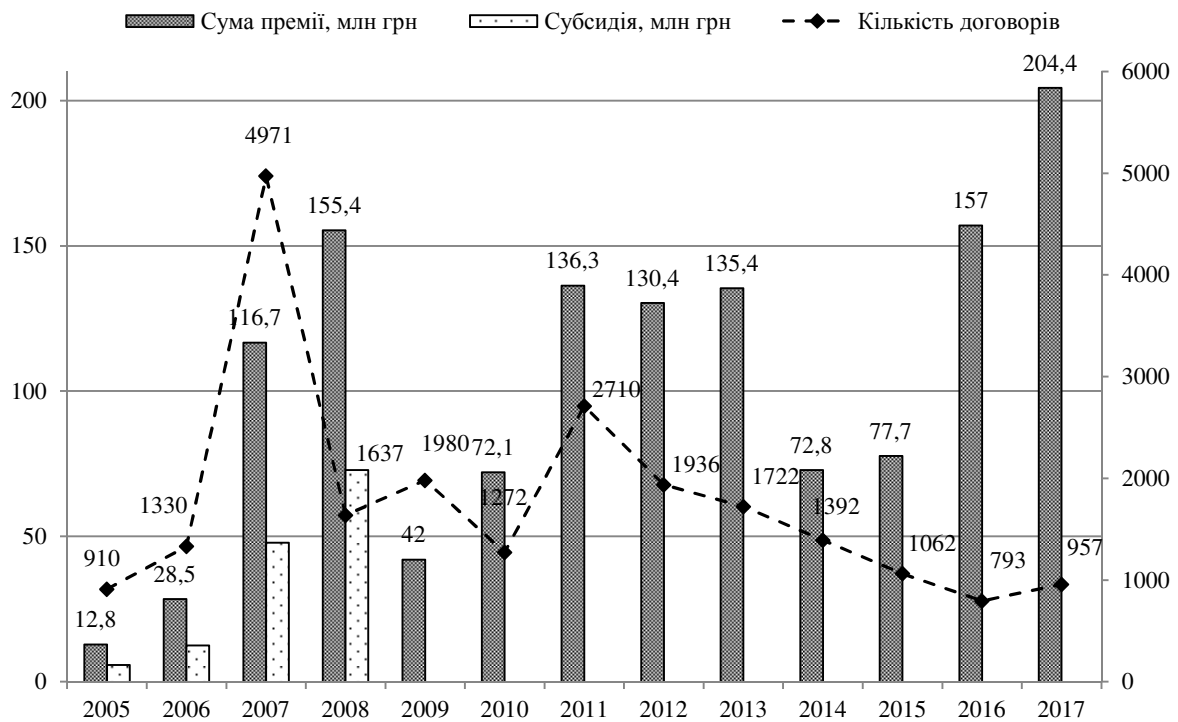

Рис. 1. Основні тенденції українського ринку агрострахування у 2005-2017 рр.

Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2005-2017 рр.», Проект IFC «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

Водночас, протягом останніх досліджуваних двох років (2016-2017 рр.) спостерігається збільшення окремих показників, і приріст за зібраними преміями.

Слід зауважити, що у 2016 р. український ринок агрострахування продемонстрував деяке поживлення (зруйнувавши тривалу тенденцію скорочення та стагнації) і 2017 р. продовжив позитивну тенденцію до зростання в розрізі значної кількості показників. У 2017 р. вперше, починаючи з 2011 р., зростає кількість укладених договорів страхування (зростання склало 21 %). Такий показник як обсяг зібраних страхових премій зростає вже третій рік поспіль, зокрема, в 2017 р. він зріс на 30 % і склав 204,4 млн грн.

Середня ставка премії зростає на 10 процентних пунктів, а рівень виплат за період перезимівлі перевищує показник 2016 р. на 8,5 процентних пунктів.

Загальні показники функціонування українського агрострахового ринку за 2017 андерайтинговий рік. Підсумовуючи 2017 андерайтинговий рік слід зазначити, що кількість укладених договорів страхування сільськогосподарських культур та багаторічних насаджень страховими компаніями сягнула рівня 957, що в розрізі посезонної градації становить: на зимовий період – 427 і на весняно-літній – 530 відповідно. Розмір загальної страхової суми досяг позначки 5913 млрд грн, що на 5 % менше, порівняно з минулорічним значенням.

Зібрані страхові премії страховими компаніями склали 204,4 млн грн, що перевищує на 30 % рівень 2016 р. (рис. 1). Страхова площа сільськогосподарських культур становила 657,1 тис. га. Що ж до такого показника як середня ставка страхової премії, то її розмір склав 3,5 % (за підсумками 2017 андерайтингового року), перевищуючи на 0,2 % середньорічний рівень протягом зимового періоду (3,7 %) та недосягаючи до нього на 0,1 % (3,4 %) протягом весняно-літнього періоду.

Аналізуючи погодні умови 2017 андерайтингового року, слід виділити наступні позиції, які стали ключовими при виникненні страхових випадків та виплаті відшкодувань:

- досить м'яка зима;
- різкі квітневі заморозки (до -5°C);
- посушлива друга половина весни і літа з недостатньою кількістю опадів, суховіями і зниженням продуктивного запасу вологи, що несприятливо позначилося на озимих і ярих культурах;
- урагани з сильним вітром, шквали, зливи, локальний град, в окремих районах макромасштабні смерчі влітку.

Агрострахування в регіональному розрізі. У таблиці 1 наведені дані зі страхування сільськогосподарських культур у 2017 андерайтинговому році за регіональним розрізом України.

Таблиця 1 – Зведені дані діяльності ринку агрострахування в обласному розрізі за 2017 р.*

Область	К-ть договорів	Площа, га	Страхова сума, тис. грн	Сума премій, тис. грн	Середня ставка премії, %	Сума премій на гектар, грн/га
Вінницька	55	17730	240054,2	9504,1	4,0	536
Волинська	10	2225	23098,1	805,2	3,5	362
Дніпропетровська	94	67343	588701,1	18087,4	3,1	269
Донецька	15	7709	43177,6	906,3	2,1	118
Житомирська	47	11888	116802,1	3706,9	3,2	312
Закарпатська	3	573	2178,6	90,7	4,2	158
Запорізька	31	11914	81138,9	3161,3	3,9	265
Івано-Франківська	20	19857	170691,6	4595,5	2,7	231
Київська	34	8792	70436,1	2631,7	3,7	299
Кіровоградська	55	27222	164257,1	4241,5	2,6	156
Луганська	7	3620	40061,9	1708,3	4,3	472
Львівська	25	13570	174362,2	6499,7	3,7	479
Миколаївська	23	24204	275635,0	12526,1	4,5	518
Одеська	9	7831	19243,9	808,1	4,2	103
Полтавська	75	75645	771680,9	33713,1	4,4	446
Рівненська	21	13873	322457,3	14807,5	4,6	1067
Сумська	43	46959	623807,7	17765,3	2,8	378
Тернопільська	98	39365	300122,8	7917,3	2,6	201
Харківська	46	57460	165196,6	5061,5	3,1	88
Херсонська	54	37398	359408,6	15925,9	4,4	426
Хмельницька	68	75326	497094,1	15594,1	3,1	207
Черкаська	42	27178	380232,5	11474,0	3,0	422
Чернівецька	16	11439	163638,3	4607,8	2,8	403
Чернігівська	66	48023	319888,9	8306,6	2,6	173
Загалом/Середнє	957	657144	5913366,1	204446,9	3,5	311

*Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2005-2017 рр.», Проект ІФС «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

Що стосується показників страхування в розрізі областей, то лідируючі позиції за обсягом зібраних страхових премій займає Полтавська область (33,7 млн грн, або 16,5 %). Тобто шоста

частина усіх зібраних премій у 2017 р. сконцентрована у Полтавській області. Далі ідуть Дніпропетровська (8,8 %), Сумська (8,7 %), Хмельницька (7,6 %), Миколаївська (6,1 %) та Черкаська (5,6 %) області. Аналізуючи лідерство областей за кількістю укладених договорів, слід зазначити, що першість належить Тернопільській (98) та Дніпропетровській (94) областям.

За підсумками 2017 андеррайтингового року страхові виплати здійснювалися у 12 областях України. Детальна інформація щодо здійснених страхових виплат в обласному розрізі відображена на рисунку 2.

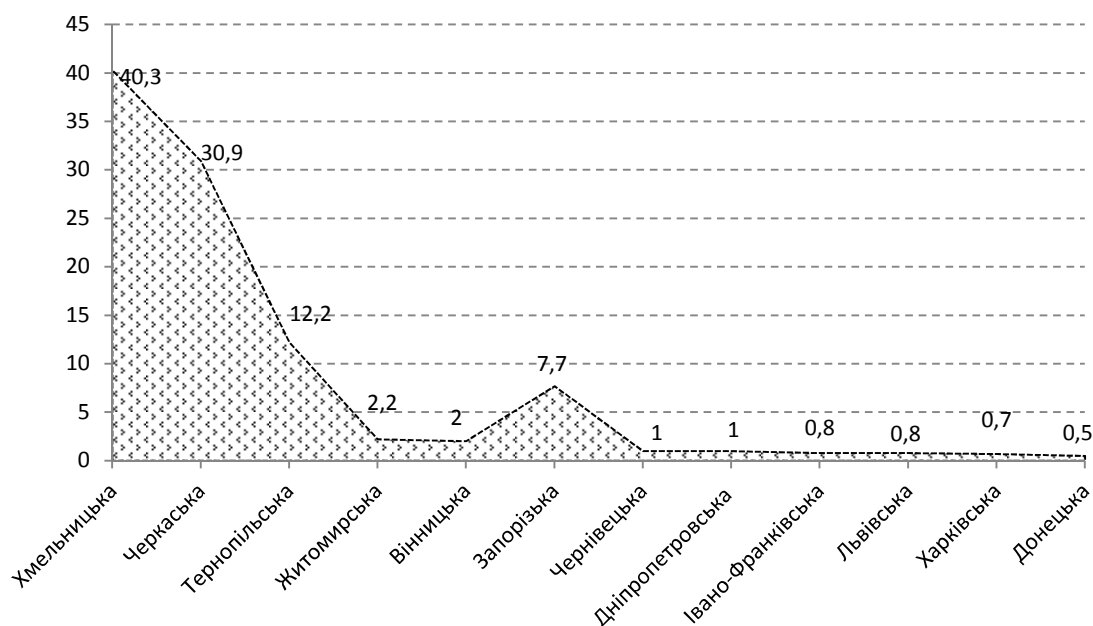

Рис. 2. Страхові виплати в обласному розрізі у 2017 р., %

Отже, за виплатами домінують Хмельницька (40,3 %) та Черкаська (30,9 %) області, у яких у підсумку зосереджено 70 % усіх здійснених страхових виплат у 2017 андеррайтинговому році.

Агрострахування в розрізі страхових компаній. Ліцензію на провадження страхової діяльності у формі добровільного страхування сільськогосподарської продукції у 2017 андеррайтинговому році мали 58 страхових компаній, водночас лише 13 з них вели активну страхову діяльність (табл. 2).

Таблиця 2 – Зведені дані за страховими компаніями щодо страхування сільськогосподарської продукції за 2017 андеррайтинговий рік*

Компанія	Кількість договорів	Площа, га	Страхова сума, тис. грн	Сума премій, тис. грн	Середня ставка премії, %	Виплати, тис. грн	Збитковість, %
PZU Україна	306	118745	879962,3	15974,0	1,8	115,6	0,7
Універсальна	152	131557	2562446,9	109516,7	4,3	–	–
Інго Україна	137	147893	602567,3	17554,1	2,9	1857,2	10,6
Аска	108	127559	551139,2	17497,9	3,2	1512,8	8,7
Країна	84	39613	337395,9	14353,5	4,3	171,5	1,2
АХА страхування	82	49705	269903,7	6518,8	2,4	278,1	4,3
Брокбізнес	30	19281	383315,8	5705,2	1,5	3071,5	53,8
Гардіан	25	10199	88587,2	4093,8	4,6	–	–
УАСК	21	6502	200279,8	12006,5	6,0	–	–
Здорово	5	3707	25725,0	824,6	3,2	584,1	70,8
ТАС	5	2107	8976,7	369,6	4,1	–	–
Аско-Донбас Північний	1	72	289,2	13,1	4,5	37,8	290,1
Оранта-січ	1	203	2704,9	19,1	0,7	–	–
Загалом	957	657144	5913366,1	204446,9	3,5	7628,5	3,7

*Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2006-2017 рр.», Проект ІФС «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

Аналізуючи дані таблиці 2, слід відмітити, що найбільшу кількість договорів було укладено страховою компанією «РЗУ Україна» (306 договорів або третина від їх загальної кількості). Друге місце належить страховій компанії «Універсальна» (152 договори, або 15,9 %), третє – «Інго Україна» (137 договорів, або 14,3 %) (табл. 2).

Страхова компанія «Інго Україна» стала лідером за обсягом застрахованої площі (147,9 тис. га, що складає 5 частину від загального обсягу).

Обсяг страхових премій, що перевищив 50 % від загальної їх кількості зібрала страхова компанія «Універсальна» (53,7).

Страхові виплати за договорами аграрного страхування здійснили 8 страхових компаній: «Брокбізнес», «Інго Україна», «Аска», «Здорово», «АХА», «Країна», «ПЗУ Україна» та «Аско ДП» (рис. 3).

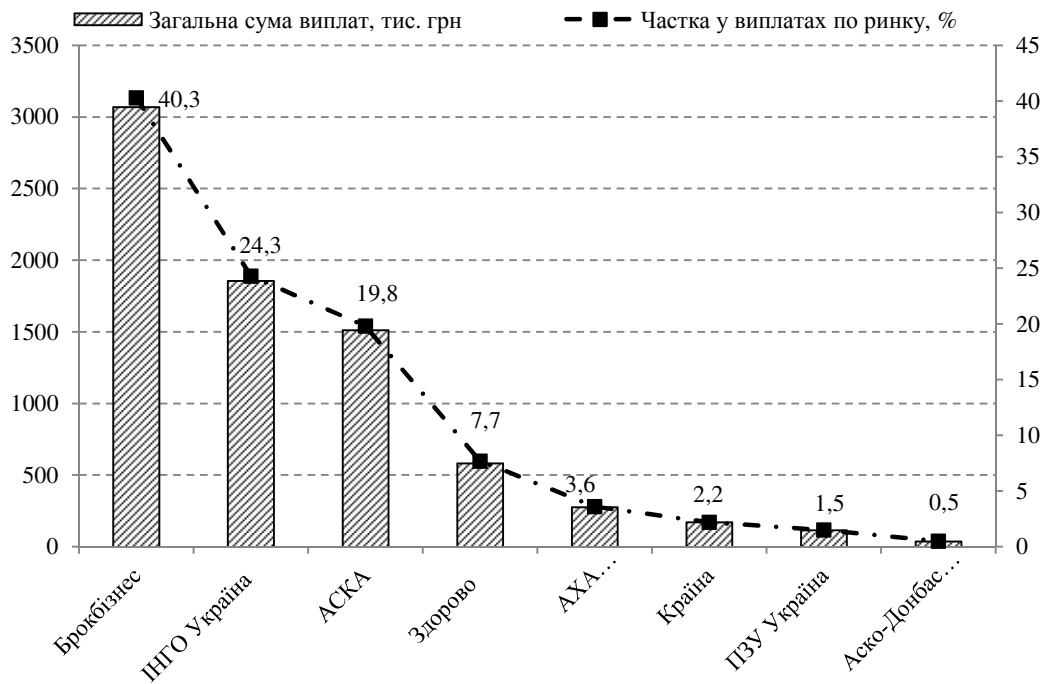

Рис. 3. Показники страхових компаній щодо агрострахування у 2017 р.

Агрострахування в розрізі сільськогосподарських культур. У 2017 андерайтинговому році здійснювалося страхування 16 видів сільськогосподарських культур. У порівнянні з 2016 роком, кількість застрахованих культур залишилась сталою, але відбулися незначні зміни в структурі застрахованих культур: не було договорів страхування гарбузів та льону але, натомість, було застраховано сорго та яре жито. Показники страхування у 2017 році наведені у таблиці 3.

Як видно з даних таблиці 3, на страхування озимої пшениці було укладено найбільшу кількість договорів (453 договори, або 47,3 %).

Інформація щодо виплат у розрізі сільськогосподарських культур представлена на рисунку 4.

У 2017 андерайтинговому році страхові виплати здійснені за 3 культурами: озимим ріпаком (58,7 % від усього обсягу виплат), озимою пшеницею (39,0 %) і озимим житом (2,2 %).

Агрострахування в розрізі страхових продуктів. Загальна інформація за типами страхових продуктів, які страхові компанії використовували у 2017 андерайтинговому році, наведена у таблиці 4.

Аналізуючи дані таблиці 4 слід зазначити, що за кількістю укладених договорів на українському ринку агрострахових послуг у 2017 андерайтинговому році домінує моноризикове страхування, тобто страхування від поіменованих ризиків (61,3 % від їх загальної кількості). Натомість за обсягом зібраних страхових премій першість належить мультиризиковим видам страхування, тобто страхуванню від сукупності ризиків (78,3 % від їх загального обсягу).

Таблиця 3 – Зведені дані страхування в розрізі сільськогосподарських культур, 2017 р.

Культура	Кількість договорів	Площа, га	Страхова сума, тис. грн	Сума премій, тис. грн	Середня ставка премії, %	Сума премій, грн/га
Озима пшениця	453	414538	3142993,0	111880,9	3,6	270
Озимий ріпак	241	95401	396 643,9	12 051,9	3,0	126
Кукурудза	89	70209	1 529 975,0	61 328,1	4,0	874
Соняшник	61	36 747	374 017,7	5 294,2	1,4	144
Озимий ячмінь	24	9 417	40 381,2	1 457,1	3,6	155
Соя	21	7 139	112 515,5	2 379,9	2,1	333
Озиме жито	20	5 866	32 701,2	1 091,4	3,3	186
Ярий ячмінь	13	3 661	54 851,2	851,8	1,6	233
Цукровий буряк	11	4 790	119 955,9	6 082,8	5,1	1270
Горох	11	3 632	22 921,2	564,9	2,5	156
Яра пшениця	6	2 841	23 488,2	537,2	2,3	189
Сорго	2	1107	6 304,4	131	2,1	119
Гречка	2	215	2 313,8	104,5	4,5	486
Квасоля	1	1403	48 698,3	633,1	1,3	451
Яре жито	1	136	505,4	32,9	6,5	242
Овочі, сад	1	43	5100	24,2	0,5	565
Загалом	957	657144	5913366,1	204446,9	3,5	311

*Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2006-2017 рр.», Проект ІФС «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

▨ Сума виплат (зима), тис. грн ▨ Сума виплат (весна-літо), тис. грн —▲— Частка у виплатах по ринку, %

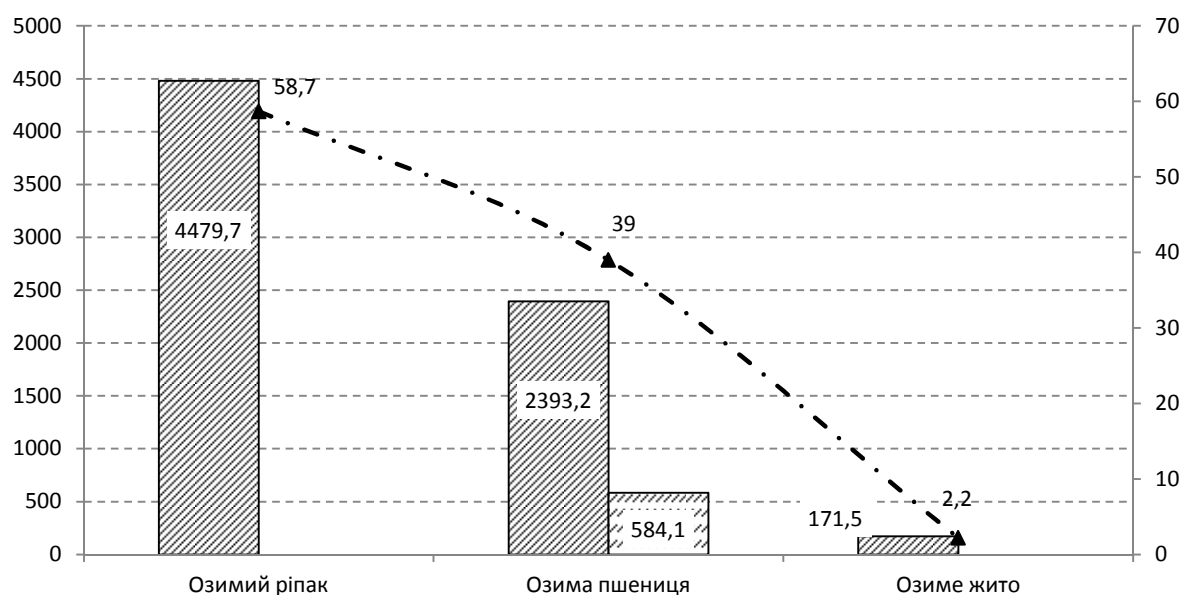

Рис. 4. Страхові виплати в розрізі сільськогосподарських культур та з посезонною градацією, 2017 р.

Таким чином, український ринок агрострахових послуг у 2017 андерайтинговому році представлений досить широкою маркетинговою лінійкою класичних страхових продуктів у розрізі моно- та мультиризикових їх видів. За результатами проведеного дослідження встановлено, що найбільшого поширення набули наступні страхові продукти: захист від повної загибелі плюс весняні заморозки на період перезимівлі та страхування майбутнього врожаю від багатьох ризиків на весняно-літній період.

Таблиця 4 – Видова сукупність страхових продуктів у 2017 андерайтинговому році

Програма	Частка договорів, %	Частка застрахованої площі, %	Частка страхової суми, %	Частка зібраних премій, %
2017				
Моноризикове страхування				
Повна загибель + весняні заморозки	32,2	43,2	10,1	9,6
Поіменовані ризики	14,8	13,3	16,2	5,8
Повна загибель	10,3	6,5	2,7	3,6
Часткова та повна загибель + весняні заморозки (для озимих культур)	2,0	1,1	0,1	1,7
Продукт МФК «Тотал»	1,9	1,3	0,7	1,0
Багаторічні насадження (яблуні)	0,1	0,0	0,1	0,01
Всього	61,3	65,4	29,9	21,71
Мультиризикове страхування				
Мультиризики (страхування майбутнього врожаю)	37,8	33,1	68,3	77,4
Мультиризики (страхування посівів до збирання)	0,9	1,5	1,8	0,9
Всього	38,7	34,6	70,1	78,3
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,01

*Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2006-2017 рр.», Проект ІFC «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

Участь страхових компаній у програмах фінансування сільгоспвиробників. У таблиці 5 наведена інформація щодо договорів страхування у 2017 андерайтинговому році, що були пов'язані з програмами фінансування сільгоспвиробників.

Таблиця 5 – Страхування, пов'язане з програмами фінансування с.-г. виробників*, 2017 р. (обсяги)

Програма	Кількість договорів	Застрахована площа, га	Страхова сума, тис. грн	Страхові премії, тис. грн	Виплати, тис. грн
Аграрний фонд	223	166 594	2 866 277,6	126 093,8	381,5
ДПЗКУ**	85	29 858	254 404,0	8 505,3	–
Інші	1	527	9 154,8	274,6	–
Загалом	309	196 979	3 129 836,4	134 873,7	381,5

*Джерело: Аналітичне дослідження «Ринок агрострахування України у 2006-2017 рр.», Проект ІFC «Розвиток фінансування аграрного сектору в Європі та Центральній Азії» (узагальнено, розраховано та представлено автором).

** Державна продовольчо-зернова корпорація України.

Як видно з аналізованих даних, кількість договорів, укладених в рамках участі страхових компаній у цих програмах, зросла з 255 у 2016 році до 309 у 2017 році (або на 21 %). Темп зростання кількості договорів за програмами фінансування сільгоспвиробників співпадає з темпом росту загальної кількості договорів. Це підтверджує той факт, що їх частка у загальній кількості договорів залишилася практично незмінною (32,3 % у 2017 р. проти 32,9 % у 2016 р.).

Натомість, частка таких договорів у загальній застрахованій площі склала у 2017 році 30 %. Суттєво зросла також їхня частка у загальній страховій сумі та у загальній сумі зібраних страхових премій.

Водночас, відсоток виплат, які були здійснені за договорами, пов'язаними з програмами фінансування сільськогосподарських виробників, у загальних виплатах 2017 року склав лише 5 %).

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що ринок агрострахування України продемонстрував динаміку незначного приросту у 2017 андерайтинговому році, що є позитивним індикатором для галузі.

Дослідження сучасних тенденцій функціонування українського ринку агрострахових послуг в розрізі його ключових складових параметрів дозволило сформулювати висновок про зростання і якісне покращення останнього, зокрема:

1. У 2017 андерайтинговому році продовжилася тенденція зростання ринку агрострахування, відновлена у 2016 р. (зокрема, відбулося зростання: обсягу зібраних страхових премій на 30 %; се-

редньої ставки премії до 3,5 %; кількості укладених договорів страхування – на 21 %; кількості страхових компаній, що здійснювали страхування сільськогосподарських ризиків до 13).

2. Зазнала змін продуктова пропозиція на агростраховому ринку в сторону розширення маркетингової лінійки класичних видів страхових продуктів (в напрямку найбільш затребуваних). Страхові продукти в 2017 р. включили ширший перелік ризиків, ніж у попередні роки – це захист від повної загибелі плюс весняні заморозки на період перезимівлі та страхування майбутнього врожаю від багатьох ризиків на весняно-літній період. Таким чином, на ринку домінували договори мультиризикового страхування.

3. Страхування, пов'язане з програмами фінансування сільгоспвиробників, складає приблизно третину від усіх укладених на ринку договорів та усіх застрахованих площ. Умови страхування за цими договорами дещо відрізняються від тих, які в середньому застосовуються на ринку. Зокрема, середня ставка премії за цими договорами складає 4,3 %. Відповідно, частка договорів, які укладаються через Аграрний Фонд та ДПЗКУ, у загальному обсязі зібраних страхових премій складає 66 %.

Отже, за результатами проведеного дослідження виявлено, що загальний вектор розвитку вітчизняного агрострахового ринку направлений на зростання та покращення його якісних характеристик.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кривошлик Т.Д. Державна підтримка страхування сільськогосподарської продукції в Україні. Економіка: теорія та практика. 2014. № 1. С. 57-61.
2. Лобова О.М. Ефективність страхування ризиків підприємницької діяльності в аграрному секторі. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2014. № 3 (156). С.70-76.
3. Марценюк-Розарьонова О.В. Державна підтримка при страхуванні сільськогосподарських товаровиробників. Економіка АПК. 2010. №10. С. 91-95.
4. Навроцький С. А. Стан та тенденції розвитку сільськогосподарського страхування. Наука й економіка. 2012. № 1 (25). С. 61-68.
5. Полчанов А.Ю. Агрострахування як складова продовольчої безпеки держави. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2013. № 4. С. 48-57.
6. Прокопчук О.Т. Теоретичні основи регулювання системи страхування в сільському господарстві: зб. наук. праць Уманського національного університету садівництва. Умань, 2013. Вип. 82. Ч. 2 : Економіка. С. 197-210.
7. Прокопчук О.Т. Сучасний стан та тенденції розвитку системи страхування сільськогосподарських культур в Україні: зб. наук. праць Уманського національного університету садівництва. Київ: Видавництво «Основа», 2017. Вип. 91. Ч. 2: Економічні науки. С. 86-100.
8. Сахно О.В. Агрострахування в Україні: сучасний стан, проблеми та перспективи. Економіка АПК. 2010. № 9. С. 14-16.
9. Сахно О.В. Агрострахування як інструмент управління ризиками в агропромисловому комплексі України. Економіка АПК. 2010. № 10. С. 12-15.
10. Улянич Ю.В., Прокопчук О.Т. Розвиток страхування в агровиробництві. Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Вип. 1 (6). Т. 2. Полтава: ПДАА, 2013. С. 250-254.
11. Шолойко А.С. Світовий досвід державної підтримки сільського господарства через програми страхування. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія «Економіка». 2013. № 135. С. 41-43.
12. Ahsan S.M., Ali A.A., Kurian N.J. (1982). Toward a theory of agricultural insurance. *American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 64. No 3, pp. 510-529.
13. Hazell P.B. (1992). The appropriate role of agricultural insurance in developing countries. *Journal of International Development*. Vol. 4. No 6, pp. 567-581.
14. Mahul O., Stutley C. (2010). Government support to agricultural insurance: challenges and options for developing countries. World Bank Publications.
15. Meza, F.J., Hansen, J.W., Osgood, D.E. (2008). Economic value of seasonal climate forecasts for agriculture: Review of ex-ante assessments and recommendations for future research. *Journal of Applied Meteorology and Climatology*. Vol. 47, pp. 1269-1286.
16. Sarris, A. (2013). Weather index insurance for agricultural development: Introduction and overview. *Agricultural Economics*. Vol 44(4-5), pp. 381-384.
17. Shen, Z., Odening, M. (2013). Coping with systemic risk in index-based crop insurance. *Agricultural Economics*. Vol 44 (1), pp. 1-13.
18. Shi, H., Jiang, Z. (2016). The efficiency of composite weather index insurance in hedging rice yield risk: evidence from China. *Agricultural Economics*. Vol 47 (3), pp. 319-328.
19. Skees, J.R., Barnett, B.J., Murphy, A.G. (2008). Creating insurance markets for natural disaster risk in lower income countries: The potential role for securitization. *Agricultural Finance Review*. Vol 68, pp. 151-167.
20. Streimikiene, D., Balezentis, T. & Krisciukaitiene, I. (2016). Benefit of the Doubt Model for Financial Risk Analysis of Lithuanian Family Farms. *Economics & Sociology*. Vol 9 (1), pp. 60-68.

REFERENCES

1. Kryvoshlyk, T.D. (2014). Derzhavna pidtrymka strahuvannja sil'skogospodars'koi' produkcii' v Ukraini [State support for security of agricultural products in Ukraine]. *Ekonomika: teorija ta praktyka – Economics: Theory and Practice*, no.1, pp. 57-61. (in Ukrainian).
2. Lobova, A.M. (2014). Efektyvnist' strahuvannja ryzykiv pidpryjemnyh'koi' dijal'nosti v agrarnomu sektori [The effectiveness of risk insurance business activities in the agricultural sector]. *Visnyk Kyivs'kogo nacional'nogo universytetu im. Tarasa Shevchenka. Serija: Ekonomika – Herald Kyivskoho National University Taras Shevchenko. Series: Economics*, no. 3 (156), pp. 70-76. (in Ukrainian).
3. Marcenjuk-Rozar'onova, O.V. (2010). Derzhavna pidtrymka pry strahuvanni sil'skogospodars'kyh tovarovyrobnykiv [State support for agricultural producers for insurance]. *Ekonomika APK – Economy AIC*, no. 10, pp. 91-95. (in Ukrainian).
4. Navroc'kyj, S.A Nawrockiy, S.A. (2012). Stan ta tendencii' rozvytku sil'skogospodars'kogo strahuvannja [Status and trends of agricultural insurance]. *Nauka j ekonomika – Science and Economics*, no. 1 (25), pp. 61-68. (in Ukrainian).
5. Polchanov, A.Yu. (2013). Agrostrahuvannja jak skladova prodovol'choi' bezpeky derzhavy [Agro-insurance schemes as part of food security]. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo torgovel'no-ekonomichnogo universytetu – Bulletin of Kyiv National University of Trade and Economics*, no. 4, pp. 48-57. (in Ukrainian).
6. Prokopchuk, O.T. (2013). Teoretychni osnovy reguljuvannja systemy strahuvannja v sil'skomu gospodarstvi [Theoretical basis of regulation of insurance in agriculture]. *Zbirnyk naukovykh prac' Umans'kogo nacional'nogo universytetu sadivnytva. – Proceedings of Uman National University of Horticulture, Uman, Vol. 82, Part 2: Economics*, pp. 197-210. (in Ukrainian).
7. Prokopchuk, O.T. (2017). Suchasny`j stan ta tendencyi rozvy`tku sy`stemy` straxuvannja sil`s`kogospodars`ky`x kul`tur v Ukraini [The current state and trends of the development of the system of insurance of agricultural crops in Ukraine]. *Zbirny`k naukovy`x prac` Umans`kogo nacional`nogo univerty`tetu sadivny`cztva – Collection of scientific works of the Uman National University of Horticulture. Kyiv: Publishing House "Osнова", Vol. 91. Part 2: Economic Sciences*. pp. 86-100.
8. Sakhno, O.V. (2010). Ahrostrakhuvannia v Ukraini: suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy [Ukraine Agro-insurance: current state, problems and prospects]. *Ekonomika APK – Economy AIC*, no. 9, pp. 14-16. (in Ukrainian).
9. Sakhno, O.V. (2010). Ahrostrakhuvannia yak instrument upravlinnia ryzykamy v ahropromyslovomu kompleksi Ukrainy [Agro-insurance schemes as a tool for risk management in agriculture Ukraine]. *Ekonomika APK – Economy AIC*, no. 10, pp. 12-15. (in Ukrainian).
10. Ulyanych, Yu.V., Prokopchuk, O.T. (2013). Rozvytok strakhuvannia v ahrovyrobnytstvi [The development of insurance in agricultural production]. *Naukovi pratsi Poltavskoi derzhavnoi ahrarnoi akademii – Proceedings of Poltava State Agrarian Academy, Vol. 1 (6), Poltava, PDAA*, pp. 250-254 (in Ukrainian).
11. Sholoyko, A.S. (2013). Svitovyi dosvid derzhavnoi pidtrymky sil'skoho gospodarstva cherez prohramy strakhuvannia [World experience of state support to agriculture through insurance programs]. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. – Bulletin of Kyiv National Taras Shevchenko University. Series «Economy»*, no. 135, pp. 41-43. (in Ukrainian).
12. Ahsan S.M., Ali A.A., Kurian N.J. (1982). Toward a theory of agricultural insurance. *American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 64. No 3, pp. 510-529.
13. Hazell P.B. (1992). The appropriate role of agricultural insurance in developing countries. *Journal of International Development*. Vol. 4. No 6, pp. 567-581.
14. Mahul O., Stutley C. (2010). Government support to agricultural insurance: challenges and options for developing countries. World Bank Publications.
15. Meza, F.J., Hansen, J.W., Osgood, D.E. (2008). Economic value of seasonal climate forecasts for agriculture: Review of ex-ante assessments and recommendations for future research. *Journal of Applied Meteorology and Climatology*. Vol. 47, pp. 1269–1286.
16. Sarris, A. (2013). Weather index insurance for agricultural development: Introduction and overview. *Agricultural Economics*. Vol. 44(4-5), pp. 381-384.
17. Shen, Z., Odening, M. (2013). Coping with systemic risk in index-based crop insurance. *Agricultural Economics*. Vol. 44 (1), pp. 1-13.
18. Shi, H., Jiang, Z. (2016). The efficiency of composite weather index insurance in hedging rice yield risk: evidence from China. *Agricultural Economics*. Vol. 47 (3), pp. 319-328.
19. Skees, J.R., Barnett, B.J., Murphy, A.G. (2008). Creating insurance markets for natural disaster risk in lower income countries: The potential role for securitization. *Agricultural Finance Review*. Vol. 68, pp. 151–167.
20. Streimikiene, D., Balezentis, T. & Krisciukaitiene, I. (2016). Benefit of the Doubt Model for Financial Risk Analysis of Lithuanian Family Farms. *Economics & Sociology*. Vol 9 (1), pp. 60-68.

Особенности формирования и современные тенденции функционирования украинского рынка агростраховых услуг

Прокопчук Е.Т.

С помощью общенаучных методов научного познания и исследования экономических явлений осуществлен подробный анализ и оценка современных тенденций функционирования украинского рынка агростраховых услуг в разрезе его ключевых составляющих параметров, в частности в региональном разрезе, в разрезе страховых компаний, сельскохозяйственных культур, страховых продуктов, программ финансирования сельхозпроизводителей.

Проведенное исследование современных тенденций функционирования украинского рынка агростраховых услуг позволило охарактеризовать в целом 2017 андеррайтинговый год как положительный в плане улучшения динамики роста основных показателей по портфелю (произшел рост: объема собранных страховых премий на 30 % средней ставки премии до 3,5 %; количества заключенных договоров страхования – на 21 %; количества страховых

компаній, здійснюваних страхування сільськогосподарських ризиків до 13 і розширення маркетингової лінійки класических видів страхових продуктів в напрямленні найбільш востребованих. Установлено, що на ринку домінували договори мультирискового страхування.

Виявлено, що страхування, пов'язане з програмами фінансування сільхозпроизводителей, складає приблизно третю частину від усіх укладених на ринку договорів і всіх застрахованих площ. Умови страхування по цим договорам декількома відхиляються від тих, які в середньому застосовуються на ринку. В частині, середня ставка премії по цим договорам складає 4,3%. Львівська частка премій сконцентрована в сегменті страхування польових культур, причому 66% в частині частки по програмам Аграрного Фонду і Державної продовольствено-зернової корпорації України.

Ключеві слова: агрострахування, ринок агрострахових послуг, страхова сума, страхова премія, страховий продукт.

Formation peculiarities and modern tendencies of functioning of the Ukrainian market of agricultural insurance services

Prokopchuk O.

The development of agrarian insurance is an integral part of the formation of modern financial and economic infrastructure in the field of production, processing and marketing of agricultural products. In world practice one of the factors of economic development stability of agricultural production and an effective tool for ensuring financial and economic stability of agrarian enterprises is agricultural insurance. At the same time, the domestic market of agricultural insurance services is at the stage of introduction and development and only the first steps in this complicated market segment are made.

Using general scientific methods of scientific knowledge and research of economic phenomena, this paper gives a detailed analysis and assessment of current trends in the functioning of the Ukrainian market of agricultural insurance services in terms of its key components, in particular in the regional context, in terms of insurance companies, agricultural crops, insurance products and agricultural financing programs.

The conducted research of modern tendencies of functioning of the Ukrainian market of agricultural insurance services has allowed us to characterize 2017 underwriting year as positive in terms of growth dynamics improvement of basic indicators on a portfolio, as well as expansion of the marketing product range of typical types of insurance products that are in demand. Thus, there was an increase in the volume of collected insurance premiums by 30 %, in average premium rate up to 3.5%, in the number of concluded insurance contracts by 21 % and in the number of insurance companies that carried out insurance of agricultural risks up to 13. It is found that multi-risk insurance contracts dominated in the market.

It is revealed that insurance related to agricultural producers' financing programs accounts for about one third of all contracts concluded in the market and all insured areas. The terms of insurance under these contracts are somewhat different from those that are used in the market on average. In particular, the average rate of premium for these contracts is 4.3 %. The bulk of premiums are concentrated in the field of insurance of field crops and 66% in percentage are of Agrarian Fund and State Food and Grain Corporation Programs of Ukraine.

In the process of analyzing activities of insurance companies in the segment of agricultural insurance there is a tendency to a slight increase in their number. At the same time, in 2017, only 13 out of 58 insurance companies carried out insurance of agricultural risks that received a license to engage in insurance activities in the form of voluntary insurance for agricultural products.

According to the results of the research, the general vector of development of the domestic agricultural insurance market is aimed at increasing and improving its qualitative characteristics.

Keywords: agro-insurance, market of agro-insurance services, insurance amount, insurance premium, insurance product.

Надійшла 09.04.2018 р.

УДК 631.11

ЮДІН В.К., аспірант

Науковий керівник – **НЕПОЧАТЕНКО О.О.**, д-р екон. наук

Уманський національний університет садівництва

ІНСТРУМЕНТИ УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Схематично зображена структура ризик-менеджменту на будь-якому підприємстві з відображенням всіх можливих інструментів управління ризиками, які, по своїй суті, належать до контролю або фінансування ризиків. Більш детально досліджуються основні інструменти управління сільськогосподарськими ризиками, серед яких: диверсифікація, хеджування і страхування. Автор аналізує кількісні методи визначення ефективності перелічених вище інструментів управління ризиками. Зокрема, ефективність інвестиційних проектів визначається методами чистої дисконтованої вартості, коефіцієнта користі затрат та внутрішньої норми дохідності. Ефективність термінових контрактів визначається порівнянням спотового ринку з ринком ф'ючерсів, при цьому має враховуватися можливе коливання валют. Ефективність страхування визначається різницею між сумою захищеної/створеної вартості і втраченою вартістю. Від правильної оцінки ефективності інструментів управління ризиками в конкретній ситуації залежить ефективність діяльності підприємства в цілому.

Окремо розглядаються питання ефективності функціонування товарних бірж в Україні. Автор звертає увагу на падіння кількості укладених на біржах угод з реалізації сільськогосподарської продукції до 1 % через монополізацію ринку сільськогосподарської продукції агрохолдингами, розпорошеність товарних бірж, низький рівень гарантій виконання угод та високу вартість супутніх послуг. Розглядається питання доступу до біржових торгів малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників.

Ключові слова: інструменти управління ризиками; диверсифікація; хеджування; страхування; товарна біржа; методи оцінки ефективності; сільськогосподарські ризики.

Постановка проблеми. Сільське господарство є найперспективнішою галуззю економіки України. Проте, в ньому, поряд із загальними для будь-якого підприємства ризиками, є додаткові ризики, пов'язані з погодними умовами, сезонністю виробництва, неможливістю застави земельних ділянок для отримання кредитів, високими страховими преміями та розмірами франшиз тощо. Тому, управління ризиками саме в сільському господарстві потребує додаткових досліджень для можливості оперування ними сільськогосподарськими підприємствами. До того ж, ризик-менеджмент в Україні як система знань та навчальна дисципліна виник порівняно недавно [21, с. 172], а проблема щодо його адаптації до умов сільського господарства в нашій країні ще більш гостра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ефективності окремих інструментів управління ризиками в цілому досліджувалися в працях наступних науковців: Михайлова А. Ю. [7], Омарової З. Н. [12], Ходирьова І. О. [16], Якошь І. С. [18]. Питання управління ризиками в сільському господарстві та використання окремих інструментів управління ризиками досліджувалися у працях: Ничипорука О. Ю. [9], Прокопчука О. Т. [14], Кирилюка Є. М. [5] та інших вчених. Проте, бракує комплексного дослідження основних інструментів управління ризиками та аналізу їх ефективності саме в сфері сільського господарства.

Метою статті є визначення основних інструментів управління сільськогосподарськими ризиками та аналіз ефективності їх використання за допомогою основних кількісних методів оцінки їх ефективності для вироблення алгоритму вибору правильних інструментів управління сільськогосподарськими ризиками.

Методика дослідження. В статті використані методи спостереження і збору фактів при вивченні економічних явищ, зокрема управління ризиками та біржової торгівлі. Метод аналізу і синтезу, індуктивний і дедуктивний методи застосовуються при структуруванні системи ризик-менеджменту на підприємстві; математичні методи та метод наукових абстракцій використані при визначенні способів кількісних обчислень ефективності окремих інструментів управління ризиками.

Основні результати дослідження. Система ризик-менеджменту в цілому складається з трьох взаємопов'язаних компонентів: 1) джерела ризиків та власне ризики; 2) заходи та стратегія з ризик-менеджменту сільськогосподарських підприємств; 3) урядова політика в сфері підтримки сільського господарства. Система ризик-менеджменту на підприємстві складається з: 1) ідентифікації ризиків; 2) аналізу та моніторингу ризиків; 3) оцінки ризиків; 4) управління ризиками; 5) аналізу ефективності ризик-менеджменту. В свою чергу управління ризиками складається з:

а) контролю ризиків: диверсифікація, лімітування, розподіл ризиків, прийняття ризиків, уникнення ризиків, попередження ризиків;

б) фінансування ризиків: страхування, самострахування, хеджування.

Система ризик-менеджменту на підприємстві зображена в авторській схемі на рисунку 1, де відображені всі можливі інструменти управління ризиками на підприємстві. Інструментів управління є чимало, проте можна виділити два принципово різних способи управління ризиками: 1) контроль ризиків; 2) фінансування ризиків. Контроль ризиків об'єднує методи і способи ухилення від ризиків, їх прийняття та мінімізації. В свою чергу, фінансування ризиків має на меті компенсацію негативних наслідків ризикових ситуацій та витрат на управління ризиками (зарплата; збір інформації тощо).

Зміст контролю ризиків полягає у стратегічному підході до вибору видів підприємницької діяльності; укладенні окремих угод; виборі податкової системи (у разі такої можливості); інвестуванні коштів у відповідні проекти та цінні папери; розміщенні цінних паперів на продаж тощо. Тобто, якщо суб'єкт відмовляється від укладення певної угоди, то він уникає ризиків, пов'язаних з її невиконанням. Проте, зважений підхід до вибору інвестиційних проектів [19], видів угод та контрагентів тощо надає можливість не уникати потенційних ризиків, а суттєво їх мінімізувати. Однак, особливістю виробничої діяльності сільськогосподарських підприємств є їх залежність від погодних

умов, які практично не підлягають контролю, а тому інститути страхування, хеджування та державної підтримки в сільському господарстві є системоутворюючими.

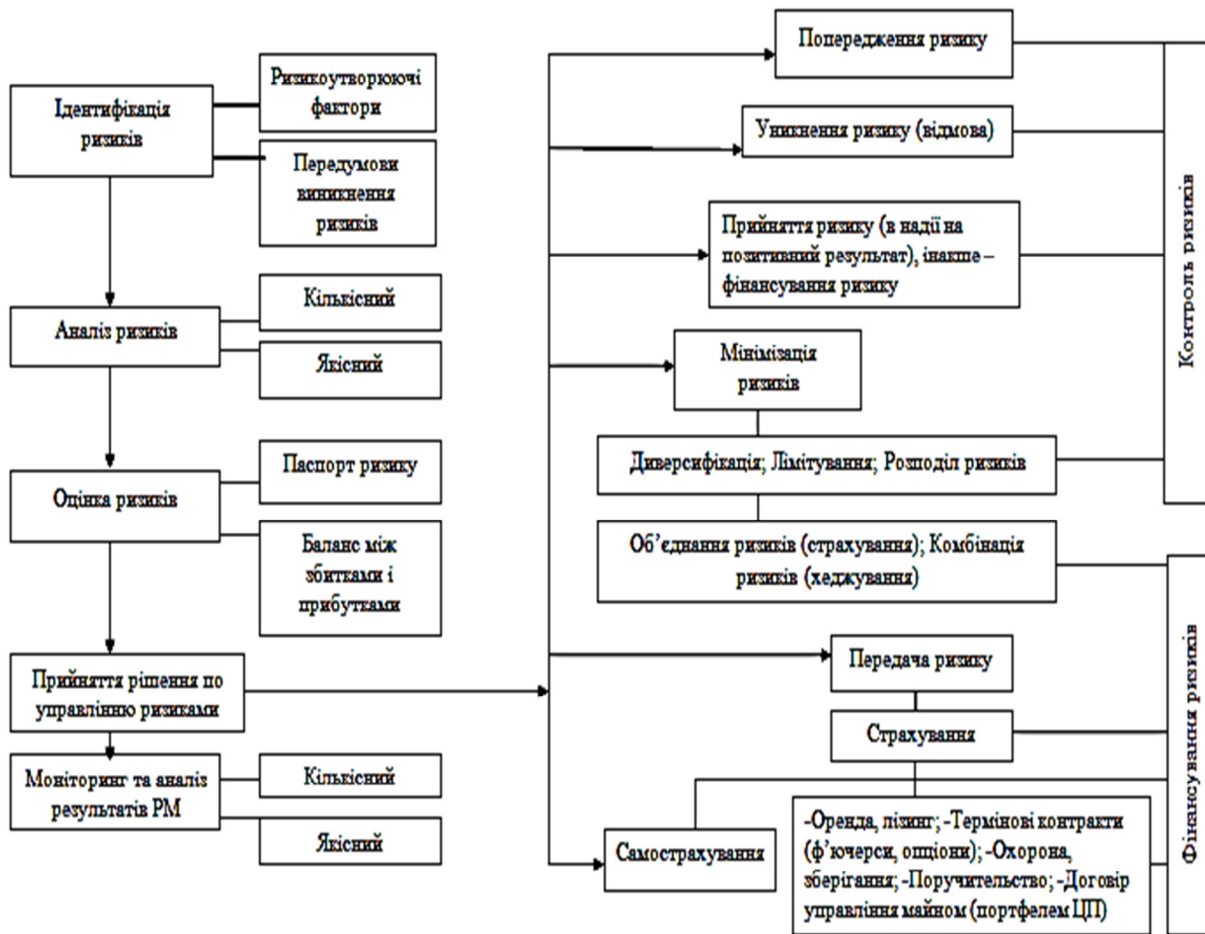

Рис. 1. Система ризик-менеджменту на підприємстві.

Джерело: розроблено автором.

В цілому, слід зазначити, що виконання всіх формальних процедур ризик-менеджменту (ідентифікація та оцінювання ризиків, визначення толерантності до ризиків, встановлення належного контролю і моніторингу) складає лише 40 % успіху ефективного ризик-менеджменту, інші 60 % – це ризик-орієнтована культура всього підприємства (тобто всіх працівників підприємства) [12].

Узагальнивши всі інструменти управління ризиками в сільському господарстві, можна виділити три основних: *диверсифікація, страхування і хеджування*. Диверсифікація – це загальний термін, який може застосовуватися до різних сфер діяльності підприємства, зокрема, це розподіл ресурсів, які інвестуються між різними об'єктами, що не пов'язані між собою [3]. В даному випадку йдеться про інвестиційні проекти: будівництво елеваторів [4], переробних цехів, придбання важкої сільськогосподарської техніки тощо. Найбільш актуальними і коштовними інвестиційними проектами в сільському господарстві є перевалочні термінали, які використовуються для поставки зерна на експорт.

Для вирахування доцільності будівництва перевалочного терміналу пропонуємо наступну формулу:

$$D_t = K_t(C_{п} - C_0)t + K_t(TЗ)t, \quad (1)$$

де D – це різниця між загальним доходом від продажу зерна через термінал та звичайним способом;

K – кількість зерна, яке можна погрузити на корабель;

$C_{п}$ – ціна придбання терміналу;

C_0 – остаточна ринкова ціна і $TЗ$ – збережені кошти на 1 тону зерна, які пішли б на його транспортування. В ціну придбання терміналу (обладнання) включається також вартість монтажу та інші витрати по введенню в експлуатацію, які становлять приблизно 35 %.

Для аналізу привабливості будь-якого інвестиційного проекту, в т. ч. будівництва елеватора чи терміналу можна використати 3 методи: метод чистої дисконтованої вартості; метод визначення коефіцієнта користі затрат та метод визначення внутрішньої норми дохідності. Для вирахування чистої дисконтованої вартості – ЧДВ (net-present-value) можна використати наступну формулу:

$$\text{ЧДВ} = \sum_{t=1}^p \frac{D_t - C_t}{(1+i)^t}, \quad (2)$$

де D_t – це різниця між загальним доходом від реалізації інвестиційного проекту та звичайними доходами на певному проміжку часу;

C_t – ціна обладнання, що включає монтаж та операційні витрати, i – дисконтний індекс;

p – кількість років інвестування.

Позитивна ЧДВ вказує на інвестиційну привабливість, а негативна – на інвестиційну недоцільність в даний період часу.

Коефіцієнт користі затрат (benefit-cost ratio) вираховується наступним чином:

$$D/C = \frac{\sum_{t=1}^p \frac{D_t}{(1+i)^t}}{\sum_{t=1}^p \frac{C_t}{(1+i)^t}}. \quad (3)$$

Якщо D/C дорівнює більше одиниці, значить проект інвестиційно привабливий.

Третій метод – визначення внутрішньої норми дохідності (далі – ВНД). ВНД (internal-rate-of-return) відображає відсотковий рівень, за якого чиста дисконтована вартість дорівнює нулю. Під час прийняття інвестиційних рішень цей метод використовується для вирахування доцільності альтернативних проектів. У разі вибору із декількох ВНД, обирається проект з максимальним значенням ВНД. Існує і ряд інших методів оцінки привабливості інвестицій. Методи оцінки ефективності основних інструментів управління ризиками відображено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Методи оцінки ефективності основних інструментів управління ризиками

Об'єкт оцінки	Методи оцінки ефективності	
Інвестиційні проекти	Статистичні методи: - строк окупності інвестицій; - коефіцієнт ефективності інвестицій.	Дисконтовані методи: - чиста дисконтована вартість; - індекс рентабельності інвестицій; - внутрішня норма дохідності; - дисконтований строк окупності інвестицій.
Хеджування	Перспективна оцінка: - метод валютного зміщення; - метод регресії; - метод істотних умов.	Поточна оцінка: - VAR-аналіз; - метод відносних різниць; - коефіцієнт кореляції Пірсона.
Страховання	- Затратний метод; - метод покриття; - метод показників (коефіцієнтів); - метод Хаустона.	

Джерело: складено автором на основі аналізу джерел [1; 2; 6; 8; 10; 11; 13; 17; 20; 22; 23].

Для визначення економічної ефективності хеджування ми пропонуємо порівняти спотовий ринок з ринком термінових контрактів (ф'ючерсів), відштовхуючись від базисної ціни на відповідну сільськогосподарську продукцію. Базисна ціна включає транспортні витрати і витрати на зберігання зерна, що приводить до збіжності цих сум, коли приходить час доставки товару. Різниця ж базисної ціни менша, ніж різниця спотових цін, які є передумовою хеджування. Базисна ціна може бути використана для аналізу зв'язків між майбутніми і спотовими цінами. Оскільки, варіації ф'ючерсних цін зазвичай менші за спотові, то чим менша флуктуація (коливання) ф'ючерсів, тим вища ефективність хеджування. Щоб довести цей зв'язок, коливання ф'ючерсів позначимо σ^2 (Б)

Оскільки базис змінюється, то ми використаємо Б_t для позначення базисної ціни в t період часу, для позначення спотових цін в t період – C_t, для позначення ф'ючерсних цін в t період – Ф_t. Отже:

$$B_t = C_t - \Phi_t. \quad (4)$$

Стабільність зміни базисної вартості можна визначити як:

$$\sigma^2 (B) = \frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (B_t - \bar{B})^2, \quad (5)$$

де n – число вибірки, $\bar{B}$ – середнє значення базової ціни.

Ефективність хеджування визначається коливанням доходів і втрат відповідно до розвитку змін у цінах як на спотовому, так і на ф'ючерсному ринку. Функція, яка показує ефективність ф'ючерсного ринку розроблена Л. Джонсоном в 1960 році [25]:

$$\Phi E = 1 - \sigma^2 (B) / \sigma^2 (C), \quad (6)$$

де $\sigma^2 (C)$ – ризики спотового ринку; $\sigma^2 (B)$ – ризики хеджування на ф'ючерсному ринку. При цьому, слід враховувати зміни в коливанні курсу, які у деяких випадках можуть частково або повністю компенсувати зміни вартості ф'ючерсних контрактів [7].

Навіть якщо сільськогосподарське підприємство безпосередньо без посередників не займається експортно-імпортними операціями, воно може понести значні збитки в зв'язку із зміною курсу валют [9, с. 107].

Для ефективності ринку термінових контрактів в Україні не менше значення відіграє інституційне та інфраструктурне забезпечення біржової торгівлі. На думку Є. М. Кирилюка право на участь у електронних біржових торгах, які в Україні ще в зародковому стані, повинні мати безпосередньо виробники, а не брокерські контори, які не мають жодного відношення до виробництва [5]. На жаль, українські біржі не гарантують виконання укладених та зареєстрованих на них угод через ненадійність розрахунково-клірингових центрів бірж, які мали б забезпечувати ліквідність біржових контрактів за рахунок депозитів, підтримуючої маржі, членських внесків та власного страхового фонду. Велика кількість бірж розпорошує і до того невеликий попит і пропозицію на біржових торгах, що також не сприяє ліквідності контрактів. Саме через це ф'ючерсні контракти, які складають 70-80 всіх біржових угод у Світі, у нашій країні становлять не більше 30 % і їх питома вага стрімко падає. Пропонуємо прослідкувати кількість ф'ючерсних контрактів серед інших видів біржових угод на прикладі ПАТ «Українська біржа» (рис. 2).

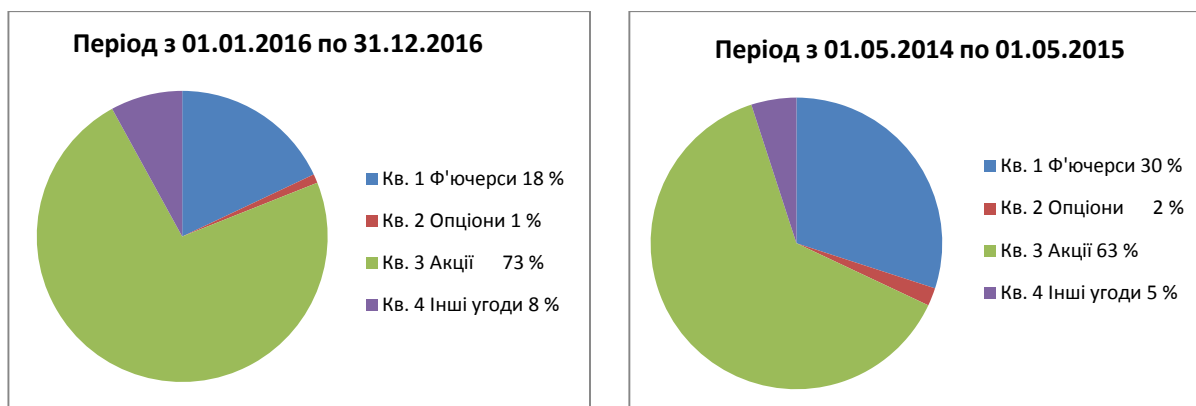

Рис. 2. Кількість ф'ючерсних контрактів серед інших видів біржових угод (ПАТ «Українська біржа»)

Джерело: розроблено автором на основі аналізу підсумків біржових торгів [15].

Отже, ринок термінових контрактів (ф'ючерсних та опціонних угод) в Україні ненадійний, тому їх питома вага серед інших угод стрімко падає, зокрема в 2016 році ринок ф'ючерсних контрактів зменшився більш як наполовину, а ринок опціонних контрактів зменшився вдвоє. Приміром, у 2012 році питома вага ф'ючерсних контрактів становила 67 %, проте це не свідчить про те, що в той час ринок термінових контрактів був більш привабливим, просто існував законодавчий обов'язок по реєстрації експортних угод на товарних біржах, який зараз відмінений.

В Україні важливою причиною неефективності ф'ючерсного ринку є значні валютні коливання, оскільки суми, зафіксовані у гривні не приваблюють інвесторів, а 70 % всіх учасників біржових торгів, пов'язаних з терміновими контрактами, не зацікавлені в кінцевому товарі, вони зацікавлені в отриманні спекулятивного доходу від коливання попиту і пропозиції на відповідні товари. Власне споживачі сільськогосподарської продукції (учасники харчової промисло-

вості) нерідко купляють її шляхом укладення прямих контрактів у т. ч. договорів поставки з безпосередніми виробниками, часто по занижених цінах.

На нашу думку, в Україні дуже не вистачає програми доступу до біржових торгів малих та середніх сільськогосподарських товаровиробників. Вагомими перешкодами для доступу невеликих сільськогосподарських підприємств до біржового ринку є наступні:

1. Монополізація оптового, особливо експортного, ринку сільгосппродукцією агрохолдингами, які мають можливість придбати у Міністерства економіки квоти на експорт продукції.

2. Відсутність грошових коштів для оплати послуг юристів, біржових брокерів; членських внесків, а також для проходження процедури акредитації в біржах, які вимагають фінансові звіти за певний період, які б показували певний рівень фінансової благонадійності підприємства.

3. Системні проблеми біржової торгівлі у країні: велика концентрація бірж за незначної кількості біржових угод; відсутність надійного забезпечення біржею укладених на ній угод, внаслідок чого контрагенти нерідко відмовляються від укладених ними контрактів.

При оцінці ефективності ризик-менеджменту шляхом страхування (передачі ризиків), І.О. Ходирев вводить поняття захищеної та латентної вартості. Захищена вартість – страхові суми за договором страхування. Латентна вартість – це збережена вартість за наслідками застосування інструментів управління ризиками. Захищену вартість можна вирахувати наступним чином [16]:

$$ЗВ = (З_3 + В_3 + П_{рм} + ЛВ) - (З_{нс} + З_с - В + З_{рм} + СП), \quad (7)$$

де $З_3$ – очікувані збитки від збережених ризиків, яким запобігли у результаті застосування інструментів ризик-менеджменту;

$В_3$ – застрахована вартість (сукупна сума за всіма договорами страхування);

$П_{рм}$ – прибуток, отриманий від застосування механізмів ризик-менеджменту, який можна виміряти (від хеджування, операцій з портфелем цінних паперів, інших фінансових інструментів);

ЛВ – латентна вартість, створена за допомогою механізмів ризик-менеджменту;

$З_{нс}$ – непередбачені витрати, створені за допомогою механізмів ризик-менеджменту;

$З_с$ – збитки за страховими випадками;

$З_{рм}$ – сума витрат на ризик-менеджмент;

СП – страхові премії.

Перший вираз в дужках вміщує захищену і створену вартість, в той час як другий вираз в дужках – це сума втраченої вартості. При цих розрахунках, як і при будь-яких інших розрахунках ефективності ризик-менеджменту [24], враховуються лише ті суми, які створені, втрачені або захищені на відповідному проміжку часу. Існують і інші методи оцінки ефективності страхування з погляду підприємства, зокрема, це метод показників (коефіцієнтів), який використовує багато критеріїв ефективності, які проте не дають інтегрованої оцінки; метод Хаустона, який здійснює оцінку впливу різних способів управління ризиками на загальну вартість підприємства [18]. Крім того, особливо вигідним є страхування з державною підтримкою, яка має здійснюватися ex ante, а не ex post, оскільки наразі страхування за моделлю державно-приватного партнерства в Україні є малоефективним [14].

Висновки. Вибір правильного інструменту управління ризиками є запорукою успішності підприємства. Автором розроблена схема інструментів управління ризиками з поділом їх на ті, що контролюються та ті, що фінансуються, а також ті з них, які можуть перейти з одного виду в інший. При фінансуванні ризиків слід враховувати доцільність використання відповідних інструментів управління ризиками. Приміром, страхування посівів та врожаю доцільно здійснювати у разі наявності побоювань щодо їх збереження, а також за необхідності кредитування. Використання відповідних видів термінових контрактів та валютного хеджування залежить від надійності біржі, валютних коливань та стабільності обсягів вирощуваної продукції. Ефективність інвестиційних проектів залежить від ряду змінних, які можна математично вирахувати. Однак, імовірність настання певних несприятливих факторів в сільському господарстві спрогнозувати значно важче, ніж у інших галузях народного господарства, що може призвести до неточності таких обрахунків. Тому, в подальшому доцільно зосередитися на виробленні адаптованих до сільського господарства методів вирахування ефективності окремих інструментів управління ризиками.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Брін П. В., Сіробаба Я. Г. Порівняння методів оцінювання ефективності інвестиційних проєктів. Вісник Національного технічного університету «КПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства, 2016. № 13. С. 71-72.
2. Василенко Н. К. Методи визначення ефективності застосування інструментів хеджування. Економічний аналіз, 2014. Т. 16(1). С. 174-180.
3. Голубев Д. І. Особливості ризику та невизначеності при оцінці ефективності управління інвестиційних проєктів. Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки, 2015. № 2. С. 17-26.
4. Ільчук М. М., Коновал І. А. Ефективність інвестиційного проєкту створення і функціонування високотехнологічного сільськогосподарського підприємства. Економіка АПК, 2015. № 5. С. 55-68.
5. Кирилюк Є. М. Розвиток біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки», 2015. № 12 (345). С. 46-53.
6. Лобова О. Ефективність страхування ризиків підприємницької діяльності в аграрному секторі. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка, 2014. Вип. 3. С. 70-76.
7. Михайлов А. Ю. Методы оценки хеджирования на основе стандарта SFAS 133. Финансовая аналитика: проблемы и решения, 2012. № 26. С. 40-44.
8. Можировська З. Г. Аналіз ефективності інвестиційних проєктів в умовах ризику. Науковий вісник НПТУ України, 2013. Вип. 23.14. С. 318-321.
9. Ничипорук О. Ю. Перспективи розвитку страхування врожаю сільгоспкультур. Пропозиція, 2001. №4. С.28-29.
10. Саченко О. А. Метод оцінки ефективності інвестицій інноваційного проєкту модернізації обладнання. Вісник Національного технічного університету «КПІ». Серія: Стратегічне управління, управління портфелями, програмами та проєктами, 2015. № 1. С. 179-182.
11. Олійник О. В., Ксендзук В. В. Оцінка ефективності хеджування: проблеми обліково-аналітичного забезпечення. Економіка: реалії часу, 2015. №1. С. 265-271.
12. Омарова З. Н. Сильная культура управления рисками как неотъемлемый элемент системы риск-менеджмента. Фундаментальные исследования, 2015. № 2–11. С. 21–24.
13. Осадча Г. Г., Дьякова Н. І. Порівняльний аналіз методів оцінювання ефективності інвестиційних проєктів. Вісник Одеського національного університету. Серія: Економіка, 2015. Т. 20. Вип. 5. С. 265-270.
14. Прокопчук О. Т., Улянич Ю. В., Бечко В. П. Особливості страхування аграрних ризиків у країнах світу. Актуальні проблеми економіки, 2014. № 13. С. 46-53.
15. Українська біржа. Підсумки торгів. URL: <http://www.ux.ua/ua/marketdata/marketresults.aspx> (дата звернення: 20.12.2017).
16. Ходырев И. О. Оценка эффективности риск-менеджмента экономической безопасности на микроуровне. Вопросы экономики и права, 2012. № 2. С. 237–240.
17. Черната Т. М., Сіненко І.О. Оцінка ефективності інвестиційних проєктів за критерієм чистого приведенного доходу. Фінанси України, 2014. №10. С. 109-118.
18. Якошь И. С. Страхование и самострахование предпринимательских рисков: сущность и сравнительная оценка. Вісник Хмельницького національного університету, 2009. № 4. Т. 2. С. 243-248.
19. Яресько Р. С. Сутність та класифікація ризиків інвестиційної діяльності енергетичних підприємств. Економічна наука. Інвестиції: практика і досвід, 2013. № 20. С. 62-64.
20. Chung-Chu Chuang, Yi-Hsien Wang, Tsai-Jung Yeh & Sho-Li Chuang Hedging. (2015). Effectiveness of the Hedged Portfolio : the Expected Utility Maximization subject to the Value-at-Risk Approach. Applied Economics, 27 January. Vol. 47, Issue 20, pp. 2040-2052.
21. Crockford G. N. (1982). The Bibliography and History of Risk Management: Some Preliminary Observations. The Geneva Papers on Risk and Insurance, 23 April. No 7, pp. 169-179.
22. Hong V. (2017). Nguyen Hedging and Hedging Effectiveness under Required disclosures: a Study of the Impact of Derivatives Use on Capital Investment. Journal of Economics and Finance, 17 June, pp. 1-21.
23. Miyakawa T., Nakamuva H., Umezaki S. (2013). Study for Evaluation Index of Investment Effectiveness for Machine and Manufacturing System Includes Protection Measures. Advanced Materials Research, Vol. 320, pp. 314-318.
24. Rudzikiene J., Adomaitiene R. & Sirvidaitė J. (2015). Motivation and efficiency of quality management systems implementation: a study of Lithuanian organizations. Total quality management & business excellence, 15 (2), pp. 173-189.
25. Stoll H., Whaley R. (1993) Futures and Options: Theory and Applications. South-Western Publishing Company, Cincinnati, 203 p.

REFERENCES

1. Brin', P.V., Sirobaba, Ja.G. (2016). Porivnannja metodiv ocinjuvannja efektyvnosti investycijnyh proektiv [Comparison of investment projects evaluation methods]. Visnyk Nacional'nogo tehnicznego universytetu «KPI». Serija : Aktual'ni problemy rozvytku ukrai'nskogo suspil'stva [Bulletin of National technical university "KPI". Series: Actual problems of Ukrainian society development], no. 13, pp. 71-72.
2. Vasylenko, N.K. (2014). Metody vyznachennja efektyvnosti zastosuvannja instrumentiv hedzhuvannja [Methods of hedging instrument effectiveness calculation]. Ekonomichnyj analiz [Economic analysis]. Vol. 16(1), pp. 174-180.
3. Golubjev, D.I. (2015). Osoblyvosti ryzyku ta nevyznachenosti pry ocinci efektyvnosti upravlinnja investycijnyh proektiv [Peculiarities of risk and uncertainty under investment projects management estimation]. Visnyk Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu. Ekonomichni nauky [Bulletin of Zaporizhia' national university. Economic sciences], no. 2, pp. 17-26.

4. Pl'chuk, M.M., Konoval, I.A. (2015). Efektyvnist' investytsijnogo proektu stvorennja i funkcionuvannja vysokotekhnologichnogo sil'skogospodars'kogo pidpryjemstva [Effectiveness of investment project of creation and functioning of high-technology agrarian entity]. *Ekonomika APK [Agrarian economics]*, no. 5, pp. 55-68.
5. Kyryljuk, Je.M. (2015). Rozvytok birzhovoi' torgivli sil'skogospodars'koju produkcijeju v Ukraini [Development of agrarian exchange in Ukraine]. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Serija «Ekonomichni nauky» [Bulletin of Cherkasy' university. Series: "Economic sciences"]*, no. 12 (345), pp.46-53.
6. Lobova, O. (2014). Efektyvnist' strahuvannja ryzykiv pidpryjemnyc'koj' dijal'nosti v agrarnomu sektori [Effectiveness of insurance of risks in entrepreneurial activity in the agriculture]. *Visnyk Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka.Ekonomika [Bulletin of Kyiv Taras Shevchenko national university. Economics]*. Issue 3, pp. 70-76.
7. Mihajlov, A.Ju. (2012). Metody ocenki hedzhirovanija na osnove standarta SFAS 133 [Methods of hedging evaluation on the basis of SFAS 133]. *Finansovaja analitika: problemy i reshenija [Finance analytics: problems and decisions]*, no. 26, pp. 40-44.
8. Mozhyrovs'ka, Z.G. (2013). Analiz efektyvnosti investytsijnyh proektiv v umovah ryzyku [Analysis of effectiveness of investment projects under risk conditions]. *Naukovyj visnyk NPTU Ukrainy [Scientific bulletin NPTU of Ukraine]*, no. 23.14, pp. 318-321.
9. Nychporuk O. Ju. (2001). Perspektyvy rozvytku strahuvannja vrozhanju sil'gospkul'tur [Perspectives of agrarian crops insurance development]. *Propozycja [Proposition]*, no. 4, pp.28-29.
10. Sachenko, O.A. (2015). Metod ocinky efektyvnosti investytsij innovacijnogo proektu modernizacii' obladnannja [Method of evaluation of effectiveness of innovation equipment modernization project]. *Visnyk Nacional'nogo tehnicnogo universytetu «KPI». Serija: Strategichne upravlinnja, upravlinnja portfeljamy, programamy ta proektamy [Bulletin of National technical university "KPI". Series: Strategy management, portfolio management, programmes and projects management]*, no. 1, pp. 179-182.
11. Olijnyk, O.V., Ksendzjuk, V.V. (2015). Ocinka efektyvnosti hedzhuvannja: problemy oblikovo-analytychnogo zabezpechennja [Hedging effectiveness evaluation: problems of accounting and analytic supplement]. *Ekonomika: realii' chasu [Economics: reality of time]*, no. 1, pp. 265-271.
12. Omarova, Z.N. (2015). Sil'naja kul'tura upravlennja riskami kak neotemlemyj jelement sistemy risk-menedzhmenta [Strong culture of risks' management as an inalienable part of risk management system]. *Fundamental'nye issledovanija [Fundamental researches]*, no. 2-11, pp. 21-24.
13. Osadcha, G.G., D'jakova, N. I. (2015). Porivnjal'nyj analiz metodiv ocinjuvannja efektyvnosti investytsijnyh proektiv [Comparative analysis of investment projects effectiveness evaluation]. *Visnyk Odes'kogo nacional'nogo universytetu. Serija: Ekonomika [Bulletin of Odessa' national university. Series: Economics]*. Vol. 20, Issue 5, pp. 265-270.
14. Prokopchuk, O.T., Uljanych, Ju.V., Bechko V.P. (2014). Osoblyvosti strahuvannja agrarnyh ryzykiv u krajinah svitu [Peculiarities of agrarian insurance in different countries]. *Aktual'ni problemy ekonomiky [Actual problems of economics]*, no. 13, pp. 46-53.
15. Ukrain's'ka birzha. Pidsumky torgiv [Ukrainian commodity exchange. Bidding results]. Available at: <http://www.ux.ua/ua/marketdata/marketresults.aspx> (Accepted 20 December 2017).
16. Hodyrev, I.O. (2012). Ocenka jeffektivnosti risk-menedzhmenta jekonomicheskoy bezopasnosti na mikrourovne [Evaluation of the effectiveness of economic security risk management in the microlevel]. *Voprosy jekonomiki i prava [Economics and law questions]*, no. 2, pp. 237-240.
17. Chernata, T.M., Sinjenko, I.O. (2014). Ocinka efektyvnosti investytsijnyh proektiv za kryterijem chystogo pryvedenogo dohodu [Valuation of effectiveness of investment projects by criterion for pure indicated revenue]. *Finansy Ukrainy [Finance of Ukraine]*, no. 10, pp. 109-118.
18. Jakos', I.S. (2009). Strahovanie i samostrahovanie predprinimatel'skih riskov: sushhnost' i sravnitel'naja ocenka [Insurance and self-insurance of entrepreneurial risk: nature and comparative analysis]. *Visnyk Hmel'nyc'kogo nacional'nogo universytetu [Bulletin of Chmelnytsky' national university]*, no. 4, Vol. 2, pp. 243-248.
19. Jares'ko R.S. (2013). Sutnist' ta klasyfikacija ryzykiv investytsijnoi' dijal'nosti energetychnyh pidpryjemstv [Nature and classification of risks of energetic companies investment activity]. *Ekonomichna nauka. Investytsii': praktyka i dosvid [Economics. Investments: practice and experience]*, no. 20, pp. 62-64.
20. Chung-Chu Chuang, Yi-Hsien Wang, Tsai-Jung Yeh & Sho-Li Chuang Hedging Effectiveness of the Hedged Portfolio : the Expected Utility Maximization subject to the Value-at-Risk Approach. *Applied Economics*, 27 January, 2015, Vol. 47, Issue 20, pp. 2040-2052.
21. Crockford G.N. The Bibliography and History of Risk Management: Some Preliminary Observations. *The Geneva Papers on Risk and Insurance*, 23 April, 1982. No 7. pp. 169-179.
22. Hong V. Nguyen Hedging and Hedging Effectiveness under Required disclosures: a Study of the Impact of Derivatives Use on Capital Investment. *Journal of Economics and Finance*, 17 June, 2017, pp. 1-21.
23. Miyakawa T., Nakamura H., Umezaki S. (2013). Study for Evaluation Index of Investment Effectiveness for Machine and Manufacturing System Includes Protection Measures. *Advanced Materials Research*. Vol. 320, pp. 314-318.
24. Rudzikiene J, Adomaitiene R. & Sirvidaitė J. (2015). Motivation and efficiency of quality management systems implementation: a study of Lithuanian organizations. *Total quality management & business excellence*. Vol. 15 (2), pp. 173-189.
25. Stoll H., Whaley R. (1993) *Futures and Options: Theory and Applications*. South-Western Publishing Company. Cincinnati. 203 p.

Инструменты управления рисками в сельском хозяйстве

Юдин В. К.

Схематически изображена структура риск-менеджмента на любом предприятии с отображением всех возможных инструментов управления рисками, которые, по своей сути, принадлежат к контролю или финансированию рис-

ков. Более детально исследуются основные инструменты управления сельскохозяйственными рисками, среди которых: диверсификация, хеджирование и страхование. Автор анализирует численные методы определения эффективности выше перечисленных инструментов управления рисками. В частности, эффективность инвестиционных проектов определяется методами чистой дисконтной стоимости, коэффициента пользы затрат и внутренней нормы доходности. Эффективность срочных контрактов определяется сравнением спотового рынка с рынком фьючерсов, при этом должно учитываться возможное колебание валют. Эффективность страхования определяется разницей между суммой защищенной/созданной стоимости и утраченной стоимостью. От правильности оценки эффективности инструментов управления рисками в конкретной ситуации зависит эффективность деятельности предприятия в целом.

Отдельно рассматриваются вопросы эффективности функционирования товарных бирж в Украине. Автор обращает внимание на падение количества сделок, заключенных на биржах по реализации сельскохозяйственной продукции до 1 % из-за монополизации рынка сельскохозяйственной продукции агрохолдингами, распыленности товарных бирж, низкого уровня гарантий исполнения сделок и высокой стоимости сопутствующих услуг. Рассматриваются вопросы доступа к биржевым торгам малых и средних сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Ключевые слова: инструменты управления рисками; диверсификация; хеджирование; страхование; товарная биржа; методы оценки эффективности; сельскохозяйственные риски.

Instruments of risk's management in agriculture

Yudin V.

Risk management structure at entities is depicted in diagram form displaying all possible instruments of risk management which by its nature belong to control or financing of the risks. Risk management system consists of three compounds: risks sources and risks itself; measures and strategy of risk management at the entity; government policy in the sphere of agriculture support.

System of risk management at the entity consists of risks' identification; risks' analyze and monitoring; risks' evaluation; risks' management; analyzing of the effectiveness of risk management at the company. Risk management has its tools (instruments), all of which may be divided into two categories: 1) control of risks; 2) financing of risks. The first mainly consists of prevention, evading and minimization of risks that preferably connected with refusal of the most risky entrepreneurial activity. The second consists of different kinds of joining and transferring of risks for payment, self-insurance (money reservation), risks' combining (hedging, different kinds of terminal contracts) and diversification in the meaning of broadening kinds of activity and creating new projects.

More substantively the article uncovers the main instruments of agrarian risk management such as diversification, hedging and insurance which are analyzed from the position of its possible effectiveness. The author examines quantitative effectiveness analyzing methods of all mentioned above instruments of agrarian risk management. It is examined seven equations that help to find out the efficiency of relevant instrument.

In particular effectiveness of the investment project may be accounted by the next methods: net-present-value; benefit-cost ratio; internal-rate-of-return. It is also proposed equation for one of the most expensive projects – export terminal (elevator). In total, effectiveness of the investment project depends on the number of variables which may be mathematically counted. But to forecast the probability of arising any unfavorable factor in the sphere of agriculture is much harder that may lead to inexactitude of preliminary calculations.

Effectiveness of the future contracts is defining by comparison of spot and futures market, taking into account possible currency fluctuation. The author noted that variations of futures' prices are normally less for the spot prices, that's why the less futures' fluctuation, the more profitable hedging. It is of great importance to choose proper kind of terminal contracts and currency of hedging; also effectiveness of hedging depends on commodity exchange steadiness, currency fluctuations and amount of grown production.

Effectiveness of the insurance is defining by making difference between the sums of defended/created value and lost value. Under existing infirm practice of agrarian insurance it is reasonable to buy insurance polis only under certain risks and also once there is a need of credit. Besides, the most comfortable for the agrarian companies is insurance with state support, the trouble is that money subsidy pays ex post, but should be paid ex ante (in advance), that's why insurance with state support in Ukraine now is ineffective.

In the article it is enumerated the other methods of evaluation of the effectiveness of the main risk management instruments. Effectiveness of any entity's activity depends on proper defining of the effectiveness of risk management instruments according to the circumstances both inside the company and outside it (macro-economic indexes).

Also it is investigated effectiveness of Ukrainian commodity exchange functioning. The author pays special attention into reduction of the quantity of contracts concluded at the commodity exchanges to 1 percent that is connected with agriculture monopolization by agro holdings, with too much commodity exchanges quantity, with low level of guarantee of contracts fulfillment and with high prices at accompanying services. The author supports scientific position of necessity to broaden independence of the small agrarians who should have a possibility to take part in the electronic commodity exchanges by themselves evading broker's offices. The question of small and middle agro producers' access into auctions is also considered. It is of great importance to provide appropriate infrastructure and legislation for the development of terminal contracts market with help of commodity exchanges which must have own reliable clearing centers.

Key words: instruments of risk management; diversification; hedging; insurance; commodity exchange; effectiveness analyzing methods; agrarian risk.

Надійшла 17.04.2018 р.

УДК 657.21:336.14

СТАДНІК Л.І., канд. екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

leostad@ukr.net

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБЛІКУ РОЗРАХУНКІВ З ДЕБІТОРАМИ І КРЕДИТОРАМИ В БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВАХ ТА ШЛЯХИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

Розглянуті методичні і практичні проблеми організації обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами в бюджетних установах. Досліджено стан організації первинного, аналітичного та синтетичного обліку операцій стосовно розрахунків з дебіторами і кредиторами. Виявлено окремі проблеми щодо організації проведення і обліку розрахунків. Запропоновано шляхи удосконалення організації і обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами в бюджетних установах.

Наукова новизна полягає у посиленні теоретичного обґрунтування та розробці методичних підходів і пропозицій щодо удосконалення здійснення розрахунків в бюджетних установах.

Ключові слова: державні установи, план рахунків бухгалтерського обліку у держаному секторі, попередня оплата, дебіторська заборгованість, кредиторська заборгованість, безнадійна заборгованість, контрагенти, контракти, оцінка заборгованості, строк погашення заборгованості, резерв сумнівних боргів, документування.

Постановка проблеми. Проблеми заборгованості дебіторської, так і кредиторської на сьогодні є досить актуальними. Адже вони є негативними чинниками в роботі бюджетних установ. Зокрема дебіторська заборгованість має бути недопустимою, оскільки вилучаються державні кошти замість фінансування статутних потреб. Кредиторська заборгованість також має бути своєчасно сплачена [7].

Правильна організація обліку дебіторської і кредиторської заборгованості в бюджетних установах сприяє упорядкуванню інформації, прозорості та достовірності даних із розрахункових операцій за борговими правами.

На бюджетні установи, що отримують асигнування, покладена відповідальність за виявлення, вимірювання, реєстрацію, накопичення, узагальнення, зберігання та передачу інформації про їх діяльність у процесі управління бюджетними коштами. Адже, інформація сформована у системі бухгалтерського обліку має відповідати як потребам управління установою, так і потребам зовнішніх користувачів інформації, сприяти мінімізації помилок та перекручень інформації під час прийняття управлінських рішень та складання звітності [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми удосконалення організації обліку розрахунків бюджетних установ висвітлювались у наукових працях вітчизняних вчених: Атамас П.І. [1], Бутинець Ф.Ф. [3], Ватуля І.Д. [4], Лень В.С. [18], Верига Ю.А. [6], Гладких Т.В. [6], Артюх О.В. [6], Мельник Т.Г. [15], Гуцайлюк Л.О. [7], Джоги Р.Т. [5], Заїчківського О.А. [10], Канєвої Т.В. [11], Дідик А.М. [8], Лемішовського В.І. [8], Матвєєвої В.О. [14], Свірко С.В. [5], Сінельник Л.М. [5], Хорунжак Н.М. [7] та зарубіжних – Бескоровайна С.А., [2], Жуклинець І. І. [9]. Водночас, окремі аспекти організації обліку розрахунків з дебіторами та кредиторами з урахуванням економічної сутності дебіторської та кредиторської заборгованості ще потребують дослідження.

Метою статті є дослідження організаційно-методичних аспектів обліку розрахунків з контрагентами в діяльності бюджетних установ та розробка пропозицій щодо удосконалення організації обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами.

Матеріал і методика дослідження. Матеріалом дослідження є праці вітчизняних науковців, а також практика організації обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами в бюджетних установах. Для реалізації досягнення поставленої мети використовували наступні методи та прийоми: монографічний, вибірковий, порівняльний, абстрактно-логічний.

Основні результати дослідження. На початку становлення ринкових відносин, практично вся власність була державною. З роздержавлення майна підприємств виникла приватна власність, а разом із нею ринкові відносини. У державній власності залишилися засоби державних установ, закладів освіти і науки, охорони здоров'я, правоохоронних структур. Періодичні економічні кризи, які зумовлюють спад виробництва, інфляцію погіршують розрахунки між юридичними та фізичними особами.

Господарсько-фінансові відносини, які виникають у бюджетних установ з іншими установами, а також з різними підприємствами, організаціями і особами, призводять іноді в силу різних причин до виникнення як кредиторської, так і дебіторської заборгованості.

Заборгованість дебіторів розміщується в активі балансу, а кредиторів – в пасиві. У разі виникнення в установи зобов'язання перед іншими юридичними та фізичними особами щодо сплати їм заборгованості за вже отримані матеріальні цінності, роботи чи послуги, це буде кредиторська заборгованість, облік якої регулюється НП(С)БОДС 128 “Зобов'язання” [17].

Слід відмітити, що дане НП(С)БО прийнято з врахуванням Міжнародного стандарту бухгалтерського обліку для державного сектору (МСБОДС) 19 “Забезпечення, непередбачені зобов'язання та непередбачені активи”.

Кредиторська заборгованість може бути як поточною так і довгостроковою і відображається в пасиві у Балансу розділі II “Зобов'язання” [16].

Активи бюджетної установи з економічного погляду поділяються на нефінансові і фінансові активи, які в свою чергу поділяються на необоротні і оборотні. Дебіторська заборгованість є фінансовим активом, зокрема довгострокова – необоротний актив, а поточна – оборотний. За нашими дослідженнями у сумі дебіторської заборгованості переважає поточна заборгованість – 80-90 %.

Активи установи у формі дебіторської заборгованості включають розрахунки із покупцями, замовниками та різними дебіторами: розрахунки в порядку планових платежів, із підзвітними особами, із відшкодування завданих збитків, з іншими дебіторами та державними цільовими фондами. Водночас дебіторська заборгованість визнається активом, якщо існує ймовірність отримання установою майбутніх економічних вигід або досягнення поставленої мети та/або задоволення потреб установи, і може бути достовірно визначена її сума.

Через відсутність відповідного НП(С)БОДС, за організації бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості слід керуватися нормативними актами, що регламентують засади облікової політики у бюджетних установах, зокрема, це п. 3.1 р. III Порядку бухгалтерського обліку окремих активів та зобов'язань бюджетних установ, затвердженого наказом Мініфіну від 02.04.2014 р. № 372 [20]. Цей документ в цілому визначає методологічні засади формування у бухгалтерському обліку інформації про операції з грошовими коштами, розрахунками в національній валюті із дебіторами та кредиторами бюджетних установ. Зокрема, Порядок передбачає, що дебітори – це юридичні та фізичні особи, які внаслідок минулих подій заборгували установі певні суми грошових коштів, їх еквівалентів або інших активів, а дебіторська заборгованість – сума заборгованості дебіторів установі на певну дату.

Розпорядники бюджетних коштів та одержувачі бюджетних коштів у договорах про закупівлю товарів, робіт і послуг за бюджетні кошти можуть передбачати відповідно до належним чином оформленого рішення головного розпорядника бюджетних коштів попередню оплату лише у разі закупівлі певних активів і послуг на відповідний період [22].

Якщо поточна дебіторська заборгованість, щодо якої існує впевненість про її неповернення боржником, або дебіторська заборгованість, строк позовної давності якої минув, це буде безнадійна дебіторська заборгованість.

Дебіторська заборгованість, що обліковується після закінчення терміну позовної давності – це дебіторська заборгованість, строк позовної давності якої минув. Прострочена дебіторська заборгованість виникає на 30-й день після закінчення терміну обов'язкового платежу згідно з укладеними договорами або якщо дата платежу не визначена після виписування рахунку на оплату [20].

У бюджетній установі заборгованість дебіторів може виникати під час розрахунків із бюджетом, орендарями, учнями, студентами, підзвітними особами щодо оплати за послуги і відвантаженої продукцію, відшкодування нанесених збитків, розрахунків за завданою установі шкодою у вигляді нестач і розкрадань грошових коштів, матеріальних цінностей, втрат від псування матеріальних цінностей.

На відміну від госпрозрахункових підприємств у бюджетних установах виникнення поточної дебіторської заборгованості може мати досить негативні наслідки. На підставі статті 49 Бюджетного кодексу України, керівники бюджетних установ можуть приймати рішення про оплату товарів, робіт і послуг і давати доручення на здійснення платежу тільки після їх отримання, якщо інше не передбачено, зокрема, нормативно-правовими актами КМУ [13].

Окремі бюджетні установи можуть надавати послуги як юридичним, так і фізичним особам. Наприклад – вищі навчальні заклади. За різними причинами оплата за освітні послуги чи наукове дослідження може перераховуватися не своєчасно, а тому виникатиме дебіторська заборгованість. Якщо цей процес не контролювати і аналізувати, дана заборгованість може перейти спочатку в прострочену, а потім в безнадійну.

Також, у бюджетних установах дебіторська заборгованість може виникнути внаслідок попередньої оплати за матеріальні цінності, роботи та послуги, роботи з капітального будівництва. А це призводить до відволікання бюджетних коштів у комерційний сектор господарювання [12].

До зростання дебіторської заборгованості можуть призвести суми недофінансування коштів вищими розпорядниками, послаблення контролю за розрахунками та недостатнього рівня претензійно-позовної роботи з повернення бюджетних коштів.

Для накопичення інформації про розрахунки з дебіторами Планом рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі передбачено активні синтетичні рахунки [19]:

20 “Довгострокова дебіторська заборгованість”;

21 “Поточна дебіторська заборгованість”.

Рахунок 20 “Довгострокова дебіторська заборгованість” призначено для обліку й узагальнення інформації про дебіторську заборгованість, яка не виникає в процесі звичайної діяльності та буде погашена після завершення звітного року. До даного синтетичного рахунка передбачено відкриття субрахунків 1-го і 2-го порядку.

На нашу думку, доцільним є відкриття субрахунків 3-го порядку, а до них – аналітичні рахунки. Аналітичний облік дасть детальну інформацію про розрахунки, що в свою чергу дасть можливість своєчасно виявити і побачити хто саме заборгував, коли і за що заборгував.

Аналогічний підхід можна застосувати і до синтетичного рахунку 21 “Поточна дебіторська заборгованість”, який призначений для обліку й узагальнення інформації про дебіторську заборгованість, що виникає протягом звичайної діяльності і погашення якої очікується протягом дванадцяти місяців з дати балансу. За дебетом даного рахунку відображається визнання поточної дебіторської заборгованості, за кредитом – її погашення чи списання.

Для обліку розрахунків за поточною дебіторською заборгованістю призначений рахунок 21 “Поточна дебіторська заборгованість”, який має такі субрахунки:

- 2110 “Дебіторська заборгованість за розрахунками з бюджетом”;
- 2111 “Поточна дебіторська заборгованість за розрахунками за товари, роботи, послуги”;
- 2112 “Дебіторська заборгованість за короткостроковими кредитами, наданими розпорядниками бюджетних коштів”;
- 2113 “Розрахунки за авансами, виданими постачальникам, підрядникам за товари, роботи і послуги”;
- 2114 “Дебіторська заборгованість за розрахунками із соціального страхування”;
- 2115 “Розрахунки з відшкодування завданих збитків”;
- 2116 “Дебіторська заборгованість за розрахунками з підзвітними особами”;
- 2117 “Інша поточна дебіторська заборгованість”;
- 2118 “Розрахунки із спільної діяльності”.

Розраховуючись з покупцями, постачальниками та замовниками, у бюджетної установи може виникнути безнадійна або прострочена дебіторська заборгованість за якою минув термін позовної давності. Така заборгованість на сьогодні списується на субрахунок 5511 “Фінансові результати виконання кошторису звітного періоду” та одночасно відображається на позабалансовому субрахунку 071 “Списана дебіторська заборгованість розпорядників бюджетних коштів” для нагляду за можливістю її стягнення у разі змін майнового стану боржника чи інших обставин.

Щоб поточна дебіторська заборгованість не стала простроченою або довгостроковою, необхідно деталізувати аналітичний облік. Так, в обліку доцільно дебіторську заборгованість групувати за: походженням (товари, роботи, послуги); терміном заборгованості (помісячно, поквартально, попіврічно).

Обов'язковою умовою ефективного управління активами бюджетної установи є достовірність відображення дебіторської заборгованості у бухгалтерському обліку по кожному дебітору та його борговому зобов'язанню окремо, а в фінансовій звітності (балансі) консолідовано як сума всіх майнових вимог підприємства до інших осіб.

Отже, державні установи працюючи в умовах ринку і здійснюючи виробничо-фінансову діяльність, не застраховані від ризику несплати дебіторської заборгованості. Також поточна дебіторська заборгованість має включатися до підсумку балансу за чистою реалізаційною вартістю, а тому необхідно передбачити механізм створення резерву сумнівних боргів. На суму такого резерву зменшиться первісна вартість поточної дебіторської заборгованості і таким чином відобразатиметься залишкова вартість дебіторської заборгованості, яка має назву “чиста реалізаційна вартість”. Виходячи з цього, доцільним було б введення активного синтетичного рахунку “Резерв сумнівних боргів”.

За кредитом рахунку “Резерв сумнівних боргів” відобразатиметься створення резерву сумнівних боргів у кореспонденції з рахунками обліку витрат, за дебетом – списання сумнівної заборгованості в кореспонденції з рахунками обліку дебіторської заборгованості або зменшення нарахованих резервів у кореспонденції з рахунком обліку доходів.

Державні установи у процесі здійснення передбаченої статутами діяльності, взаємодіють з різними установами, підприємствами, організаціями, які поставляють їм обладнання, запаси, надають певні послуги, виконують необхідні роботи. За нестачі власних оборотних коштів може виникнути кредиторська заборгованість. Причиною може бути – недофінансування з державного чи місцевого бюджетів, непогашена дебіторська заборгованість.

Маючи інформацію за даними обліку про дебіторську заборгованість, необхідно її якнайшвидше витребувати, щоб погасити заборгованість перед кредиторами [25]. Якщо у бюджетній установі є вільні кошти, щоб сплатити заборгованість повністю, то це краще зробити [23].

Якщо частину боргу бюджетної установи скасовано або прощено, то на нашу думку було б доцільним включення цієї суми до доходу [24].

Зобов'язання – заборгованість підприємства, що виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, приведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди [21].

Для накопичення інформації про розрахунки з кредиторами, у Плані рахунків передбачений Клас рахунків 6 “Зобов'язання”, зокрема рахунок 62 “Розрахунки за товари, роботи, послуги” [19].

Рахунок 62 “Розрахунки за товари, роботи, послуги” призначено для обліку й узагальнення інформації щодо розрахунків з постачальниками та підрядниками за одержані товарно-матеріальні цінності, виконані роботи і надані послуги і замовниками за виконані роботи або надані послуги, реалізовану продукцію. За кредитом рахунку відображається виникнення заборгованості, за дебетом – її погашення, списання тощо. Рахунок 62 “Розрахунки за товари, роботи, послуги” має такі субрахунки:

- 6211 “Розрахунки з постачальниками та підрядниками”;
- 6212 “Розрахунки із замовниками за роботи і послуги”;
- 6213 “Розрахунки із замовниками за науково-дослідні роботи”;
- 6214 “Розрахунки за одержаними авансами”.

Для державних установ, які здійснюючи окрему діяльність для одержання доходів і формування спеціального фонду, буде позитивом одержання авансового платежу або попередньої оплати. Це означатиме, що покупець чи замовник готовий і решту оплатити.

Слід відмітити, що вітчизняне нормативно-правове поле розрізняє попередню оплату та авансові платежі [12]:

- аванс – сума коштів, що сплачується (перераховується) відповідно до умов укладеного договору в рахунок майбутніх платежів;
- попередня оплата – це оплата товарів (робіт та послуг), готових до відвантаження (надання) установі після отримання платежу, відповідно до чинного законодавства.

На нашу думку, синтетичні рахунки 20, 21, 62 мають недостатню кількість субрахунків для відображення заборгованості за вірогідністю її погашення. Якщо додати відповідні субрахунки то поліпшиться контроль за розрахунками, відпаде необхідність в постійному аналізі кожного договору.

Удосконаленням безготівкових розрахунків є впровадження операції з оплати товарів, послуг, проведення інших платежів через мережу Інтернет з використанням електронних платіжних засобів.

Для організації своєчасних розрахунків з дебіторами і кредиторами необхідно впроваджувати сучасні інформаційні технології. Адже фінансові розрахунки не зможуть сьогодні обійтися без ін-

тернет-технологій, що швидкими темпами розвиваються. Особливої популярності набули дистанційні технології, які спрощують завдання і економлять час, що дуже важливо в нашому динамічному і мінливому світі. Так, уже багато юридичних і фізичних осіб використовують онлайн-платежі. Перед державою стоїть завдання створити привабливі умови для активізації та вдосконалення безготівкових розрахунків у всіх сферах, в тому числі і в бюджетних установах та організаціях.

На сьогодні набуває поширення "Internet-banking" – один із видів дистанційного банківського обслуговування, засобами якого доступ до рахунків та операцій за рахунками забезпечується в будь-який час та з будь-якого комп'ютера через Інтернет. Цей вид розрахунків доцільним був би для бюджетних установ, пристосувавши його до умов обслуговування казначейством. При цьому бюджетна установа економить час на похід в банк і відсутності черг.

В умовах комп'ютеризації обліку в бюджетних установах, до аналітичних рахунків субрахунків обліку розрахунків з контрагентами необхідним є відкриття параметрів, які характеризували б час виникнення і прострочення.

Окремі бухгалтерії уже практикують обмін електронними документами. За допомогою комп'ютерних та інформаційних технологій, бюджетна установа зможе обмінюватися договорами, рахунками, актами, надсилати податкові накладні. Адаже електронний документообіг не лише забезпечує миттєве надсилання, але й має усі властивості паперового документа.

Висновки. 1. За організації бухгалтерського обліку дебіторської заборгованості і відсутності відповідного НП(С)БОДС, слід керуватися нормативними актами, що регламентують засади облікової політики у бюджетних установах, зокрема, це Порядок бухгалтерського обліку окремих активів та зобов'язань бюджетних установ.

2. В умовах комп'ютеризації обліку в бюджетних установах, до аналітичних рахунків субрахунків обліку розрахунків з контрагентами необхідним є відкриття параметрів, які характеризували б час виникнення і прострочення.

3. До синтетичних рахунків 20, 21, 62 необхідно ввести субрахунки за вірогідністю погашення заборгованості.

4. Доцільним було б введення у План рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі синтетичного рахунку "Резерв сумнівних боргів".

5. На сьогодні набуває поширення "Internet-banking" – один із видів дистанційного банківського обслуговування, засобами якого доступ до рахунків та операцій за рахунками забезпечується в будь-який час та з будь-якого комп'ютера через Інтернет. Цей вид розрахунків доцільним був би для бюджетних установ, пристосувавши його до умов обслуговування казначейством. При цьому бюджетна установа економить час на похід в банк і відсутності черг.

6. В організації обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами доцільним є впровадження електронного документообігу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Атамас, П. Й. Облік у бюджетних установах: навч. посібник. К.: ЦУЛ, 2011. 312 с.
2. Бескоровайная С.А. Бухгалтерский учет в бюджетных учреждениях: учебное пособие. Москва: Издательство МГУП, 2009. 208 с.
3. Бутинець Ф.Ф. Бухгалтерський облік в бюджетних установах: навч. посіб. Житомир: ПП "Рута", 2006.
4. Облік у бюджетних установах: навч. посіб / Ватуля І.Д. та ін. К.: ЦУЛ, 2009. 368 с.
5. Джога Р.Т., Свірко С.В., Сінельник Л.М. Бухгалтерський облік у бюджетних установах: підручник / за заг. ред. проф. Р.Т. Джоги. К.: КНЕУ, 2003. 483 с.
6. Облік у бюджетних установах: навч. посіб. / Верига Ю.А. та ін. К.: ЦУЛ, 2012. 590 с.
7. Гуцайлюк Л., Хорунжак Н. До питання обліку дебіторської заборгованості у бюджетних установах. Галицький економічний вісник (інформаційно-аналітичне забезпечення підприємницької діяльності). 2009. № 1. С. 152-155.
8. Дідик А.М., Лемішовський В.І. Бюджетні установи : облік, оподаткування та звітність: навч. посіб. Львів: Видавництво "Апріорі", 2017. 1168 с.
9. Жуклинець І.І. Бухгалтерський учет в бюджетных учреждениях : учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры. М.: Издательство Юрайт, 2016. 504 с.
10. Заїнчковський О.А., Сторожук Т.М. Облік у бюджетних установах: навч. посіб. Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. 535 с.
11. Канева Т.В. Бухгалтерський облік у бюджетних установах: навч. посіб. К.: Книга, 2004. 180 с.
12. Кондратюк І.О., Стадніченко О.В. Облік розрахунків бюджетних установ з дебіторами та кредиторами. Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка". 2013. № 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2399>. (дата звернення: 02.04.2018).

13. Лістрова Світлана. Безнадійна дебіторська заборгованість у бюджетній установі: облік, списання. Дебет-Кредит: Інформаційний бухгалтерський портал. 24.02.2017 р. URL: <http://www.dt-kt.com/beznadijna-debitorska-zaborgovanist-u-byudzhetni-j-ustanovi-oblik-spysannya/> (дата звернення: 01.04.2018).

14. Матвеева В., Замазій С., Клиженко Я. Усе про облік і оподаткування бюджетних установ. Х.: Фактор, 2009. 720 с.

15. Мельник Т.Г. Облік та аудит діяльності бюджетних установ: навч. посіб. К.: Кондор, 2009. 412 с.

16. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 101 "Подання фінансової звітності": Наказ Міністерства фінансів України від 28.12.2009 р. №1541 (у редакції наказу Міністерства фінансів України від 24 грудня 2010 р. № 1629). Дата оновлення: 01.01.2018. URL: <https://buhgalter.com.ua/zakonodavstvo/natsstandarti-buhobliku-v-derzhavnomu-sektori/natsionalne-polozhennya-standart-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori-101-podannya/> (дата звернення 01.04.2018).

17. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 128 "Зобов'язання": Наказ Міністерства фінансів України 24.12.2010 № 1629 (у редакції наказу Міністерства фінансів України від 01.01.15). URL: <https://buhgalter.com.ua/zakonodavstvo/natsstandarti-buhobliku-v-derzhavnomu-sektori/natsionalne-polozhennya-standart-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori-128-zobovuzannya/> (дата звернення 01.04.2018).

18. Облік у бюджетних установах: навч. посіб. / О.Ю. Акименко та ін.; за заг. ред. В.С. Леня. Київ: Каравела, 2017. 564 с.

19. План рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі: Наказ Міністерства фінансів України 31.12.2013 № 1203 . Дата оновлення: 13.07.2017. URL: <https://buhgalter.com.ua/dovidnik/plan-rahunkiv/plan-rahunkiv-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori/> (дата звернення: 01.04.2018).

20. Порядок бухгалтерського обліку окремих активів та зобов'язань бюджетних установ. Наказ Міністерства фінансів України від 02.04.2014 № 372. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0426-14>.

21. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (із змінами і доповненнями). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

22. Про здійснення попередньої оплати товарів, робіт і послуг, що закуповуються за бюджетні кошти: Постанова Кабінет Міністрів України № 117 від 23 квітня 2014 р. (із змінами та доповненнями). Дата оновлення: 20.02.2018. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/117-2014-%D0%BF>

23. Balance. How to Arrange a Debt Settlement. URL: <https://www.balancepro.net/education/publications/howtoarrangedebt.html>

24. Hank Coleman. How Debt Settlements With Creditors Affect Credit. URL: <https://www.thecreditsolution-program.com/how-debt-settlements-with-creditors-affect-credit?all=1>.

25. Rebecca Lake. Debt Settlement. URL: <https://smartasset.com/credit-score/how-to-negotiate-a-debt-settlement-on-your-own>

REFERENCES

1. Atamas, P. Y. (2011). *Oblik u biudzhetnykh ustanovakh: navch. posibnyk*. [Accounting at budgetary institutions: a tutorial]. K. 312 p.

2. Beskorovainia S.A. (2009). *Bukhhalterskyi uchet v biudzhetnykh uchrezhdeniyakh: uchebnoe posobyе*. [Accounting in budget institutions: a tutorial]. Moskva. 208 p.

3. Butynets F.F. (2006). *Bukhhalterskyi oblik v biudzhetnykh ustanovakh: navch. posib*. [Accounting in budget institutions: a tutorial]. Zhytomyr.

4. Vatulia I.D., Vatulia M.I., Levchenko Z. M. ta in. (2009). *Oblik u biudzhetnykh ustanovakh: navch. posib*. [Accounting at budgetary institutions: a tutorial] K. 368 p.

5. Dzhoha R.T., Svirko S.V., Sinelnik L.M. (2003). *Bukhhalterskyi oblik u biudzhetnykh ustanovakh: pidruchnyk / za zah. red. prof. R.T. Dzhohy*. [Accounting in budget institutions: a textbook] K. 483 p

6. Veryha Yu.A., Hladkykh T.V., Artiukh O.V. ta in. (2012). *Oblik u biudzhetnykh ustanovakh: navch. posib*. [Accounting at budgetary institutions: a tutorial]. K. 590 p.

7. Hutsailiuk L., Khorunzhak N. (2009). *Do pyttannya obliku debitorskoi zaborhovanosti u biudzhetnykh ustanovakh* [On the issue of accounting receivables in budgetary institutions]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk (informatsiino-analitychne zabezpechennia pidpriemnytskoi diialnosti)* [Galician economic newsletter (informational and analytical support of entrepreneurial activity)]. No 1, pp. 152-155.

8. Didyk A.M., Lemishovskiy V.I. (2017). *Biudzhetni ustanovy: oblik, opodatkuвання ta zvitnist: navch. posib* [Budgetary Institutions: Accounting, Taxation and Reporting: a tutorial] Lviv. 1168 p.

9. Zhuklynets Y.Y. (2016). *Bukhhalterskyi uchet v biudzhetnykh uchrezhdeniyakh : uchebnyk y praktykum dlia bakalavriyaty u maistratury*. [Accounting in budgetary institutions: a textbook and a workshop for undergraduate and graduate students]. M. 504 p.

10. Zainchkovskiy O.A., Storozhuk T.M. (2002). *Oblik u biudzhetnykh ustanovakh: navch. posib* [Accounting at budgetary institutions: teaching. manual]. Irpin: Akademiia DPS Ukrainy. 535 p.

11. Kanieva T.V. (2004). *Bukhhalterskyi oblik u biudzhetnykh ustanovakh: navch. posib*. [Accounting in budgetary institutions: teaching. manual]. K. 180 p.

12. Kondratiuk I.O., Stadnichenko O.V. (2013). *Oblik rozrakhunkiv biudzhetnykh ustanov z debitoramy ta kredytoramy. Elektronne naukove fakhove vydannia "Efektyvna ekonomika"* [Accounting for calculations of budget institutions with debtors and creditors. Electronic scientific special edition "Effective economy"]. No 10. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2399>. (data zvernennia: 02.04.2018).

13. Listrova Svitlana. *Beznadiina debitorska zaborhovanist u biudzhetni ustanovi: oblik, spysannia*. [Bad receivables in a budgetary institution: accounting, write-offs.] *Debet-Kredit: Informatsiinyi bukhalterskyi portal*. 24.02.2017. URL: <http://www.dt-kt.com/beznadijna-debitorska-zaborgovanist-u-byudzhetni-j-ustanovi-oblik-spysannya/> (data zvernennia: 01.04.2018).

14. Matvieieva V., Zamazii S., Klyzhenko Ya. (2009). Use pro oblik i opodatkuvannia biudzhetykh ustanov.[All about accounting and taxation of budgetary institutions.]. Kh. 720 p.

15. Melnyk T.H. (2009). Oblik ta audyt diialnosti biudzhetykh ustanov: navch. posib.[Accounting and audit of budget institutions activity: training. manual]. K. 412 p.

16. Natsionalne polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori 101 "Podannia finansovoї zvitnosti": Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy vid 28.12.2009 r. № 1541 (u redaktsii nakazu Ministerstva finansiv Ukrainy vid 24 hrudnia 2010 r. № 1629).[National Public Accounting Standards (Standard) 101 "Presentation of Financial Statements": Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated December 28, 2009 No. 1541 (as amended by the order of the Ministry of Finance of Ukraine dated December 24, 2010, No. 1629)]. Data onovlennia: 01.01.2018. URL: <https://buhgalter.com.ua/zakonodavstvo/natsstandarti-buhobliku-v-derzhavnomu-sektori/natsionalne-polozhennia-standart-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori-101-podannia/> (data zvernennia 01.04.2018).

17. Natsionalne polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori 128 "Zoboviazannia": Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy 24.12.2010 № 1629 (u redaktsii nakazu Ministerstva finansiv Ukrainy vid 01.01.15).[National Standard (Public) Accounting Standards in the Public Sector 128 "Commitments": Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated December 24, 2010 No. 1629 (as amended by the order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 01.01.15)]. URL: <https://buhgalter.com.ua/zakonodavstvo/natsstandarti-buhobliku-v-derzhavnomu-sektori/natsionalne-polozhennia-standart-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori-128-zoboviazannia/> (data zvernennia 01.04.2018).

18. Akymenko O.Iu., Lenia V.S. (2017). Oblik u biudzhetykh ustanovakh: Navchalnyi posibnyk [Accounting at budgetary institutions: Teaching. manual]. Kyiv. 564 p.

19. Plan rakhunkiv bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori: Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy 31.12.2013 № 1203. [The plan of accounting accounts in the public sector: Order of the Ministry of Finance of Ukraine as of December 31, 2013 № 1203]. URL: <https://buhgalter.com.ua/dovidnik/plan-rahunkiv/plan-rahunkiv-buhgalterskogo-obliku-v-derzhavnomu-sektori>.

20. Poriadok bukhhalterskoho obliku okremykh aktyviv ta zoboviazan biudzhetykh ustanov. Nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy vid 02.04.2014 № 372. [The procedure for accounting certain assets and liabilities of budgetary institutions. Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 02.04.2014 № 372.] URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0426-14>

21. Pro bukhhalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 16.07.1999 r. № 996-XIV (iz zminamy i dopovnenniamy). [On Accounting and Financial Reporting in Ukraine: Law of Ukraine dated 16.07.1999 № 996-XIV (with amendments and supplements). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.

22. Pro zdiisnennia poperednoi opłaty tovariv, robot i posluh, shcho zakupovuiutsia za biudzhetni koshty: Postanova Kabinet Ministriv Ukrainy № 117 vid 23.04.2014 r. (iz zminamy ta dopovnenniamy). Data onovlennia: 20.02.2018. [On Prepayment of Goods, Works and Services Procured for Budget Funds: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 117 dated April 23, 2014 (with amendments and supplements). Date updated: 20.02.2018.] URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/117-2014-%D0%BF>

23. Balance. How to Arrange a Debt Settlement. URL: <https://www.balancepro.net/education/publications/howtoarrangedebt.html>

24. Hank Coleman. How Debt Settlements With Creditors Affect Credit. URL: <https://www.thecreditsolutionprogram.com/how-debt-settlements-with-creditors-affect-credit?all=1>.

25. Rebecca Lake. Debt Settlement. URL: <https://smartasset.com/credit-score/how-to-negotiate-a-debt-settlement-on-your-own>.

Организация учета расчетов с дебиторами и кредиторами в бюджетных учреждениях и пути его совершенствования

Стадник Л.И.

Рассмотрены методические и практические проблемы организации учета расчетов с дебиторами и кредиторами в бюджетных учреждениях. Исследовано состояние организации первичного, аналитического и синтетического учета операций по расчетам с дебиторами и кредиторами. Выявлены отдельные проблемы по организации проведения и учета расчетов. Предложены пути совершенствования организации и учета расчетов с дебиторами и кредиторами в бюджетных учреждениях.

Научная новизна заключается в усилении теоретического обоснования и разработке методических подходов и предложений по совершенствованию осуществления расчетов в бюджетных учреждениях.

Ключевые слова: государственные учреждения, план счетов бухгалтерского учета в государственном секторе, предоплата, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, безнадежная задолженность, контрагенты, контракты, оценка задолженности, срок погашения задолженности, резерв сомнительных долгов, документирование.

Organization of calculation accounts with debtors and creditors in budget institutions and ways of their improvement

Stadnik L.

In the article the methodical and practical problems of the accounting of payments with debtors and creditors in budget institutions are considered. The state of the organization of the primary, analytical and synthetic accounting of transactions in relation to settlements with debtors and creditors was investigated. Some problems with organizing and accounting of payments are revealed. The ways of improving the organization and accounting of settlements with debtors and creditors in budgetary institutions are offered.

A prerequisite for the effective management of assets of a budgetary institution is the reliability of the presentation of receivables in accounting for each debtor and its debt obligation separately, and in the financial statements (balance sheet) is consolidated as the sum of all property claims of the enterprise to other persons.

Also, current accounts receivable should be included in the balance sheet at net realizable value, and therefore it is necessary to provide a mechanism for creating a reserve of doubtful debts.

In order for the current receivables not to become overdue or long-term, the author considers it necessary to detail analytical accounting. Thus, in accounting it is expedient to group accounts receivable by: origin (goods, works, services); the term of arrears (monthly, quarterly, semi-annually).

Consequently, public institutions working in market conditions and carrying out production and financial activities are not insured against the risk of non-payment of receivables. Also, current accounts receivable should be included in the balance sheet at net realizable value, and therefore it is necessary to provide a mechanism for creating a reserve of doubtful debts. The amount of such a provision will reduce the original cost of current receivables and thus reflect the carrying amount of the receivable, which is called "net realizable value". Based on this, it would be advisable to introduce an active synthetic account "Reserve of doubtful debts".

The loan "doubtful debt reserve" will show the creation of a reserve of doubtful debts in correspondence with the accounts of expense accounting, by debit – the write-off of doubtful debts in correspondence with accounts receivable accounts or reduction of accrued reserves in correspondence with the account of income.

Improvement of cashless settlements is the introduction of a transaction for the payment of goods, services, and other payments through the Internet with the use of electronic payment facilities.

To organize timely settlements with debtors and creditors, it is necessary to introduce modern information technologies.

Nowadays Internet-banking is becoming one of the types of remote banking services, which means access to accounts and account operations is provided at any time and from any computer over the Internet. This type of calculation would be expedient for budget institutions, adapting it to the terms of service of the Treasury. At the same time, the budget institution saves time on the trip to the bank and the lack of queues.

In the computerization of accounting in budgetary institutions, to analytical accounts of subaccounting accounts with counterparties, it is necessary to open the parameters that would characterize the time of occurrence and delay. Separate accounts are already practicing the exchange of electronic documents. With the help of computer and information technologies, a budgetary institution will be able to exchange contracts, invoices, certificates, send tax invoices. After all, electronic document circulation not only provides instant messaging, but also has all the properties of a paper document.

The scientific novelty consists in strengthening the theoretical substantiation and development of methodical approaches and proposals for improving the implementation of settlements in budgetary institutions.

Key words: government agencies, public sector accounting plans, prepayment, receivables, payables, bad debts, counterparties, contracts, debt assessment, maturity, reserve of doubtful debts, documentation.

Надійшла 18.04.2018 р.

УДК 338.43

СВИНОУС І.В., д-р екон. наук

ШЕПЕЛЬ Т.П., канд. екон. наук, докторант

СТЕПУРА Л.М., здобувач

Білоцерківський національний аграрний університет

РОЛЬ І МІСЦЕ ДОХОДІВ ВІД ОСГ У ФОРМУВАННІ БЮДЖЕТУ СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ

Проведено дослідження ролі і місця особистих селянських господарств у формуванні бюджету сільських домогосподарств. Орієнтація на виробництво та реалізацію продукції тваринництва пов'язано в першу чергу з наявною матеріально-технічною базою та виробничою орієнтацією сільських домогосподарств.

Аналіз виробництва сільськогосподарської продукції свідчить про досить високу стійкість ОСГ до трансформаційних перетворень економіки країни, причому в процесі соціально-економічних перетворень економіки суттєво змінюється місце і роль особистих селянських господарств.

Необхідно відзначити, що в 2016 р. близько 46,4 % сільських домогосподарств не отримували доходи від реалізації продукції отриманої від особистого селянського господарства. Аналізуючи цей показник можемо констатувати, що дана категорія сільських домогосподарств використовує повністю отриману сільськогосподарську продукцію для задоволення власних потреб в продуктах харчування чи повністю відмовилась від його ведення. Це зумовлено складною демографічною ситуацією в сільських населених пунктах та переорієнтацією на інші джерела надходження грошових коштів членів сільських родин.

В нинішніх умовах визначити перспективи подальшого розвитку особистого селянського господарства, як джерела доходів сільських домогосподарств неможливо, оскільки враховуючи існуючий диспаритет між селом і містом у сфері соціального та економічного розвитку, а також наявність земельних площ, які знаходяться в приватній власності та потреби у свіжій, екологічно чистій продукції, виробництво та реалізація сільськогосподарської продукції здійснюватиметься в особистих селянських господарствах.

Встановлено, що на розвиток особистого селянського господарства впливатиме середовище сільського співтовариства, в якому знаходяться селяни. З іншого боку, молоде покоління жителів села, яке виховане в квазіринковому середовищі, та зростання рівня доходів сільського населення і одержання сільськогосподарської продукції у великотоварному виробництві створює всі передумови для відмови від отримання її в особистих селянських господарствах.

Ключові слова: дохід, реалізація, бюджет, сільське домогосподарство, збут, тваринництво, рослинництво.

Постановка проблеми. Серед соціально-економічних проблем розвитку особистого селянського господарства особливе місце належить проблемі його прибутковості, що тісно пов'язано зі способами реалізації виробленої в ньому продукції. Суть цієї особливості полягає в тому, що сама прибутковість, а інакше економічна доцільність ведення господарства, є головною умовою існування ОСГ. Вона визначала і буде, мабуть, ще довго визначати не тільки його існування, а й структуру, розміри, способи реалізації продукції, загальний психологічний настрій та відношення до нього.

Особливість цієї проблеми полягає і в тому, що через призму такого показника як дохідність, найчіткіше виявляються суперечності економічного й соціального плану – це між суспільною зацікавленістю і потребою в існуванні особистого господарства і тими негативними наслідками, які воно несе.

Особисті селянські господарства відіграють неоднакову соціально-економічну роль у життєдіяльності сільських та міських домогосподарств залежно від соціально-демографічних її характеристик, умов господарювання.

Саме через ці причини проблему дохідності необхідно розглядати не з погляду статистичного узагальнення на макрорівні, а з позицій детального аналізу всіх чинників, що впливають на неї, на рівні окремих соціальних груп, враховуючи відмінності регіонів та їх рівень господарювання. Так само за дослідження реальної ситуації слід виходити не з чинників, покликаних створити певні умови для існування ОСГ, а з практичного досвіду. Тільки після цього з'являється можливість узагальнити й здійснити аналіз реальної ролі доходів від особистого селянського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах становлення ринкових відносин в Україні дослідженню особистих селянських господарств приділяли увагу І. Баланюк, О. Біттер, О. Варченко, Д. Крисанов, В. Липчук, В. Лисенко, І. Прокопа, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Їхні наукові праці важливі з позицій формування сучасних економічних поглядів на проблеми розвитку та функціонування особистих селянських господарств.

Проте, незважаючи на велику кількість наукових розробок, певні теоретичні та науково-практичні проблеми функціонування в особистих селянських господарствах як джерела формування бюджету сільських домогосподарств потребують поглибленого дослідження.

Метою дослідження є розробка методичних положень і практичних рекомендацій щодо оцінки ролі і місця доходів від ОСГ за формування бюджету сільських домогосподарств.

Матеріал та методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою даного дослідження є фундаментальні концепції функціонування домогосподарств у різних економічних системах, наукові праці вітчизняних та зарубіжних науковців з питань людського капіталу. Важливу роль в методиці дослідження відіграли системний і комплексний підходи, єдність використання динамічного і статичного підходів, що відкрило нові сторони функціонування сільського домогосподарства як суб'єкта економічних відносин у взаємодії із його інституційним середовищем.

Основні результати дослідження. Сучасна політика відносно ОСГ враховує багато чинників, з якими пов'язано його існування, позитивні й негативні сторони, які є супутниками цього явища. Та все ж стверджувати, що проблема впливу доходів від ОСГ на економічну, соціальну активність жителя сільських населених пунктів у сфері суспільного виробництва вивчена і враховується за розробки тих чи інших законодавчих актів, було б передчасним. Аналогічна ситуація складається щодо ролі, яку відіграють доходи від ОСГ, у підвищенні життєвого рівня сільської сім'ї [1-4].

Наведені розрахунки свідчать, що у 2010–2016 рр. основним джерелом формування доходів від реалізації продукції ОСГ було тваринництво. Упродовж досліджуваного періоду виручка від реалізації продукції тваринництва збільшилася на 61,84 % у розрахунку на 100 сільських домогосподарств. Водночас зросла частка в структурі реалізації сільськогосподарської продукції на 7,27 в.п. Таку структуру доходів ОСГ можна пояснити їхньою спеціалізацією на вирощуванні продукції тваринництва. Пріоритет у розвитку тваринництва в ОСГ формується насамперед підвищеним попитом саме на продукцію тваринного походження (табл. 1).

Орієнтація на виробництво та реалізацію продукції тваринництва обумовлено в першу чергу наявною матеріально-технічною базою та виробничою спрямованістю сільських домогосподарств [5-6]. Крім того, в умовах кризи виробництва продукції тваринництва в сільськогоспо-

дарських підприємствах стали ситуативними основні виробники продукції молочного й м'ясного скотарства та свинарства.

Таблиця 1 – Динаміка складових доходу від реалізації продукції, що надійшла від ведення особистого селянського господарства та самозаготівель (в розрахунку на 100 сільських домогосподарств)

Рік	Всього		Продукти рослинництва		Продукти тваринництва		Продукти лісу, рибальства, мисливства	
	грн	%	грн	%	грн	%	грн	%
2010	321805,12	100	87980,47	27,34	225907,13	70,20	7917,52	2,46
2011	328436,84	100	70002,55	21,31	249808,65	76,06	8625,64	2,63
2012	319529,49	100	69451,89	21,74	241786,15	75,67	8291,45	2,59
2013	335375,79	100	67005,26	19,98	260759,37	77,75	7611,16	2,27
2014	377494,34	100	70746,31	18,74	300169,50	79,52	6578,53	1,74
2015	447722,11	100	100098,07	22,36	340896,51	76,14	6727,53	1,5
2016	471914,26	100	97951,45	20,76	365606,31	77,47	8356,50	1,77
2016 р. в % 2010 р.	146,65		111,33	-6,58 в.п.	161,84	7,27 в.п.	105,54	0,69 в.п.

Аналіз виробництва сільськогосподарської продукції свідчить про досить високу стійкість ОСГ до трансформаційних перетворень економіки країни, причому в процесі соціально-економічних перетворень економіки суттєво змінюється місце і роль особистих селянських господарств [7-9].

Одним із чинників забезпечення економічної стійкості особистих селянських господарств є те, що завдяки відмінностям у галузевій структурі та спеціалізації виробництва вони не конкурують із великими сільськогосподарськими підприємствами. Склалася ситуація, коли селянські господарства збільшують виробництво саме тієї продукції, обсяги якої зменшують сільськогосподарські підприємства [10-12].

Необхідно відзначити, що в 2016 р. близько 46,4 % сільських домогосподарств не отримували доходи від реалізації продукції отриманої від особистого селянського господарства (табл. 2). Аналізуючи цей показник можемо констатувати, що дана категорія сільських домогосподарств використовує повністю отриману сільськогосподарську продукцію для задоволення власних потреб в продуктах харчування чи повністю відмовилась від його ведення. Це зумовлено складною демографічною ситуацією в сільських населених пунктах та переорієнтацією на інші джерела надходження грошових коштів членів сільських родин [13-15].

Таблиця 2 – Групування сільських домогосподарств за рівнем доходів від ведення особистого селянського господарства (в розрахунку на 1 сільське домогосподарство/ в рік)

Група за доходами від ОСГ, грн	Частка домогосподарств, %	Дохід від ОСГ на 1 домогосподарство, грн	У т.ч.				Доходи ОСГ в % до сукупних ресурсів
			дохід від продажу продуктів рослинництва	дохід від продажу продуктів самозаготівлі	дохід від продажу худоби, птиці, бджіл	дохід від продажу продуктів тваринництва	
0	46,4	0	0	0	0	0	0,0
0,1-1000	9,7	473	273	20	43	136	0,8
1001-5000	14,6	2654	1124	102	668	760	3,7
5001-10000	8,8	7547	1588	326	1740	3894	9,1
10001-20000	10,6	14475	1803	253	3268	9151	15,5
20001-30000	5,3	24288	2498	112	5713	15965	25,9
більше 30000	4,6	47144	7089	121	9973	29961	39,5
Усього	100,0	6080	980	84	1361	3656	8,1

У сільських домогосподарствах 2 групи в структурі доходів від ведення ОСГ найбільшу питому вагу займає реалізація продукції рослинництва. Можна припустити, що це сільські домогосподарства, які не утримують сільськогосподарських тварин, оскільки не використовують лишки продукції рослинництва на корм та мають незначні площі землекористування і розташовані в приміській зоні (можуть реалізувати овочі та зелень у свіжому вигляді).

Ключовим фактором забезпечення підвищення рівня добробуту сільських домогосподарств у розвинутих країнах і тих, що розвиваються, є збільшення частки доходів домогосподарств від

несільськогосподарської діяльності [16-17]. Так, середнє господарство США з 1999 до 2015 рр. формує 85-95 % свого доходу із несільськогосподарських джерел порівняно з 50 % у 1960 році [18].

У нашій країні все навпаки. Доходи від ведення особистого підсобного господарства складають від 30 % і більше у структурі сукупних ресурсів домогосподарств (7 група сільських домогосподарств).

Необхідно відзначити, що для 6-7 груп сільських домогосподарств доходи від ведення ОСГ займають досить значне місце в структурі сукупних ресурсів. На нашу думку, дана категорія сільських домогосподарств здійснює підприємницьку діяльність і є складовою «тіньової» економіки, оскільки їх діяльність не оподатковується.

Так, відповідно до ст.165 Податкового кодексу України до складу загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника не включаються доходи, отримані від продажу власної сільськогосподарської продукції, що вирощена, відгодована, виловлена, зібрана, виготовлена, вироблена, оброблена або перероблена безпосередньо фізичною особою на земельних ділянках, наданих їй у розмірах, встановлених Земельним кодексом України для ведення:

1) садівництва та для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибні ділянки) та/або для індивідуального дачного будівництва. При цьому, якщо власник сільськогосподарської продукції має ще земельні частки (паї), виділені в натурі (на місцевості), але не використовує їх (здає в оренду або обслуговує), отримані ним доходи від продажу сільськогосподарської продукції не включаються до загального місячного (річного) оподаткованого доходу;

2) особистого селянського господарства або земельні частки (паї), виділені в натурі (на місцевості), сукупний розмір яких не перевищує 2 гектари. При цьому, розмір земельних ділянок, зазначених у пункті 1, а також розмір виділених в натурі (на місцевості) земельних часток (паїв), які не використовуються (здаються в оренду, обслуговуються), не враховуються [19].

Якщо розмір земельних ділянок перевищує 2 гектари, дохід від продажу сільськогосподарської продукції підлягає оподаткуванню на загальних підставах.

У разі продажу сільськогосподарської продукції (крім продукції тваринництва) її власник має подати податковому агенту копію довідки про наявність у нього відповідних земельних ділянок. Оригінал цієї довідки зберігається у власника сільськогосподарської продукції протягом строку позовної давності з дати закінчення її дії. Довідка видається сільською, селищною або міською радою за місцем податкової адреси (місцем проживання) платника податку протягом п'яти робочих днів з дня отримання відповідною радою письмової заяви про видачу такої довідки.

Під час продажу власної продукції тваринництва груп 1-5, 15, 16 та 41 УКТ ЗЕД, варто враховувати, що отримані від такого продажу доходи не є оподатковуваним доходом, якщо їх сума сукупно за рік не перевищує 100 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року. Такі фізичні особи здійснюють продаж зазначеної продукції без отримання довідки про наявність земельних ділянок.

Коли сума отриманого доходу перевищує встановлений розмір, фізична особа зобов'язана надати контролюючому органу довідку про самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, що видається у довільній формі сільською, селищною або міською радою за місцем податкової адреси (місцем проживання) власника продукції тваринництва. Якщо довідкою підтверджено вирощування проданої продукції тваринництва безпосередньо платником податку, оподаткуванню підлягає дохід, що перевищує 100 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року.

У разі продажу фізичною особою іншій фізичній особі, самостійно вирощеної сільськогосподарської продукції на земельних ділянках, наданих їй у розмірах, встановлених Земельним кодексом України, такі доходи не підлягають оподаткуванню податком на доходи фізичних осіб і не відображаються у річній податковій декларації про майновий стан і доходи.

Водночас якщо платник податку не підтвердить самостійне вирощування, розведення, відгодовування продукції тваринництва, доходи від продажу якої він отримав, такі доходи підлягають оподаткуванню на загальних підставах.

Згідно із Довідником ознак доходів, наведених у додатку до Порядку заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку, доходи від відчуження безпосередньо

власником сільськогосподарської продукції, включаючи продукцію первинної переробки (пп.165.1.24 п.165.1 ст.165 Податкового кодексу України), відображаються у податковому розрахунку за ф. №1ДФ за ознакою доходу «148» [19].

Необхідно відзначити, що протягом 2005-2016 рр. спостерігається зростання обсягів реалізації зерна зернових культур та насіння соняшнику, а також овочів, плодів та ягід. При цьому відбувається суттєве скорочення обсягів збуту основних видів тваринницької продукції (табл. 3).

Таблиця 3 – Динаміка реалізації основних видів сільськогосподарської продукції господарствами населення України

	Рік					2016 р. в % до	
	2005	2010	2014	2015	2016	2005 р.	2015 р.
Продукція рослинництва							
Зернові та зернобобові культури	1451,8	1980,5	3650,2	4185,2	4397,5	302,9	105,1
Олійні культури	324,7	652,1	1029,6	1110,7	1325,8	408,3	119,4
Картопля	786,3	704,5	708,5	688,1	644,9	82,0	93,7
Овочі	718,2	830,9	998,6	995,9	947,1	131,9	95,1
Плоди та ягоди	205,9	228,0	324,2	453,9	295,2	143,4	65,0
Продукція тваринництва							
Сільськогосподарські тварини (у живій масі), тис. т	424,2	433,7	379,0	326,7	288,1	67,9	88,2
Молоко, тис. т	5665,3	4308,8	4142,4	3800,7	3551,9	62,7	93,5
Яйця, млн шт.	677,9	489,4	458,9	452,0	461,9	68,1	102,2
Вовна, т	361,1	1058,4	6,3	2,9	4	1,1	137,9

Скорочення обсягів реалізації основних видів тваринницької продукції господарствами населення зумовлено проявом кризових явищ, а також певною інформаційною політикою державних та місцевих органів влади щодо заборони реалізації молока та продукції м'ясного тваринництва, яка отримана в сільських домогосподарствах. Згідно з вимогами договору з ЄС Україна мала відмовитися від домашньої молочної продукції з 1 січня 2018 року [21-22]. Так, згідно з новим ДСТУ в Україні мали б залишитися три сорти молока: екстра, вищий і перший. Через це у деяких регіонах України переробники молока вже з перших чисел 2018 року почали готуватися до цього, щоб зіграти на випередження та перейти на новий стандарт.

Однак наразі ситуація не є критичною для особистих селянських господарств, які виробляють домашнє молоко. Адже Мінагрополітики наприкінці 2017 року рекомендувало запровадити в дію Державний стандарт України (ДСТУ) 3662: 2015 «Молоко-сировина коров'яче. Технічні умови» з 1 липня 2018 року. Тобто на півроку пізніше, аніж це передбачено у договорі з ЄС. Таке рішення підтримали Держветфітослужба, ДП «Укрметртестстандарт», ДП «УкрНДНЦ» та ряд профільних асоціацій, які подали свої пропозиції до розробленої редакції.

Це означає, що наразі другий сорт молока (так зване домашнє), від якого повинні були відмовитися в новій версії ДСТУ, офіційно залишається легальним варіантом за реалізації сировини для промислової переробки. Оператори ринку побоювалися, що таке рішення (заборона з 1 січня 2018 року) могло б привести до непередбачуваних наслідків, як для молочної галузі загалом, так і для населення в сільській місцевості.

Заборона продажу м'яса худоби подвірного забою – це не пряма вимога Європи в рамках асоціації з ЄС, як прийнято вважати. Насправді в самому тексті угоди ні обмежень для домашнього м'яса, ні конкретних термінів, в які повинна укластися наша країна, позбавляючись від «сумнівного» продукту, немає [23].

Заборонено інше – прийом худоби подвірного забою на промислову переробку. Це вже була вимога СОТ і вона запроваджена з 2010 року. Що ж до продажу такого м'яса на ринках, то вона мала набрати чинності у 2014 році, але була відкладена.

В законі України «Про безпечність та якість харчових продуктів», зазначено, що «з 1 січня 2025 року продукти, отримані в результаті забою не на бойні, можуть використовуватися виключно для особистого споживання або реалізації на агропромисловому ринку в межах 50 км від місця забою» [24]. Причому це дозволяється лише за умови, що перед забоєм худоба підлягає обов'язковому державному контролю, як і саме м'ясо, призначене для продажу.

Однак у травні 2017 року були прийняті чергові правки до закону.

У статті 32, зокрема, зроблено наголос, що забороняється обіг м'яса без нанесених на частини туш знаків придатності. А такі знаки можуть наноситися тільки на бойні і тільки якщо в результаті предзабійного і післязабійного огляду не виявилися причини, за якими м'ясо може бути визнано непридатним для споживання людиною.

Ця норма буде введена не відразу: в перехідних положеннях до закону вказано, що вона вступить в силу через два роки з моменту опублікування – тобто з 2019 року.

Необхідно зазначити, що протягом 2012-2016 рр. спостерігається зростання реалізаційних цін на основні види сільськогосподарської продукції господарств населення (табл.4).

Таблиця 4 – Динаміка реалізаційних цін на основні види сільськогосподарської продукції господарств населення

	Рік					2016 р. в до %	
	2012	2013	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
Зернові та зернобобові культури	1726,7	1493,4	1776,9	2805,4	3059,7	177,2	109,1
Олійні культури	3425,6	2701,5	3455,3	6708,3	7835,1	228,7	116,8
Цукрові буряки	399,7	382,2	336,5	631,6	869,4	217,5	137,7
Картопля	1616,0	3193,3	2545,7	3566,6	3731,6	230,9	104,6
Овочі	2803,9	3542,7	4190,7	7557,3	5844,0	208,4	77,3
Плоди та ягоди	5985,4	6412,5	7569,5	9790,9	13214,0	220,8	135,0
Сільськогосподарські тварини (у живій масі)	16803,9	16531,5	17883,9	25345,9	26542,8	158,0	104,7
Молоко	2687,1	3108,0	3189,9	3619,9	4351,4	161,9	120,2
Яйця, за тис. шт	979,7	1014,3	1169,9	1749,2	1774,0	181,1	101,4
Вовна, за ц	723,2	664,9	498,4	802,1	1495,4	206,8	186,4

Як свідчать дані таблиці 4 рівень цін протягом досліджуваного періоду зріс майже вдвічі, за виключенням основних видів тваринницької продукції (крім вовни) та зерна зернових культур. Це зумовлено інфляційними процесами, які відбуваються в економіці нашої країни.

За статистичними даними, основна кількість сільськогосподарської продукції, яка вирощена в ОСГ реалізується переробним підприємствам та за "іншими каналами", тобто торгово-посередницьким структурам.

Як свідчать результати досліджень науковців, основними причинами реалізації її заготівельним організаціям і торгово-посередницьким структурам, які працюють на агентських умовах, є:

1. Економія торгово-збутових витрат.
2. Відсутність навичок щодо їх реалізації [25-27].

Аналізуючи проблеми реалізації сільськогосподарської продукції, виробленої в особистих селянських господарствах, вважаємо за доцільне наголосити, що основним продавцем на стихійних ринках є безпосередньо сільськогосподарський товаровиробник. За численними спостереженнями, реалізація продукції здійснюється в антисанітарних умовах, по-іншому – "із землі" [28-30]. Проте на відсутність покупців з боку продавців нарікань немає. І це тоді, коли на міських роздрібних продовольчих ринках торгівлі площі вільні.

На наше переконання, реалізація на стихійних ринках – це анахронізм розвинутого суспільства, що слугує показником у першу чергу низького рівня життя та примітивної культури харчування. Адже тваринницька продукція, яка реалізується через згаданий канал, не пройшла відповідного ветеринарно-санітарного контролю. Крім того середовище, в якому здійснюється продаж, сприяє бактеріологічному її забрудненню.

У процесі дослідження було з'ясовано основні причини, що стимулюють до продажу-купівлі продуктів харчування на стихійних ринках.

Продавців:

1. Відсутність ветеринарно-санітарного контролю.
2. Економія на сплаті за оренду торгового місця та вартості обов'язкових послуг, які надає адміністрація ринку.
3. Короткий термін реалізації продукції.

Покупців:

1. Відносно низький рівень цін.
2. Відсутність необхідності витратити додатковий час на візит на роздрібний продовольчий ринок.

Сільськогосподарську продукцію зазвичай на стихійних продовольчих ринках купують міські жителі з низьким рівнем доходів.

Висновки. Доведено, що у нинішніх умовах визначити перспективи подальшого розвитку особистого селянського господарства, як джерела доходів сільських домогосподарств неможливо, оскільки враховуючи існуючий диспаритет між селом і містом у сфері соціального та економічного розвитку, а також наявність земельних площ, які знаходяться в приватній власності та потреби у свіжій, екологічно чистій продукції, виробництво та реалізація сільськогосподарської продукції здійснюватиметься в особистих селянських господарствах. Основними споживачами будуть в переважній більшості сільські жителі, що зумовить формування внутрішньосільського продовольчого ринку. Крім того, на розвиток особистого селянського господарства впливатиме середовище сільського співтовариства, в якому знаходяться селяни. З іншого боку, молоде покоління жителів села, яке виховане в квазіринковому середовищі, та зростання рівня доходів сільського населення і одержання сільськогосподарської продукції у великотоварному виробництві створює всі передумови для відмови від отримання її в особистих селянських господарствах. Очевидно, що в стратегічних програмах розвитку сільських територій, що формуються на різних рівнях управління доцільно передбачити напрями диверсифікації доходів сільського населення за рахунок сприяння у створенні малих сільськогосподарських структур на основі кооперації, підвищенні підприємницьких здібностей у сільського населення та лідерства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2018. № 1. С. 11.
2. Губені Ю.Е., Коверко Ю.О., Осіщук П.О. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. Економіка України. 2017. № 3. С. 59-67.
3. Розвиток селянських господарств в умовах трансформацій аграрного сектору економіки / Малік М.Й. та ін. За ред. М. Й. Малика. К.: ННЦ ІАЕ, 2017. 84 с.
4. Свиноус І.В., Ібатулін М.І. Розвиток кооперативних зв'язків при виробництві і збуту продукції особистими селянськими господарствами. Інноваційна економіка. 2015. № 3. С. 180-184.
5. Тулуш Л.Д., Грищенко О.Ю. Трансформація високотоварних господарств населення в суб'єкти підприємництва: податково-бюджетні аспекти. Економіка АПК. 2018. № 1. С. 40.
6. Удова Л.О. Особисті селянські господарства у системі обов'язкових платежів. Актуальні проблеми економіки. 2014. № 3. С. 455-462.
7. Яворська Т.І., Франчук І.Б. Трансформація особистих селянських господарств у підприємницькі структури. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 3 (27). С. 48-52.
8. Соколова А.О., Голій Н.П. Особисті селянські господарства як стабілізуюча ланка у виробництві продукції тваринництва Волинської області. Продуктивність агропромислового виробництва економічні науки. 2013. Вип. 24. С. 52-58.
9. Войнич Л. Й. Особисті селянські господарства у формуванні кооперативних організацій. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2010. Т. 12, № 2(5). С. 18-21.
10. Кропивко М. Особисті селянські господарства: феномен чи об'єктивні обставини? Економічний дискурс. 2016. Вип. 1. С. 11-21.
11. Маркович Н.В. Особисті селянські господарства Львівщини: продуктивність, ефективність, перспективи. Вісник Одеського національного університету. Серія : Економіка. 2016. Т. 21, Вип. 8. С. 41-45.
12. Науменко В.В. Особисті селянські господарства Херсонщини, їх особливості та перспективи розвитку. Продуктивність агропромислового виробництва. 2016. № 28. С. 86-94.
13. Юрчишин В. Концептуально важливий науковий погляд на господарства населення України. Економіка України. 2012. № 4. С. 86-87.
14. Ярема Л.В. Розвиток сільського господарства Тернопільської області та його вплив на рівень життя сільського населення. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(1). С. 8-14.
15. Решитько Т.В. Особливості зайнятості та доходів населення в особистих селянських господарствах. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2014. Вип. 25. С. 78-84.
16. Булах Т.М., Плахотнікова Л.О. Особисті господарства та їхня роль у формуванні рівня добробуту сільського населення. Формування ринкових відносин в Україні. 2013. № 2. С. 195-198.
17. Кальченко С.В. Шляхи оптимізації оцінки економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в господарствах населення. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. № 2. С. 84-87.
18. Кропивко М.М. Формальні об'єднання господарств населення виробничої сфери сільського господарства. Сталий розвиток економіки. 2014. № 2. С. 168-176.

19. Податковий кодекс України редакція від 23.02.2017 № 1910-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page/>
20. Кропивко М.М. Формальні об'єднання господарств населення виробничої сфери сільського господарства. Сталый розвиток економіки. 2014. № 2. С. 168-176.
21. Запша Г.М., Дідур Г.І. Господарства населення в аграрному виробництві регіонів України. Агросвіт. 2015. № 8. С. 3-6.
22. Талавира М.П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій. К: Вид-во НАУ, 2008. 384 с.
23. Крисанов Д., Удова Л., Варченко О. Сільські домогосподарства України в умовах глобалізації. Економіст. 2012. № 4. С. 32-39.
24. Про безпечність та якість харчових продуктів: Закон України від 23.12.97 р. № 771/97-ВР (у редакції Закону України № 406- VII від 11.08.2013 р.) URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1086.726.0>
25. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств: монографія. К.: Аграр Медіа Груп, 2010. 414 с.
26. Тулуш Л.Д. Формування механізму оподаткування доходів від ведення особистого селянського господарства. Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія: Економіка, право. 2010. №1. С. 144–151.
27. Збарський В.К., Непочатенко О.О. Особисте селянське господарство у забезпеченні продовольчої безпеки України: зб. наук. пр. Уманського національного університету садівництва / А.Ф. Головчук (відп. ред.) та ін. Умань, 2011. Вип. 76. Ч. 2: Економіка. 412 с.
28. Гринчук Ю.О., Свиноус І.В. Методичні підходи до трактування поняття “особисте селянське господарство” як форми дрібнотоварного виробництва. Економіка та управління АПК: зб. наук. пр. Білоцерк. нац. аграрн. ун-т. Біла Церква, 2012. Вип. 8 (95).
29. Лютик Т.В. Економіко-організаційний механізм функціонування особистих селянських господарств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02. Х., 2006. 20 с.
30. Бондаренко Н.М. Сутнісні аспекти самозайнятості в особистих селянських господарствах. Вісник Полтавської державної аграрної академії. Сер.: Економіка. Полтава, 2006. № 4. URL: http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/visnyk/2006/04/r7_4_20.

REFERENCES

1. Malik, M.J., Shpykuljak, O.G. (2018). Tendencii i perspektyvy rozvytku osobystyh seljans'kyh gospodarstv [Trends and prospects for the development of personal peasant farms]. *Ekonomika APK*. № 1, 11 p.
2. Gubeni, Ju. E., Koverko, Ju.O., Osishhuk, P.O. (2017). Rozvytok osobystyh seljans'kyh gospodarstv v umovah instyucional'nyh zmin [Development of private peasant farms in conditions of institutional changes.]. *Ekonomika Ukrainy*. No 3, pp. 59-67.
3. Malik, M.J., Kropyvko, M.M., Mamchur, V.A. (2017). Rozvytok seljans'kyh gospodarstv v umovah transformacij agrarnogo sektoru ekonomiky [Development of peasant farms in the conditions of transformation of the agrarian sector of the economy]. K., NNC IAE. 84 p.
4. Svnous, I.V., Ibatullin, M.I. (2015). Rozvytok kooperatyvnyh zv'jazkiv pry vyrobnyctvi i zbutu produkciij' osobystymy seljans'kymy gospodarstvamy [Development of cooperative ties in the production and sale of products by private peasant farms]. *Innovacijna ekonomika*. No 3, pp. 180-184.
5. Tulush, L.D., Gryshhenko, O.Ju. (2018). Transformacija vysokotovarnyh gospodarstv naselelnja v sub'jekty pidpryjemnyctva: podatkovy-bjudzhetni aspekty [Transformation of high-value households to entrepreneurs: tax-budget aspects]. *Ekonomika APK*. No 1, 40 p.
6. Uдова, L.O. (2014). Osobysti seljans'ki gospodarstva u systemi obov'jazkovykh platezhiv [Personal peasant farms in the system of mandatory payments]. *Aktual'ni problemy ekonomiky*. No 3, pp. 455-462.
7. Javors'ka, T.I., Franchuk, I.B. (2014). Transformacija osobystyh seljans'kyh gospodarstv u pidpryjemnyctvi struktury [Transformation of private peasant farms into entrepreneurial structures]. *Zbirnyk naukovykh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universytetu (ekonomichni nauky)*. No 3(27), pp. 48-52.
8. Sokolova, A.O. Golij, N.P. (2013). Osobysti seljans'ki gospodarstva jak stabilizujucha lanka u vyrobnyctvi produkciij' tvarynnyctva Volyns'koi oblasti [Personal peasant farms as a stabilizing link in the production of livestock products in the Volyn region.]. *Produktyvnist' agropromyslovogo vyrobnyctva. ekonomichni nauky*. Vol. 24. pp. 52-58.
9. Vojnycha, L.J. (2010). Osobysti seljans'ki gospodarstva u formuvanni kooperatyvnyh organizacij [Personal peasant farms in the formation of cooperative organizations]. *Naukovyj visnyk L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotehnologij im [Scientific herald of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology]. G'zhyckogo*. Vol. 12, № 2(5), pp. 18-21.
10. Kropyvko, M. (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva: fenomen chy ob'ektyvni obstavyyny? [Personal peasant farms: a phenomenon or objective circumstances?]. *Ekonomichnyj dyskurs*. Vol. 1, pp. 11-21.
11. Markovyh, N.V. (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva L'vivshhyny: produktyvnist', efektyvnist', perspektyvy [Personal peasant farms of Lviv region: productivity, efficiency, prospects]. *Visnyk Odes'kogo nacional'nogo universytetu. Serija : Ekonomika*. No. 21, Vol. 8, pp. 41-45.
12. Naumenko, V.V. (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva Hersonshhyny, i'h osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku [Personal peasant farms of the Kherson region, their peculiarities and prospects of development.]. *Produktyvnist' agropromyslovogo vyrobnyctva*. No 28, pp. 86-94.
13. Jurchyshyn, V. (2012). Konceptual'no vazhlyvyj naukovyj pogljad na gospodarstva naselelnja Ukrainy. *Ekonomika Ukrainy*. [Conceptually important scientific view of the economy of the population of Ukraine. *Ukraine economy*]. No 4, pp. 86-87.

14. Jarema, L.V. (2013). Rozvytok sil'skogo gospodarstva Ternopil'skoi oblasti ta jogo vplyv na riven' zhyttja sil'skogo naselennja [The development of agriculture in the Ternopil region and its impact on the living standards of the rural population]. *Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannja Ukrainy*. Ser. : Ekonomika, agrarnyj menezhment, biznes. Vol. 181(1), pp. 8-14.
15. Reshyt'ko, T.V. (2014). Osoblyvosti zajnjatosti ta dohodiv naselennja v osobystyh seljans'kyh gospodarstvach [Peculiarities of employment and income of the population in private peasant farms]. *Naukovi praci Kirovograds'kogo nacional'nogo tehničnogo universytetu*. Ekonomichni nauky. Vol. 25, pp. 78-84.
16. Bulah, T.M., Plahotnikova, L.O. (2013). Osobyty gospodarstva ta i'hnja rol' u formuvanni rivnja dobrobutu sil'skogo naselennja [Personal farms and their role in shaping the welfare of the rural population.]. *Formuvannja rynkovykh vidnosyn v Ukraini*. No 2, pp. 195-198.
17. Kal'chenko, S.V. (2014). Shljahy optymizacii' ocinky ekonomichnoi' efektyvnosti sil'skogospodars'kogo vyrobnytva v gospodarstvach naselennja [Ways of optimization of estimation of economic efficiency of agricultural production in households]. *Zbirnyk naukovykh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologičnogo universytetu (ekonomichni nauky)*. No 2, pp. 84-87.
18. Kropyvko, M.M. (2014). Formal'ni ob'jednannja gospodarstv naselennja vyrobnychoi' sfery sil'skogo gospodarstva [Formal associations of households of the agricultural production sector]. *Stalij rozvytok ekonomiky*. No 2, pp. 168-176.
19. Podatkovyj kodeks Ukrainy redakcija vid 23.02.2017. No 1910-VIII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page/>
20. Kropyvko, M.M. (2014). Formal'ni ob'jednannja gospodarstv naselennja vyrobnychoi' sfery sil'skogo gospodarstva [Formal associations of households of the agricultural production sector]. *Stalij rozvytok ekonomiky*. No 2, pp. 168-176.
21. Zapsha, G.M., Didur, G.I. (2015). Gospodarstva naselennja v agrarnomu vyrobnytvi regioniv Ukrainy [Households in the agrarian production of the regions of Ukraine]. *Agrosvit*. № 8, pp. 3-6.
22. Talavyrja, M.P. (2008). Organizacijno-ekonomičnyj mehanizm derzhavnoi' pidtrymky rozvytku sil'skyh terytorij [Organizational and Economic Mechanism of State Support to the Development of Rural Areas]. K., Vyd-vo NAU, 384 p.
23. Krysanov, D., Udova, L., Varchenko, O. (2012). Sil'ski domogospodarstva Ukrainy v umovah globalizacii' [Rural Households of Ukraine in the Conditions of Globalization.]. *Ekonomist*. No 4, pp. 32-39.
24. Zakon kraïny «Pro bezpechnist' ta jakist' harchovykh produktiv» vid 23.12.97 r. No 771/97-VR (u redakcii' Zakonu Ukrainy № 406 – VII vid 11.08.2013 r.) URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1086.726.0>
25. Svnous, I.V. (2010). Ekonomichni aspekty funkcionuvannja osobystyh seljans'kyh gospodarstv: monografija [Economic aspects of the functioning of individual peasant farms: monograph]. K., Agrar Media Grup, 414 p.
26. Tulush, L.D. (2010). Formuvannja mehanizmu opodatkovannja dohodiv vid vedennja osobystogo seljans'kogo gospodarstva [Formation of the mechanism of taxation of income from the management of a private peasant economy]. *Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu DPS Ukrainy*. Serija: Ekonomika, pravo. No 1, pp. 144–151.
27. Zbars'kyj, V.K., Nepochatenko, O.O. (2011). Osobyte seljans'ke gospodarstvo u zabezpechnni prodovol'choi' bezpeky Ukrainy [Personal peasant economy in ensuring food security of Ukraine.]. *Zb. nauk. pr. Umans'kogo nacional'nogo universytetu sadivnytva*. A.F. Golovchuk (vidp. red.) ta in. Uman'. Ekonomika. Vol. 76, No. 2, 412 p.
28. Grynchuk, Ju.O., Svnous, I.V. (2012). Metodychni pidhody do traktuvannja ponjattja "osobyte seljans'ke gospodarstvo" jak formy dribnotovarnogo vyrobnytva [Methodical approaches to the interpretation of the concept of "personal peasant economy" as a form of small-scale production]. *Ekonomika ta upravlinnja APK : zb. nauk. pr. Bilocerck. nac. agrarn. un-t. Bila Cerkva*. Vol. 8 (95).
29. Ljutyk, T. V. (2006). Ekonomiko-organizacijnyj mehanizm funkcionuvannja osobystyh seljans'kyh gospodarstv [Economic-organizational mechanism of functioning of personal peasant farms: author's abstract]: avtoref. dys. ... k.e.n. : 08.07.02. 20 p.
30. Bondarenko, N.M. (2006). Sutnisni aspekty samozajnjatosti v osobystyh seljans'kyh gospodarstvach [Essential aspects of self-employment in private peasant farms]. *Visnyk Poltav'skogo derzhavnoi' agrarnoi' akademii'*. Ser.: Ekonomika. No. 4, pp. 56-63.

Роль и место доходов от ЛСХ в формировании бюджета сельских домохозяйств Украины **Свиноус И.В., Шепель Т.П., Степура Л.М.**

Проведено исследование роли и места личных крестьянских хозяйств в формировании бюджета сельских домохозяйств. Ориентация на производство и реализацию продукции животноводства вызвано в первую очередь имеющейся материально-технической базой и производственной ориентацией сельских домохозяйств.

Анализ производства сельскохозяйственной продукции свидетельствует о достаточно высокой устойчивости ЛСХ в трансформационных преобразованиях экономики страны, причем в процессе социально-экономических преобразований экономики существенно меняется место и роль личных крестьянских хозяйств.

Необходимо отметить, что в 2016 г. около 46,4 % сельских домохозяйств не получали доходы от реализации продукции полученной от личного крестьянского хозяйства. Анализируя данный показатель можем констатировать, что данная категория сельских домохозяйств использует полностью полученную сельскохозяйственную продукцию для удовлетворения собственных потребностей в продуктах питания или полностью отказалась от его ведения. Данное обстоятельство вызвано сложной демографической ситуацией в сельских населенных пунктах и переориентацией на другие источники поступления денежных средств членов сельских семей.

В нынешних условиях определить перспективы дальнейшего развития личного крестьянского хозяйства как источника доходов сельских домохозяйств невозможно, поскольку учитывая существующий диспаритет между селом и городом в сфере социального и экономического развития, а также наличие земельных площадей, которые будут находиться в частной собственности и потребности в свежей, экологически чистой продукции, производство и реализация сельскохозяйственной продукции будет осуществляться в личных крестьянских хозяйствах.

Установлено, что на развитие личного крестьянского хозяйства будет влиять среда сельского сообщества, в котором находятся крестьяне. С другой стороны, молодое поколение жителей села, воспитанное в квазирыночной среде, и рост уровня доходов сельского населения и получения сельскохозяйственной продукции в крупнотоварном производстве создает все предпосылки для отказа от получения ее в личных крестьянских хозяйствах.

Ключевые слова: доход, реализация, бюджет, сельское домохозяйство, сбыт, животноводство, растениеводство.

The role and place of income from pf in the formation of the budget of agricultural households of Ukraine

Svinous I., Shepel T., Stepura L.

The role and place of personal peasant farms in the formation of the budget of rural households was conducted. The focus on production on the sale of livestock products is primarily due to the existing material and technical base and the industrial orientation of rural households.

Analysis of agricultural production show a high resistance to PF transformations of the economy, and in the process of socio-economic transformation of the economy significantly changing place and role of private farms.

The focus on production on the sale of livestock products is primarily due to the existing material and technical base and the industrial orientation of rural households. In addition, in the context of the crisis, livestock production in agricultural enterprises has become situational major producers of dairy and meat cattle breeding and pig breeding.

Analysis of agricultural production show a high resistance to PF transformations of the economy, and in the process of socio-economic transformation of the economy significantly changing place and role of private farms.

One of the factors behind the economic sustainability of private farms is that, due to differences in the sectorial structure and specialization of production, they do not compete with large agricultural enterprises. There was a situation where peasant farms increase the production of those products whose volumes are reduced by agricultural enterprises

It should be noted that in 2016, about 46.4% of rural households did not receive income from sales of products derived from their own peasant farms. Analyzing this indicator, we can state that this category of rural households uses fully obtained agricultural products to meet their own needs in food products, or completely abandoned its management. This circumstance is caused by the difficult demographic situation in rural settlements and the reorientation to other sources of cash flow of members of rural families.

Analyzing the problem of agricultural products produced in private farms, we consider it appropriate to emphasize that the main seller in the natural markets are directly agricultural producers. According to numerous observations, the sale of products is carried out in unsanitary conditions, in another way – "from the ground." However, there are no complaints about the lack of buyers on the part of sellers. And this is when the retail areas in the city are free trade areas.

According to our belief, realization on spontaneous markets is an anachronism of a developed society, which serves as an indicator of a low level of living and a primitive culture of food. After all, livestock products, which are realized through the mentioned channel, have not passed the appropriate veterinary and sanitary control. In addition, the environment in which the sale, contributes to bacteriological contamination.

In the current environment to determine the prospects for further development subsidiary farming as a source of income for rural households is impossible, because given the current disparity between rural and between the city in social and economic development and the availability of land area that will be in private ownership and the need for fresh, production and sale of agricultural products will be carried out in private farms.

It is established that the development of a personal peasant farm will be influenced by the environment of the rural community in which the peasants are located. On the other hand, the younger generation of villagers that steeped in atmosphere and rising rural incomes and agricultural products in obtaining production creates all the preconditions for not receiving it in private farms.

Key words: income, realization, budget, rural housebuilding, marketing, animal husbandry, plant growing.

Надійшла 24.04.2018 р.

АГРАРНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

УДК 633.1:338.43

МАЗУР А.Г., д-р екон. наук

МАЗУР С.А., канд. екон. наук

ГОНТАРУК Я.В., асистент

Вінницький національний аграрний університет

СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗЕРНОВИРОБНИЦТВА У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розглядаються основні проблеми зерновиробництва у Вінницькій області. Основна увага приділяється оцінці основних чинників, які впливають на величину валового збору зернових та зернобобових культур. В процесі дослідження встановлено, що нині основним чинником, який визначає структуру посівних площ зернових та зернобобових культур є прибутковість. Нині на ринку зернових і зернобобових культур найбільшим попитом користується кукурудза на зерно. В зв'язку з цим найбільшу питому вагу в структурі посівних площ займає ця культура.

Встановлено, що нині більшість господарств корпоративного сектору аграрної економіки несуть суттєві втрати від низького рівня технічного забезпечення. Запропоновані шляхи підвищення ефективності використання зернозбиральної техніки у Вінницькій області. Головною причиною ситуації, що склалася в господарствах аграрного сектору, є дефіцит коштів, які б забезпечували відновлення основних засобів, надходження нових потужних і продуктивних машин.

Результати дослідження переконують, що питання відновлення матеріально-технічного потенціалу зерновиробництва потребує першочергового втручання держави й розробки відповідної програми довгострокового кредитування і лізингу для забезпечення сільгосптоваровиробників зернозбиральною технікою.

Доведено, що для забезпечення ефективного розвитку зерновиробництва необхідні такі заходи: удосконалення управління зерновиробництвом через використання його економічних методів у кожному господарстві; раціоналізація інформаційної системи управління шляхом поліпшення планування, прогнозування, обліку витрат, їх контролю у виробництві зерна; удосконалення збутової діяльності через розвиток інструментів маркетингу, використання нових форм безготівкових розрахунків, у т.ч. похідних цінних паперів (векселів, опціонів, ф'ючерсів), покупцями і замовниками зерна.

Ключові слова: зерно, сільськогосподарське підприємство, валовий збір, урожайність, технічне забезпечення.

Постановка проблеми. Виробництво продукції зернових культур залишається однією із найбільш важливих і складних проблем сільського господарства. Вирішення зазначеної проблеми, що передбачає істотне підвищення ефективності виробництва, зростання урожайності зернових культур, покращення якості зерна та зниження його собівартості можливо на основі модернізації зернової галузі й розширення посівних площ. Створення сучасної матеріально-технічної бази через оновлення основних засобів і застосування прогресивних технологій сприятиме значному збільшенню обсягів виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах і гарантуванню продовольчої незалежності України. В успішному розв'язанні зазначених проблем особливе значення має удосконалення управління виробництвом зерна, опрацювання принципово нових підходів до його організації в економічних суб'єктах, регулювання економічних відносин і раціональне використання виробничого потенціалу цієї стратегічної галузі.

Першорядного значення набуває вміння оцінити ситуацію, розробити, реалізувати і контролювати комплекс заходів, які дозволять знизити можливі втрати до безбиткового рівня, спрогнозувати наслідки управлінських рішень, що приймаються, – це необхідна умова успішного функціонування сільськогосподарського підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу увагу дослідженням питань ефективного виробництва зернових у сільськогосподарських підприємств приділено в наукових працях вітчизняних учених-аграріїв: В. Бойка, Л. Худолій, В. Месель-Веселяка, І. Кобути, О. Красногутського, Н. Кінах та ін. Водночас питання управління ефективністю діяльності щодо виробництва зерна в сільськогосподарських підприємствах не одержали достатньо повного висвітлення.

Метою статті є визначення місця зерновиробництва у Вінницькій області в умовах глобалізації економіки, аналіз її стану та напрямків розвитку.

Матеріал і методика дослідження. Матеріалами статті стали статистичні дані управління статистики у Вінницькій області та напрацювання вітчизняних і закордонних вчених. Методика дослідження є системний підхід при визначенні впливу факторів на розвиток зерновиробництва в регіоні. Аналіз при дослідженні статистичних даних.

Основні результати дослідження. На Вінниччині в 2016 р. було вироблено близько 5,6 млн т зернових культур, що на 47,6 % більше 2015 р. Це рекордний показник за всю історію Вінниччини.

Нарощення валового збору зернових і зернобобових культур відбулося за рахунок збільшення виробництва кукурудзи на зерно, яка стала провідною зерновою культурою господарств Вінницької області.

Необхідно наголосити про скорочення виробництва протягом 1995–2016 рр. «нішових культур» – зернобобових, овесу, проса, гречки. Це зумовлено зниженням попиту на внутрішньому ринку, що призвело в кінцевому результаті до збитковості їх вирощування [1-6].

Таблиця 1 – Динаміка виробництва зерна господарствами усіх категорій Вінницької області

Показник	Рік					2016 р. в % до	
	1995	2010	2014	2015	2016	1995 р.	2015 р.
Культури зернові та зернобобові	22297,9	31113,4	50631,0	37682,6	55635,3	249,5	147,6
Зернові озимі	11559,1	13708,4	18368,8	19144,9	24746,8	214,1	129,3
пшениця	10739,4	11779,7	16409,9	17623,6	22071,6	205,5	125,2
жито	346,3	154,3	65,0	42,6	68,4	19,8	160,6
ячмінь	473,4	1774,4	1893,9	1478,7	2596,9	548,6	175,6
Зернові ярі	10738,8	17405,0	32262,2	18537,7	30888,6	287,6	166,6
пшениця	99,2	822,5	1012,2	468,7	593,7	598,5	126,7
ячмінь	4956,0	3695,7	3628,4	2916,3	3681,6	74,3	126,2
кукурудза на зерно	2763,8	12310,8	27027,3	14769,3	25743,5	931,5	174,3
овес	451,7	110,4	145,5	62,4	71,4	15,8	114,4
просо	83,7	27,1	22,2	14,3	17,8	21,3	124,5
гречка	273,4	143,4	164,3	81,3	139,0	50,8	171,0
зернобобові	2110,5	291,8	222,8	215,4	438,4	20,8	203,5

* Складено за даними Державної служби статистики України

У загальній структурі виробництва зернових частка вузькоспеціалізованих сільськогосподарських підприємств (коефіцієнт спеціалізації понад 0,6) 31,4 %. Зернове виробництво в даних підприємствах є основою виробничої діяльності, а реалізація зерна – основне джерело доходів, що визначає їх фінансовий стан. У таких суб'єктах господарювання товаровиробники практично усунені від вирішення питань з реалізації зерна. Ефективна робота служби збуту – одна із складових економічного зростання компанії. На збільшення обсягу реалізації зерна впливає не тільки робота відділу збуту, а й імідж і репутація компанії, підтримка якості, точність і регулярність поставок, професійний менеджмент і персонал компанії [7-10].

Необхідно відзначити, що зернові та зернобобові культури займають понад 50 % в структурі посівних площ господарств корпоративного сектору аграрної економіки Вінницької області, що є свідченням пріоритетності виробничо-господарської діяльності (рис.1).

Необхідно відзначити, що в структурі посівних площ зернових і зернобобових культур найбільшу частку займають зернові озимі, зокрема озима пшениця (табл. 2).

Необхідно наголосити на суттєвому зростанні посівних площ кукурудзи на зерно (майже в 4 рази). Це свідчить про порушення науково обґрунтованих сівозмін і запровадження системи монокультуризму в рослинництві.

Підвищення урожайності зернових і зернобобових культур – одна із найактуальніших проблем сільськогосподарського виробництва на даному етапі, для успішного вирішення якої необхідно задіяти невикористані резерви зростання, зокрема, такі як запровадження у практику інноваційних розробок, застосування новітніх технологій вирощування культур у поєднанні з науково обґрунтованим внесенням мінеральних та органічних добрив, засобів захисту рослин, використанням якісного насінневого матеріалу [11-15].

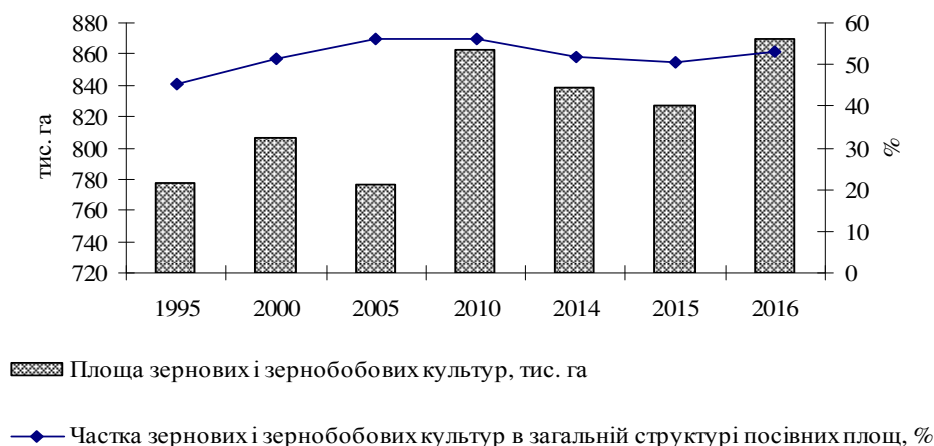

Рис. 1. Динаміка посівних площ зернових та зернобобових культур та їх частка в загальній структурі посівних площ сільськогосподарських культур.

*Складено за даними Державної служби статистики України

Таблиця 2 – Динаміка посівних площ зернових і зернобобових культур (тис. га)

Показник	Рік					2016 р. в % до	
	1995	2010	2014	2015	2016	1995 р.	2015 р.
Культури зернові та зернобобові	777,8	863,3	839,1	827,0	869,3	111,8	105,1
Зернові озимі	339,3	437,6	368,0	405,6	437,7	129,0	107,9
пшениця	310,8	360,7	320,1	366,2	384,7	123,8	105,1
жито	12,7	7,9	2,4	1,7	2,2	17,3	129,4
ячмінь	15,8	69,0	45,5	37,7	50,6	320,3	134,2
Зернові ярі	438,5	425,7	471,1	421,4	431,6	98,4	102,4
пшениця	4,5	31,2	21,2	12,6	12,8	284,4	101,6
ячмінь	187,1	160,8	93,1	79,2	83,0	44,4	104,8
овес	16,3	6,2	4,5	2,3	2,2	13,5	95,7
кукурудза на зерно	81,4	191,1	328,8	304,0	304,9	374,6	100,3
просо	4,9	1,7	1,2	1,1	0,8	16,3	72,7
гречка	38,4	15,2	12,1	9,9	10,0	26,0	101,0
зернобобові	105,9	19,3	9,1	11,9	14,8	14,0	124,4

*Складено за даними Державної служби статистики України

Протягом 1995-2016 рр. спостерігається суттєве зростання урожайності по всіх видах зернових і зернобобових культур в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки (табл. 3).

Таблиця 3 – Динаміка урожайності зернових і зернобобових культур сільськогосподарських підприємств

Показник	Рік					2016 р. в % до	
	1995	2010	2014	2015	2016	1995 р.	2015 р.
Культури зернові та зернобобові	28,6	36,9	60,7	46,0	64,2	224,5	139,6
Зернові озимі	34,2	32,0	50,2	47,4	56,6	165,5	119,4
пшениця	34,7	33,4	51,5	48,3	57,4	165,4	118,8
жито	27,4	19,5	28,3	24,7	31,8	116,1	128,7
ячмінь	29,9	26,5	41,8	39,4	51,5	172,2	130,7
Зернові ярі	24,3	41,8	68,9	44,6	71,8	295,5	161,0
пшениця	22,3	27,3	47,8	37,9	46,3	207,6	122,2
ячмінь	26,6	23,7	39,3	37,0	44,5	167,3	120,3
овес	27,8	18,5	32,9	27,5	33,7	121,2	122,5
кукурудза на зерно	33,9	65,0	82,6	49,3	84,7	249,9	171,8
просо	17,8	16,7	18,6	15,1	23,5	132,0	155,6
гречка	7,4	9,7	13,8	9,0	14,0	189,2	155,6
зернобобові	18,9	15,9	25,0	18,2	29,7	157,1	163,2

*Складено за даними Державної служби статистики України

Суттєво зросла урожайність кукурудзи на зерно, ярої пшениці, гречки, що є свідченням про впровадження заходів по інтенсифікації зерновиробництва в господарствах корпоративного сектору аграрної економіки Вінницької області.

Сівозміни мають стати базисом нашого землеробства, що забезпечить найсприятливіші умови для кожної культури й сорту. Результати досліджень свідчать, що на частку освоєної сівозміни припадає 1-1,4 тонни приросту врожайності зерна озимої пшениці й понад тонну – кукурудзи. Тоді найефективніше спрацьовує система удобрення, обробітку ґрунту, захисту від шкідників і хвороб, забур'яненість зменшується більше ніж уп'ятеро [16-18].

Основним чинником системного підвищення продуктивності зернових культур є активізація процесу інтенсифікації галузі за рахунок удосконалення сівозмін, структури посівів, забезпечення в необхідній кількості виробничого процесу технічними засобами, мінеральними та органічними добривами. Кошти і зусилля мають бути зосереджені на гарантованому вирощуванні високоякісного продовольчого зерна. Зважаючи на викладене, необхідно вжити невідкладних заходів щодо розвитку аграрного страхування, підтримки селекційних досліджень, впровадження нових видів сортів з метою підвищення урожайності, а також забезпечення дотримання науково обґрунтованих вимог до вирощування, збирання, зберігання та переробки зерна.

Зазначимо, що фактична урожайність у сільгосптоваровиробників коливається у межах 25-40 ц/га у різні роки. За такої врожайності реалізація генетичного потенціалу оцінюється в межах від 25 до 35%.

Як переконує досвід, досягнення вітчизняних селекціонерів становлять близько 15-20% у структурі чинників забезпечення урожайності, які дали змогу отримати рекордний урожай у 2016 році.

Із кінця 70-х років минулого століття понині українські селекціонери змогли підвищити генетичний потенціал озимої пшениці від 60 до 110 ц з гектара. Ці показники підтверджуються випробуванням українських сортів озимої пшениці на сортостанціях державної служби сорто-вивчення і реєстрації сортів, де за останні роки було показано, що урожайність озимої пшениці у виробничих умовах коливається в межах 65–70 ц/га. Якщо у 70-х роках реалізація генетичного потенціалу була на рівні 50% від потенційної урожайності озимої пшениці, то в останнє десятиріччя рівень реалізації генетичного потенціалу озимої пшениці у виробничих умовах коливається в межах від 25 до 35%. Така ж ситуація спостерігається і при вирощуванні інших сільськогосподарських культур.

Зусиллями селекціонерів у загальному біологічному врожаї питома вага зерна за рахунок сорту в сучасних сортів пшениці озимої підвищена від 15–18% до 40–50%. Своєчасна сортозаміна та сортооновлення сприяє підвищенню врожайності на 25–40%. Завдяки впровадженню нових сортів підвищується стійкість до хвороб, шкідників, вилягання, обсіпання, посух, низьких температур. Вітчизняні аграрії щорічно від культивування старих сортів недобирають понад 7 млн тонн зерна. Зважаючи на глобальні зміни клімату, особливої ваги набуває підбір сортів для конкретних ґрунтово-кліматичних умов із високим генетичним потенціалом продуктивності, високою посухо- і жаростійкістю, стійкістю до хвороб та шкідників, підвищеним потенціалом реалізації фотосинтетично активної радіації [19-20].

Наука і практика доводить, що з метою стабілізації виробництва зерна в кожному господарстві необхідно висівати не менше 3-5 сортів озимої пшениці з різними біологічними властивостями, які формують зерно, що відповідає вимогам до цінної пшениці. За такого підходу сівба високоякісним насінням нових сортів-інновацій із високим генетичним потенціалом продуктивності забезпечує додатковий приріст урожайності.

Крім того, сильним та цінним сортам пшениці озимої вітчизняної селекції доцільно відводити більші площі. Перевагу необхідно надавати сортам-інноваціям з високим генетичним потенціалом продуктивності, підвищеною стійкістю до екстремальних умов довкілля, що відповідають вимогам до сильної та цінної пшениці, внесеним вперше в Держреєстр України впродовж 2005-2016 рр. і пропонуються для зони Лісостепу. Це, зокрема, Монотип, Економка, Мадярка, Хазарка, Волошкова, Калинова, Колос Миронівщини, Зимоярка, Ласуня, Снігурка, Хуртовина, Богдана, Золотоколоса, Деметра, Веснянка, Добірна, Володарка, Фаворитка. Високу і стабільну урожайність продовольчого зерна в умовах сільськогосподарського виробництва забезпечують також сорти Миронівська 65, Крижинка, Миронівська ранньостигла, Миронівська 67, Веста, Колумбія, Подолянка, Ремеслівна, Переяславка, Смуглянка [21-23].

Важливою складовою технічного потенціалу сільськогосподарських підприємств є забезпечення науково обґрунтованих норм внесення органічних і мінеральних добрив. Протягом 2000-2016 рр. спостерігається суттєве зростання обсягів внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі, особливо під посіви кукурудзи на зерно (табл. 3). При цьому спостерігається суттєве скорочення внесення органічних добрив, що зумовлено кризою тваринництва господарств корпоративного сектору аграрної економіки.

Таблиця 4 – Динаміка внесення мінеральних та органічних добрив під посіви зернових і зернобобових культур

	Рік					2016 р. в % до	
	2000	2010	2014	2015	2016	2000 р.	2015 р.
Внесення мінеральних добрив на 1 га посівної площі під культури сільськогосподарські на всіх землях (кг діючої речовини)							
Культури зернові та зернобобові (без кукурудзи)	19	79	108	112	128	673,7	114,3
в т.ч. пшениця озима та яра	31	98	119	121	136	438,7	112,4
Кукурудза на зерно	22	89	126	119	144	654,5	121,0
Внесення органічних добрив на 1 га посівної площі під культури сільськогосподарські на всіх землях (тонн)							
Культури зернові та зернобобові (без кукурудзи)	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	50,0	100,0
в т.ч. пшениця озима та яра	0,4	0,1	0,2	0,1	0,1	25,0	100,0
Кукурудза на зерно	0,4	0,3	0,5	0,2	0,2	50,0	100,0

*Складено за даними Державної служби статистики України

Підвищення урожайності зернових і зернобобових культур – одна із найактуальніших проблем сільськогосподарського виробництва на даному етапі, для успішного вирішення якої необхідно задіяти невикористані резерви зростання, зокрема, такі як запровадження у практику інноваційних розробок, застосування новітніх технологій вирощування культур у поєднанні з науково обґрунтованим внесенням мінеральних та органічних добрив, засобів захисту рослин, використанням якісного насінневого матеріалу.

У системі заходів, що забезпечують підвищення урожайності зернових культур, велике значення надається науково обґрунтованим сівозмінам, а в основних зернових районах – чистому пару. Враховуючи, що при незмінному вирощуванні пшениці відбувається винесення поживних речовин із ґрунту, погіршуються його агрофізичні властивості, тому значно знижується показник урожайності.

Сівозміни мають стати базисом нашого землеробства, що забезпечить найсприятливіші умови для кожної культури й сорту. Результати досліджень свідчать, що на частку освоєної сівозміни припадає 1-1,4 тонни приросту врожайності зерна озимої пшениці й понад тонну – кукурудзи. Тоді найефективніше спрацьовує система удобрення, обробітку ґрунту, захисту від шкідників і хвороб, забур'яненість зменшується більше ніж у п'ятеро.

Основним чинником системного підвищення продуктивності зернових культур є активізація процесу інтенсифікації галузі за рахунок удосконалення сівозмін, структури посівів, забезпечення в необхідній кількості виробничого процесу технічними засобами, мінеральними та органічними добривами. Кошти і зусилля мають бути зосереджені на гарантованому вирощуванні високоякісного продовольчого зерна. Зважаючи на викладене, необхідно вжити невідкладних заходів щодо розвитку аграрного страхування, підтримки селекційних досліджень, впровадження нових видів сортів з метою підвищення урожайності, а також забезпечення дотримання науково обґрунтованих вимог до вирощування, збирання, зберігання та переробки зерна.

За позитивної тенденції з удобренням посівів фізіологічна потреба внесення добрив для реалізації генетичного потенціалу сільськогосподарських культур, яка коливається в різних природно-кліматичних зонах від 200 до 250 кг д.р. на 1 га, забезпечується лише на 25-30%.

Згідно з нормативами використання мінеральних добрив за традиційними технологіями, потреба внесення мінеральних добрив під озимі зернові культури з урахуванням вмісту в ґрунтах елементів живлення дорівнює 212 кг/га діючої речовини, а під ярі зернові культури – 176 кг/га [24]. Проблематичність внесення мінеральних добрив відповідно до науково обґрунтованого рівня ведення зернової галузі полягає в реальних витратах на їх придбання сільськогосподарсь-

кими підприємствами Київської області. Очевидним є і той факт, що у багатьох випадках у господарствах не дотримуються вимог щодо певного співвідношення окремих видів добрив, способу та часу їх внесення тощо.

Як виявлено, зниження обсягів застосування мінеральних та органічних добрив після 1990 р. призвело до порушення співвідношення між азотом, фосфором і калієм у системі удобрення. При оптимумі 1:1,0-1,3:0,5-0,8 у 2011 р. воно становило 1:0,24:0,25, що у кілька разів менше від рекомендованого. Негативна тенденція удобрення посівів позначилася не лише на родючості ґрунту, а відповідно на обсягах виробництва зерна в Київській області та на його якості.

Отже, внаслідок системного недовиконання вимог основних технологічних етапів вирощування сільськогосподарських культур, передусім, внесення мінеральних і органічних добрив та використання засобів захисту, одержуємо низькі показники урожайності за наявності генетичного потенціалу сільгоспкультур на рівні світового. Так, генетичний потенціал озимої пшениці української селекції знаходиться на рівні 100-110 ц/га, ячменю – 100, кукурудзи – 110-120, сояшнику – 35-40, цукрових буряків – 500-600 ц/га тощо [25].

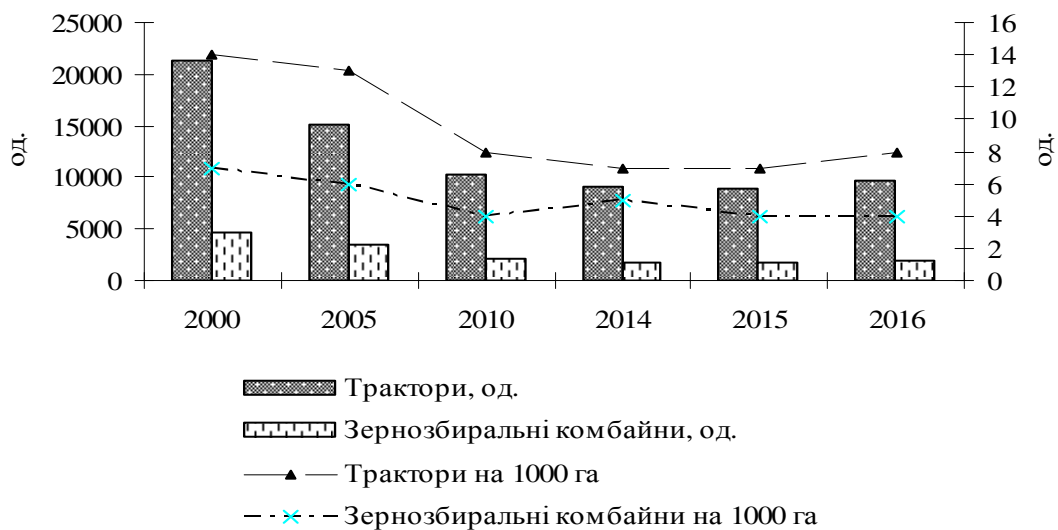

Рис. 2. Динаміка чисельності тракторів та зернозбиральних комбайнів в цілому в розрахунку на 1000 га посівної площі.

*Складено за даними Державної служби статистики України.

Одним із чинників втрати 16-24% урожаю зернових і зернобобових є високий рівень спрацьованості матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств та використання фізично і морально застарілої техніки під час збирання врожаю. За підрахунками науковців Національної академії аграрних наук, через відсутність у більшості фермерських господарств сучасної техніки під час проведення посівних робіт товаровиробники втрачають їх до 2 млн тонн і удвічі більше (до 4 млн тонн) – під час жнив [26]. Зазначимо, що 78% комбайнового парку країни знаходиться за межами амортизаційного та економічно доцільного терміну експлуатації. Нині не спроможні самостійно забезпечити себе зернозбиральною технікою 84% господарств.

Залежно від районів вирощування недобір урожаю озимої пшениці при відхиленні строків сівби від оптимальних на 5 днів становить від 4 до 8%, на 10 днів – від 8 до 13%. За ярими культурами при запізнюванні строків сівби на 5 днів втрати зерна досягають 4-11%, на десять днів – від 11 до 30%. Під час збирання втрати зерна можливі через затягування термінів (від осипання, вилягання хлібів на 1,5-2,5 ц/га) і через неякісний вимолот зерна (дощова погода, недосконалість конструкції комбайна). У середньому втрати врожаю під час збирання становлять 10-15%. За дощової погоди спостерігається псування зерна та соломи. Однією із причин затягування строків збирання є відсутність зернозбиральних комбайнів та їх досить низька продуктивність [26].

Протягом 2000-2016 рр. спостерігається суттєве зниження чисельності тракторів та зернозбиральних комбайнів в сільськогосподарських підприємствах Вінницької області, як в цілому так і в розрахунку на 1000 га посівної площі зернових і зернобобових культур.

Слід відмітити, що кількісне та якісне зменшення машинно-тракторного парку призвело до збільшення навантаження на техніку. Так, навантаження на один трактор збільшилось з 52 га ріллі в 1991 р. до 111 га у 2016 р.; на один зернозбиральний комбайн – відповідно з 110 га посівів зернових культур до 200 га. Сезонне навантаження на зерно-, кормозбиральну та іншу техніку в господарствах більш як у 2,5–3 рази перевищує нормативне значення. Крім того, якщо в Україні на 1000 га ріллі припадає 9 тракторів, то в Польщі – 93, Німеччині – 87, Франції – 68, Великобританії – 84 од. Зернових комбайнів на 1000 га посівів зернових в Україні – 4 од., а в Канаді забезпеченість зернозбиральними комбайнами становить 7 од. на 1 тис. га, Італії та Великобританії – 13, Нідерландах – 15, Франції і США – 19, Німеччині – 28 [28].

Для забезпечення своєчасного й ефективного збирання сільськогосподарських культур, з урахуванням площі комбайнування в різних за розміром господарствах, необхідно сформувати парк комбайнів із пропускною здатністю: для сільськогосподарських підприємств розміром до 500,0 га – 5-7 кг/с; для сільськогосподарських підприємств розміром від 500,1 до 3000,0 га – 7-9 кг/с; для сільськогосподарських підприємств розміром від 3000,1 до 5000,0 га – 9-12 кг/с; для сільськогосподарських підприємств розміром від 5000,1 до 10 000 га – 12-15 кг/с [29].

Нині на ринку представлені комбайни вітчизняного виробництва лише низької пропускної здатності (5-9 кг/с), у найближчий час основний комбайновий завод України ТОВ НВП «Херсонський машинобудівний завод» планує в найближчі п'ять років налагодити виробництво зернозбиральних комбайнів вищої пропускної здатності (від 10 до 14 кг/с). Очевидно, що вітчизняне машинобудування до 2015 року не спроможне повністю задовольнити потреби виробників сільськогосподарської продукції, а лише на 15-20%, тому основна частина розрахованої потреби комбайнового парку складатиметься із техніки іноземного виробництва. Нині на українському ринку зернозбиральні комбайни пропускною здатністю 12-14 кг/с – іноземного виробництва. Тому у великих господарствах (понад 5000,1 га) можливо використовувати зернозбиральні комбайни з пропускною здатністю 12-14 кг/с іноземного виробництва або вітчизняного виробництва з пропускною здатністю 9-10 кг/с [30].

Головною причиною ситуації, що склалася в господарствах аграрного сектору, є дефіцит коштів, які б забезпечували відновлення основних засобів, надходження нових потужних і продуктивних машин. Нині більша частина (понад 80%) найважливіших видів технічних засобів відпрацювала свій амортизаційний строк, а тому списується, їх майже удвічі менше, ніж належало за нормативними строками експлуатації. Протягом багатьох років парк технічних засобів та сільськогосподарське виробництво області залишаються без відповідного технічного й інженерно-сервісного обслуговування. Більшість господарств перейшла на самостійний ремонт техніки і устаткувань. При цьому готовність техніки часто не перевищує 55–65%.

Дефіцит коштів на оновлення матеріально-технічної бази основних засобів виробництва, зокрема, сільськогосподарської техніки, призводить до значних втрат урожаю навіть на тому недостатньому рівні операційних витрат, що здійснюють сільгосптоваровиробники. Результати дослідження переконують, що питання відновлення матеріально-технічного потенціалу зерновиробництва потребує першочергового втручання держави й розробки відповідної програми довгострокового кредитування лізингу для забезпечення сільгосптоваровиробників зернозбиральною технікою.

Висновки. Узагальнюючи викладене вище, на ефективність виробництва зерна впливають складові ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств: підвищення технічного рівня і механізації виробництва продукції; впровадження нових прогресивних технологій виробництва; проведення заходів з підвищення родючості ґрунту; поліпшення якості насіння та інших виробничих ресурсів; впровадження покращених високоурожайних сортів і гібридів зернових культур; зміна цін на матеріально-виробничі ресурси, їх раціональне використання у виробництві; застосування прогресивних форм організації виробництва, управління виробництвом, праці та її оплати у кожному сільськогосподарському підприємстві.

Крім того, важливим є врахування природних та економічних факторів виробництва, а також впливу зовнішніх чинників (інфляції, диспаритету цін та ін.) на ефективність виробництва зерна.

Велике значення для забезпечення ефективного розвитку зерновиробництва мають такі заходи: удосконалення управління зерновиробництвом через використання його економічних методів у кожному господарстві; раціоналізація інформаційної системи управління шляхом по-

ліпшення планування, прогнозування, обліку витрат, їх контролю у виробництві зерна; удосконалення збутової діяльності через розвиток інструментів маркетингу, використання нових форм безготівкових розрахунків, у т.ч. похідних цінних паперів (векселів, опціонів, ф'ючерсів), покупцями і замовниками зерна.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пехов В.А. Виробництво зерна та формування ефективності сільськогосподарських підприємств. Економіка АПК. 2016. № 8. С. 110-120.
2. Рибалка О. І. Виробництво зерна пшениці у світі і в Україні. Збірник наукових праць Селекційно-генетичного інституту – Національного центру насіннезнавства та сортовивчення. 2013. Вип. 21. С. 6-17.
3. Владика Ю. П. Інформаційне забезпечення управління виробництвом та реалізацією зерна сільськогосподарськими підприємствами. Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія : Економіка і менеджмент. 2014. Вип. 4. С. 89-93.
4. Захаріна О. В. Виробництво та конкурентоспроможність зерна в умовах глобалізації. Інноваційна економіка. 2014. №3. С. 149-155.
5. Боднар О. В. Формування цін і витрат на виробництво зерна в сільськогосподарських підприємствах України. Наука й економіка. 2014. Вип. 1. С. 90-96.
6. Материнська О. А. Виробництво та експорт зерна в Україні. Економіка АПК. 2013. №10. С. 49-53.
7. Томашевська О. А., Онищук А. М. Економічна ефективність вирощування зернових культур і рівень їх конкурентоспроможності. Молодий вчений. 2017. №1. С. 709-713.
8. Приймачук Т. Ю., Ратошнюк Т. М., Штанько Т. А. Економічна ефективність вирощування зернових культур у Житомирській області. Агропромислове виробництво Полісся. 2015. Вип. 8. С. 113-118.
9. Юркевич Є. О. Економічна ефективність вирощування зернових культур у сівозмінах залежно від попередників. Передгірне та гірське землеробство і тваринництво. 2011. Вип.53(1). С. 96-101.
10. Грицюк П. М., Бачишина Л. Д. Моделювання впливу метеофакторів на урожайність зернових культур в розрізі областей України. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2015. № 3(1). С. 184-188.
11. Єрмолаєв М. М., Товстенко М. П. Урожайність зернових культур залежно від попередників у Лівобережному Лісостепу. Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства УААН". 2008. Вип. 1. С. 40-43.
12. Білоножко М. М. Виявлення основних чинників, що впливають на урожайність зернових культур. Інноваційна економіка. 2014. №4. С. 359-362.
13. Матвієнко А. І. Урожайність озимих зернових культур у Правобережному Лісостепу України. Карантин і захист рослин. 2013. № 5. С. 15-17.
14. Тараріко О. Г., Сиротенко О. В., Льєнко Т. В., Кучма Т.Л. Прогнозна оцінка впливу змін клімату на урожайність зернових культур та їх валові збори в Україні з використанням космічної інформації. Екологічна безпека прибережної та шельфової зон та комплексне використання ресурсів шельфу. 2013. Вип. 27. С. 106-116.
15. Андрійченко Л. В. Оптимізація попередників для озимих зернових культур у сівозмінах короткої ротачії Південного Степу України. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія"]. Серія : Екологія. 2014. Т. 232, Вип. 220. С. 67-70.
16. Юркевич Є. О., Коваленко Н. П. Сівозміна – основний біологічний чинник збільшення врожайності зернових та олійних культур. Бюлетень Інституту сільського господарства степової зони. 2011. № 1. С. 111-114.
17. Юркевич Є. О. Економічна ефективність вирощування зернових культур у сівозмінах залежно від попередників. Передгірне та гірське землеробство і тваринництво. 2011. Вип. 53(1). С. 96-101.
18. Кучер А. В. Інтенсивність вирощування пшениці озимої в контексті підвищення конкурентоспроможності підприємств. Вісник аграрної науки. 2011. № 2. С. 71–75.
19. Вожегова Р. А., Мунтян Л. В. Вплив елементів технології вирощування на інтенсивність кушення пшениці озимої різних сортів в умовах рисових сівозмін. Зрошуване землеробство. 2015. Вип. 64. С. 35-37.
20. Лисікова В. Найпродуктивніші сорти озимої пшениці. Пропозиція. №2. 2008. С. 23–25
21. Бабич-Побережна А. А., Побережний М. С. Кон'юнктура ринку пшениці ярої за сортами вітчизняної та зарубіжної селекції у Вінницькій області. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2016. № 11. С. 63-73.
22. Пальчук Н. С. Формування врожайності різними сортами пшениці озимої при вирощуванні після сої в умовах північної частини Степу України. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2014. Вип. 4. С. 156-162.
23. Білітюк А. П., Плакса В. М. Вплив строків сівби на продуктивність і якість зерна пшениці озимої в умовах Західного Полісся України. Вісник аграрної науки. 2011. № 3. С. 23–28.
24. Царенко О. М. Рослинництво з основами кормовиробництва. Суми: Університетська книга, 2003. 456 с.
25. Кривошея-Гулько І. О. Оцінка якості виробництва зернових сільськогосподарськими підприємствами Київської області. Всеукраїнський науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки». Хмельницький. 2011. № 2. С. 85–89.
26. Скоцик В. Є. Технічна база сільськогосподарських підприємств: сучасний стан та проблеми вирішення. Інвестиції: практика та досвід. 2015. № 16. С. 70-73.
27. Малолеткова О. Комбайни на голодному пайку. Урядовий кур'єр. № 86. 2010. С. 7–12.
28. Білоусько Я. К., Бурилко А. В. Розвиток ринку сільськогосподарської техніки. К.: ННЦ ІАЕ, 2008. 120 с.
29. Кравчук В., Сербій Є. Сільськогосподарське машинобудування: потенціал, прогноз та інноваційні виробництва. Техніка і технології АПК. 2016. № 5. С. 4-5.

REFERENCES

1. Pehov, V.A., (2016). Vyrobnictvo zerna ta formuvannja efektyvnosti sil'skogospodars'kyh pidpryjemstv [The production of grain and the formation of the efficiency of agricultural enterprises]. *Ekonomika APK [EconomyAIC]*, No. 8, pp. 110-120.
2. Rybalka, O.I., (2013). Vyrobnictvo zerna pshenyци u sviti i v Ukraini. Zbirnyk naukovykh prac' Selekcijno-genetychnogo instytutu – Nacional'nogo centru nasinneznavstva ta sortovyvchennja [Wheat grain production in the world and in Ukraine. Collection of scientific works of the Selection-Genetic Institute – National Center for Seed Science and Colleague Studies], Vol. 21, pp. 6-17.
3. Vladyka, Ju.P., (2014). Informacijne zabezpečennja upravlinnja vyrobnyctvom ta realizacijeu zerna sil'skogospodars'kymy pidpryjemstvamy [Information support for managing the production and sale of grain by agricultural enterprises]. *Visnyk Sums'kogo nacional'nogo agrarnogo universytetu [Bulletin of the Sumy National Agrarian University]. Serija : Ekonomika i menedzhment [Series: Economics and Management]*, Vol. 4, pp. 89-93.
4. Zaharina, O.V., (2014). Vyrobnictvo ta konkurentospromozhnist' zerna v umovah globalizacii'. [Production and competitiveness of grain in the conditions of globalization]. *Innovacijna ekonomika [Innovative economy]*, No. 3, pp. 149-155.
5. Bodnar, O.V., (2014). Formuvannja cin i vytrat na vyrobnictvo zerna v sil'skogospodars'kyh pidpryjemstvakh Ukrainy [Formation of prices and costs for grain production in agricultural enterprises of Ukraine]. *Nauka j ekonomika [Science and Economics]*, Vol. 1, pp. 90-96.
6. Materyns'ka, O.A., (2013). Vyrobnictvo ta eksport zerna v Ukraini [Production and export of grain in Ukraine]. *Ekonomika APK [EconomyAIC]*, No. 10, pp. 49-53.
7. Tomashevs'ka, O.A., Onyshhuk, A. M., (2017). Ekonomichna efektyvnist' vyroshhuvannja zernovykh kul'tur i riven' i'h konkurentospromozhnosti. [Economic efficiency of growing crops and their competitiveness]. *Molodyj vchenyj [Young scientist]*, No. 1, pp. 709-713.
8. Приймачук Т.Ю., Ратошнюк Т. М., Штанько Т.А. Економічна ефективність вирощування зернових культур у Житомирській області. Агропромислове виробництво Полісся. 2015. Вип. 8. С. 113-118.
9. Юркевич С.О. Економічна ефективність вирощування зернових культур у сівозмінах залежно від попередників. Передгірне та гірське землеробство і тваринництво. 2011. Вип.53(1). С. 96-101.
10. Грицюк П.М., Бачишина Л.Д. Моделювання впливу метеофакторів на урожайність зернових культур в розрізі областей України. Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. 2015. № 3(1). С. 184-188.
11. Єрмолаєв М.М., Товстенко М.П. Урожайність зернових культур залежно від попередників у Лівобережному Лісостепу. Збірник наукових праць Національного наукового центру "Інститут землеробства УААН". 2008. Вип. 1. С. 40-43.
12. Bilonozhko, M.M., (2014). Vyjavlennja osnovnykh chynnykiv, shho vplyvajut' na urozhajnist' zernovykh kul'tur. [Identification of the main factors influencing the yield of grain crops]. *Innovacijna ekonomika [Innovative economy]*, No. 4, pp. 359-362.
13. Matvijenko, A.I., (2013). Urozhajnist' ozymykh zernovykh kul'tur u Pravoberezhnomu Lisostepu Ukrainy. [Yield of winter grain crops in the Right-bank Forest-steppe of Ukraine]. *Karantyn i zahyst roslyn [Quarantine and plant protection]*, № 5, pp. 15-17.
14. Tarariko, O.G., Syrotenko, O.V., Yl'jenko, T.V., Kuchma, T.L., (2013). Prognozna ocinka vplyvu zmin klimatu na urozhajnist' zernovykh kul'tur ta i'h valovi zbory v Ukraini z vykorystannjam kosmichnoi' informacii'. [Predictably Impact of Climate Change on Crop yields and their gross collections in Ukraine with the use of space information]. *Ekologichna bezpeka pryberezhnoi' ta shel'fovoi' zon ta kompleksne vykorystannja resursiv shel'fu [Ecological security of coastal and offshore areas and integrated use of shelf resources]*. Vol. 27, pp. 106-116.
15. Andrijchenko, L.V., Porudjejev, V.O., (2014). Optyimizacija poperednykiv dlja ozymykh zernovykh kul'tur u sivozminah korotkoi' rotacii' Pivdenного Stepu Ukrainy [Optimization of precursors for winter cereals in rotation crop rotations of the Southern Steppe of Ukraine]. *Naukovi prac'i [Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly kompleksu "Kyjevo-Mogylyans'ka akademija"]*. Serija : *Ekologija [Series: Ecology]*. No. 232, Vol. 220, pp. 67-70.
16. Jurkevych, Je.O., Kovalenko, N.P., (2011). Sivozmina– osnovnyj biologichnyj chynnyk zbil'shennja vrozhajnosti zernovykh ta olijnykh kul'tur [Civic rearing is the main biological factor in increasing the yield of cereals and oilseeds]. *Bjuleten' Instytutu sil'skogo gospodarstva stepovoї zony [Bulletin of the Institute of Agriculture of the steppe zone]*. №1, pp. 111-114.
17. Jurkevych, Je.O., (2011). Ekonomichna efektyvnist' vyroshhuvannja zernovykh kul'tur u sivozminah zalezno vid poperednykiv [The economic efficiency of growing crops in crop rotation depending on predecessors]. *Peredgirne ta girs'ke zemlerobstvo i tvarynnyctvo [Foothills and mountain farming and animal husbandry]*. Vol. 53(1), pp. 96-101.
18. Kucher, A.V., (2011). Intensyvnist' vyroshhuvannja pshenyци ozymoї v konteksti pidvyshhennja konkurentospromozhnosti pidpryjemstv [The intensity of winter wheat cultivation in the context of increasing the competitiveness of enterprises]. *Visnyk agrarnoi' nauky. [Bulletin of Agrarian Science]*. №2, pp. 71–75.
19. Vozhegova, R.A., Muntjan, L.V. (2015). Vplyv elementiv tehnologii' vyroshhuvannja na intensyvnist' kushhennja pshenyци ozymoї riznykh sortiv v umovah rysovykh sivozmin. [Influence of the elements of cultivation technology on the intensity of bushping of winter wheat of different varieties under conditions of rice crop rotation]. *Zroshuvane zemlerobstvo [Irrigated agriculture]*. Vol. 64. pp. 35-37.
20. Lysikova, V., (2008). Najproduktivnishi sorty ozymoї pshenyци [The most productive varieties of winter wheat]. *Propozycja [Offer]*. № 2, pp. 23–25.
21. Babych-Poberezhna, A.A., Poberezhnyj, M.S. (2016). Kon'junktura rynku pshenyци jari' za sortamy vitchyznjanoi' ta zarubizhnoi' selekcii' u Vinnyts'kij oblasti [Market conditions for spring wheat market for domestic and foreign breeding varieties in Vinnytsia region]. *Ekonomika [Economy]. Finansy [Finances]. Menedzhment: aktual'ni pytannja nauky i praktyky [Management: topical issues of science and practice]*. № 11, pp. 63-73.
22. Pal'chuk, N.S., (2014). Formuvannja vrozhajnosti riznymy sortamy pshenyци ozymoї pry vyroshhuvanni pislja soi' v umovah pivnichnoi' chastyny Stepu Ukrainy [Formation of yields of different varieties of winter wheat in the cultivation after soybean in the conditions of the northern part of the Ukrainian Steppe]. *Visnyk agrarnoi' nauky Prychornomor'ja [Bulletin of the Agrarian Science of the Black Sea Region]*. Vol. 4, pp. 156-162.

23. Bilitjuk, A.P., (2011). Plaksa V. M. Vplyv strokiv sivby na produktyvnist' i jakist' zerna pshenyци ozymoi' v umovah Zahidnogo Polissja Ukrai'ny [Influence of sowing dates on the productivity and quality of winter wheat grain in the conditions of Western Polissya of Ukraine]. *Visnyk agrarnoi' nauky* [Bulletin of Agrarian Science]. № 3, pp. 23–28.

24. Careno O.M., (2003). Roslynnnyctvo z osnovamy kormovyrobnyctva [Crop production with the basics of feed production]. Sumy, Universytet knyga, 456 p.

25. Kryvosheja-Gun'ko, I.O., (2011). Ocinka jakosti vyrobnyctva zernovyh sil'skogospodars'kymy pidprijemstvamy Kyi'vs'koi' oblasti [Evaluation of quality of grain production by agricultural enterprises of the Kyiv region]. *Vseukrai'ns'kyj naukovo-vyrobnychyj zhurnal «Stalyj rozvytok ekonomiky»*. [All-Ukrainian Scientific and Production Magazine "Sustainable Development of the Economy"]. Hmel'nyts'kyj [Khmelnyskyi]. № 2, pp. 85–89.

26. Skocyk, V.Je., (2015). Tehnichna baza sil'skogospodars'kyh pidprijemstv: suchasnyj stan ta problemy vyrishennja [Technical base of agricultural enterprises: current state and problem solving]. *Investycii: praktyka ta dosvid* [Investments: practice and experience]. № 16, pp. 70-73.

27. Maloljetkova, O., (2010). Kombajny na golodnomu pajku [Harvester on the hungry ration]. *Urjadovyj kur'jer* [Government Courier]. № 86, pp. 7–12.

28. Bilous'ko, Ja.K., Burylko, A. V. (2008). Rozvytok rynku sil'skogospodars'koi' tehniky [Development of agricultural machinery market]. K., NNC IAE, 120 p.

29. Kravchuk, V., Serbij, Je. (2016). Sil'skogospodars'ke mashynobuduvannja: potencial, prognoz ta innovacijni vyrobnyctva [Agricultural machine building: potential, forecast and innovative production]. *Tehnika i tehnologii' APK*. [Machinery and technology of agroindustrial complex]. № 5, pp. 4-5.

Состояние и тенденции развития зернопроизводства в Винницкой области

Мазур А.Г., Мазур С.А., Гонтарук Я.В.

Рассматриваются основные проблемы зернопроизводства в Винницкой области. Основное внимание уделяется оценке основных факторов, влияющих на величину валового сбора зерновых и зернобобовых культур. В процессе исследования установлено, что сегодня основным фактором, который определяет структуру посевных площадей зерновых и зернобобовых культур является прибыльность. Сейчас на рынке зерновых и зернобобовых культур наибольшим спросом пользуется кукуруза на зерно. В связи с этим наибольший удельный вес в структуре посевных площадей занимает эта культура.

Установлено, что сегодня большинство хозяйств корпоративного сектора аграрной экономики несут существенные потери от низкого уровня технического обеспечения. Предложены пути повышения эффективности использования зерноуборочной техники в Винницкой области. Главной причиной сложившейся ситуации в хозяйствах аграрного сектора является дефицит средств, обеспечивающих восстановление основных средств, поступления новых мощных и производительных машин.

Результаты исследования убеждают, что вопрос обновления материально-технического потенциала зернопроизводства требует первоочередного вмешательства государства и разработки соответствующей программы долгосрочного кредитования и лизинга для обеспечения сельхозтоваропроизводителей зерноуборочной техникой.

Доказано, что для обеспечения эффективного развития зернопроизводства необходимы следующие мероприятия: совершенствование управления зернопроизводством путем использования его экономических методов в каждом хозяйстве; рационализация информационной системы управления путем улучшения планирования, прогнозирования, учета затрат, их контроля в производстве зерна; совершенствование сбытовой деятельности через развитие инструментов маркетинга, использования новых форм безналичных расчетов, в т.ч. производных ценных бумаг (векселей, опционов, фьючерсов), покупателями и заказчиками зерна.

Ключевые слова: зерно, сельскохозяйственное предприятие, валовой сбор, урожайность, техническое обеспечение.

The state and trends of the development of grain production in Vinnytsia region

Mazur A., Mazur S., Gontaruk Ya.

The article deals with the main problems of grain production in the Vinnytsia region. The main attention is paid to the evaluation of the main factors influencing the amount of gross collections of grain and leguminous crops.

The purpose of the article is to determine the place of grain production in Vinnytsia region in the conditions of globalization of the economy, analysis of its state and directions of development. The following methods of scientific research were used to solve the problems: systematic approach (for the complex consideration of factors influencing the management of the production efficiency of agricultural commodity producers); abstract-logical (for theoretical generalizations of research results, formulation of conclusions); statistical-economic (collection, processing of statistical data, studying the dynamics of economic parameters of agricultural producers, tabular and graphical representation of the results), in particular its techniques – dynamic series, comparison, graphic (to identify trends in the development of the phenomena, to find out the reasons for the changes of individual their parameters); comparative analysis (when comparing quantitative indicators of grain production efficiency at the regional level).

The production of grain crops remains one of the most important and complex problems of agriculture. The solution of this problem, which involves a significant increase in the efficiency of production, the growth of grain crop yields, improving the quality of grain and reducing its cost, is possible on the basis of modernization of the grain industry and expansion of sown areas. Creating a modern material and technical base through renewal of fixed assets and the use of advanced technologies will contribute to a significant increase in grain production in agricultural enterprises and to guarantee Ukraine's food independence. In the successful resolution of these problems, particular importance is the improvement of grain production management, the development of fundamentally new approaches to its organization in economic actors, the regulation of economic relations and the rational use of the production potential of this strategic sector.

In the general structure of grain production, the share of highly specialized agricultural enterprises (coefficient of specialization more than 0,6) is 31,4%. Grain production in these enterprises is the basis of production activity, and the sale of grain – the main source of income, which determines their financial condition. In such economic entities, commodity producers are virtually eliminated from solving the issues of grain sales. Effective work of the sales service – one of the components of the company's economic

growth. Not only the work of the sales department, but also the image and reputation of the company, quality assurance, accuracy and regularity of deliveries, professional management and company personnel influence increase of grain sales volume.

Summarizing the above, the efficiency of grain production is influenced by the components of the resource potential of agricultural enterprises: increasing the technical level and mechanization of production; introduction of new advanced production technologies; carrying out of measures on increase of soil fertility; improving the quality of seeds and other productive resources; introduction of improved high-yielding varieties and hybrids of grain crops; change in prices for material and production resources, their rational use in production; application of progressive forms of organization of production, production management, labor and payment in each agricultural enterprise.

In addition, it is important to take into account the natural and economic factors of production, as well as the influence of external factors (inflation, price disparity, etc.) on grain production efficiency.

The following measures are essential for the effective development of grain production: improving the management of grain production through the use of its economic methods in each economy; streamlining the information management system by improving planning, forecasting, cost accounting, and their control in the production of grain; improvement of marketing activities through the development of marketing tools, the use of new forms of cashless settlements, including derivative securities (bills, options, futures), buyers and customers of grain.

Key words: grain, productivity, technology, gross collection, fertilizers.

Надійшла 24.04.2018 р.

УДК 636.4.03:504

РУДИЧ О.О., канд. екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

ІБАТУЛЛІН М.І., д-р екон. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ПІДГОРНИЙ А.В., аспірант

Науковий керівник – **СВИНОУС І.В.**, д-р екон. наук

НДІ «Укragропромпродуктивність»

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ВИРОБНИЦТВА ПРОДУКЦІЇ СВИНАРСТВА В СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ В АСПЕКТІ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИМОГ

Стаття присвячена дослідженню економічних засад виробництва продукції свинарства в сільськогосподарських підприємствах в аспекті екологічних вимог. Встановлено, що з метою забезпечення екологоорієнтованого розвитку сільськогосподарського виробництва, у тому числі свинарства, необхідна відповідна система державного управління та контролю, яка має включати важелі економічного, законодавчого, адміністративного та рекомендаційного характеру. Очевидно, що екологізація сільськогосподарського виробництва може розвиватися лише на основі дієвого державного екологічного регулювання.

Нині значна частина чинних екологічних нормативів має переважно технологічну спрямованість та побічно стосується екологічної оцінки якості навколишнього середовища, до того ж, на нашу думку, їх велика кількість вже втратила свою значимість у сучасних умовах.

Вважаємо за доцільне та підтримуємо пропозиції інших вітчизняних науковців щодо стимулювання виробництва біогазу на тваринницьких комплексах, зокрема: розробити комплексну програму виробництва біогазу в Україні; на законодавчому рівні запровадити класифікацію виробництва біогазу залежно від виду біосировини – побічної продукції рослинництва та тваринництва; запровадити 30 % компенсації вартості придбаних біогазових установок вітчизняного виробництва; ввести пільгове оподаткування при ввезенні комплектуючих із-за кордону для виробництва біогазових установок; встановити коефіцієнт для електроенергетики, яка вироблена з біогазу; передбачити ступінь локалізації виробництва біогазових установок у межах 30 % до 2020 р.

Позитивним щодо збереження навколишнього середовища і забезпечення якості та безпечності м'ясної продукції є прийняття Технічного регламенту по м'ясу, що сприятиме адаптації нормативно-правових актів України з питань виробництва та регулювання якості м'ясної сировини до вимог нормативно-правових актів держав-членів ЄС. Регламент регулює відносини, які виникають при: виробництві м'ясної сировини за вирощування сільськогосподарських тварин, тобто годівлі, зоотехнічних і зоогігієнічних вимог при утриманні на відгодівлі, транспортування на м'ясопереробні підприємства; забою та первинної обробки, зберігання, транспортування, реалізації свинини, її утилізації; оцінки відповідності якості сировини.

Ключові слова: свинарство, екологія, гній, біоенергетика, технічний регламент.

Постановка проблеми. На сьогодні важливою умовою забезпечення дієвості економічного регулювання ринку продукції свинарства є орієнтація його важелів на екологізацію виробництва. Водночас, в Україні у процесі діяльності суб'єкти господарювання в переважній більшості справ-

ляють негативний вплив на природне середовище. Унаслідок цього спостерігається несприятлива екологічна ситуація, що негативно впливає як на якість та безпечність продукції, так і навколишнє природне середовище сільської території та країни в цілому. Як відомо, однією з гострих проблем свинарства є зниження рівня аміаку та неприємних запахів на територіях, прилеглих до свинокомплексу. Інноваційні технології, які використовуються, дозволяють мінімізувати цю проблему.

З метою забезпечення екологоорієнтованого розвитку сільськогосподарського виробництва, у тому числі свинарства, необхідна відповідна система державного управління та контролю, яка має включати важелі економічного, законодавчого, адміністративного та рекомендаційного характеру. Очевидно, що екологізація сільськогосподарського виробництва може розвиватися лише на основі дієвого державного екологічного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням функціонування виробництва продукції свинарства присвячено праці таких науковців: І. Баланюка, П. Березівського, Р. Грабовського, С. Дусановського, О. Мазуренка, В. Месель-Веселяка, В. Микитюка, Т. Мостенської, І. Яцківа та багатьох ін. Ці наукові дослідження досить глибоко розкривають сучасне розуміння сутності, призначення та напрямів, проте в більшості досліджень не розкриваються екологічні аспекти виробництва продукції свинарства.

Метою дослідження є розробка методичних положень і практичних рекомендацій щодо економічного обґрунтування виробництва продукції свинарства в аспекті екологічних вимог.

Матеріал і методи досліджень. Теоретичною та методичною основою дослідження є системний, комплексний та диференційований підходи до вивчення економічних процесів, дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців з проблем екологоорієнтованого виробництва продукції свинарства, а також чинні вимоги екологічного законодавства.

Для реалізації поставлених завдань використовували такі методи: монографічний, статистичних групувань для комплексного вивчення сучасного стану виробництва продукції свинарства та визначення вимог природоохоронного законодавства.

Основні результати дослідження. Нині значна частина чинних екологічних нормативів має переважно технологічну спрямованість та побічно стосується екологічної оцінки якості навколишнього середовища, до того ж, на нашу думку, їх велика кількість вже втратила свою значимість у сучасних умовах.

У країнах із розвиненим свинарством (США, країни Євросоюзу) чітко регламентовано перелік стандартів та заходів з охорони довкілля [1-2].

Перспективним напрямом у країнах ЄС є використання технологій поділу гною на фракції безпосередньо у тваринницьких приміщеннях. Рідкий гній із вмістом 80–100 кг сухої речовини на 1 т швидше протікає по каналах гноєвидалення, він транспортабельніший, зменшується запах, підвищується споживання рослинами поживних речовин та знижується безпека забруднення нітратами стічних вод [3]. Поділ рідкого гною на фракції у свинарниках економічно вигідний: затрати робочого часу знижуються при цьому у 2,2 рази порівняно із поділом у відстійниках, а витрати енергії – на 60 МДж із розрахунку на одне свиномісце у рік [4]. Зазначимо, що цю технологію використовують у кілька етапів: відокремлення від сечі фекалій, тверді фракції рідких відходів після просіювання та центрифуги використовуються для приготування компостів. Для дезодорації рідких відходів використовують аератори, а також анаеробне (без повітря) розкладання у біогазових установках.

Зазначимо, що товаровиробники свинини в Данії від 1990 р. почали використовувати технології, що заощаджують енергію. У результаті реалізації цих заходів споживання електроенергії на тваринницьких комплексах зменшилося майже на третину завдяки запровадженню технології переробки гною у біогаз методом анаеробного зброджування. У цій країні фермер, який утримує 5-7 тис. голів, не лише забезпечує себе електроенергією із біогазу, але й продає електроенергію державі [6-7]. Останніми роками одержаний із твердої фракції біогаз можна використовувати і для опалення теплиць.

На підставі вивчення зарубіжної практики щодо державного регулювання екологічного ведення господарювання нами систематизовано три типи економічних механізмів:

- стимулюючий – характеризується переважанням ринкових інструментів та створенням сприятливого економічного середовища для розвитку екологічно чистих виробництв та інших видів діяльності в екосфері;

- жорсткий – переважає використання адміністративних та фінансово-економічних інструментів примусу на основі жорсткої податкової політики розвитку екологічно шкідливих галузей;

- м'який – характеризується використанням ліберальних екологічних обмежень, які відносно слабо впливають на темпи та масштаби екологічного розвитку.

Вважаємо, що нині в Україні наявний так званий м'який механізм регулювання, який є не найдієвішим механізмом у нинішніх умовах. Так, у Данії за будівництва нового комплексу або для розширення діючого необхідно обов'язково узгодити проект із адміністрацією регіону, яка контролює чітке виконання усіх законодавчих норм, а також одержати згоду на це усіх сусідів [8].

У зв'язку з тенденцією, що склалася в окремих регіонах країни щодо створення потужних комплексів з виробництва продукції свинарства, перед товаровиробниками та структурами влади постає необхідність запроваджувати методи управління станом навколишнього середовища, спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних не лише з організацією збирання, а й транспортування відходів тваринництва у ті регіони, де відчувається їхня нестача. Проблема переробки гною надто важлива, про що свідчить практика країн світу, в яких передбачено державну компенсацію за створення переробних центрів [9-10].

Так, у Данії держава компенсує 30 % від вартості будівництва гноєзберігальних центрів. У Німеччині підтримка здійснюється на регіональному рівні. Наприклад, у Баварії фермери можуть отримати близько 20 євро за 1 м³ утилізованого гною [11-12].

Нині більшість сільськогосподарських підприємств інтенсивного типу з виробництва продукції свинарства утримують свиней на безпідстилковій основі, що являє собою природну рідку суміш екскрементів, сечі та води (використовується для змивання тваринних відходів з приміщень і в гігієнічних цілях; вода може становити від 10–20 % загального обсягу), а також залишків корму. Обсяг і склад суміші залежить від породи, віку і стану тварин, інтенсивності відгодівлі, виду кормів, зоогігієнічних умов та обсягу використаної води [13].

Як свідчать результати дослідження науковців, безпідстилковий гній – багате джерело азоту, який легко засвоюється рослинами. Вважається, що близько 50 і 20 % азоту, що міститься, відповідно, в текучій суміші та у твердому гної, розчиняється у воді. Рідкий гній є швидкодіючим добривом, подібним до мінеральних добрив, тому він більш небезпечний для навколишнього середовища (високий ступінь ризику надлишкового внесення), ніж твердий [14]. Гнійна суміш ферментується й утворює гази (до 300 л/кг органічної речовини у твердому гної). Особливу небезпеку для довкілля становлять отруйні продукти анаеробної ферментації, що містять аміак, сірководень, карбонільні суміші, аміни та тіоли. Ще одним негативним аспектом гнойової суміші є відсутність біотермального процесу (гігієнізації) – вона має низьку температуру, тобто 8-12 °С у зимовий період і близько 15-17 °С влітку, за якої патогенні мікроорганізми і паразити здатні вижити. Гнійна суміш являє собою добриво високої концентрації, з великою кількістю мінералів і мікробіологічно забруднене. Якщо її неправильно зберігати, вносити в ґрунт тощо, то вона може стати великою загрозою для природного середовища і здоров'я людей [15].

За результатами проведених досліджень науковцями НДІ «Укragenпромпродуктивність» встановлено, що у більшості обстежених сільськогосподарських підприємств – виробників продукції свинарства (було обстежено 93 господарства), для накопичення гною використовують гноєсховища типу «лагуна» та відкритого типу, що посилює процес викидів у навколишнє середовище отруйних продуктів анаеробної ферментації. При цьому необхідно відзначити, що найчастіше згаданий тип гноєсховищ використовують обстежені господарства корпоративного сектору аграрної економіки з поголів'ям понад 15000 голів свиней. Як свідчать суб'єктивні результати обстежень науковцями, запах гною відчувається на відстані 2-2,5 км від місця розташування гноєсховища. Така обставина свідчить, що менеджмент обстежених сільськогосподарських підприємств не приділяє належної уваги природоохоронній діяльності. Свідченням цього є 71,0 % обстежених сільськогосподарських підприємств, які не здійснюють інвестиції в природоохоронні заходи (табл. 1).

За результатами обстежень, найбільша частка господарств, які не здійснюють інвестиції в природоохоронну діяльність – це господарства 1-, 3-4-ї груп. На нашу думку, такі суб'єкти господарювання використовують технологічне обладнання для виробництва продукції свинарства, яке дісталося їм у спадок від колишніх реформованих колективних сільськогосподарських підприємств.

Висококонцентровані господарства корпоративного сектору аграрної економіки (сільськогосподарські підприємства 5-6-ї груп) приділяють значну увагу дотриманню природоохоронного зако-

нодавства. Це відображається у тому, що переважна більшість суб'єктів підприємницької діяльності агробізнесу 5-6-ї груп здійснюють інвестиції в об'єкти природоохоронного значення.

Таблиця 1 – Групування сільськогосподарських підприємств-виробників продукції свинарства залежно від чисельності утримуваного поголів'я та кількістю господарств, які не здійснюють інвестиції в природоохоронну діяльність за 2016 р.*

Група господарств за поголів'ям свиней, голів	Загальна кількість, од.	Господарства, які не здійснюють інвестиції в природоохоронну діяльність	
		од.	до загальної кількості, %
До 500	9	5	55,6
501-1000	3	1	33,3
1001-5000	55	44	80
5001-10000	14	12	85,7
10001-15000	7	2	28,6
Понад 15000	5	2	40,0
Усього	93	66	71,0

*Джерело: результати обстеження НДІ «Укראгропромпродуктивність»

Органи Державної служби статистики України ведуть спостереження за діяльністю сільськогосподарських підприємств, які займаються прибиранням, збереженням та використанням гною, а також органічних сполук залежно від статевих-вікових груп свиней (табл. 2). Протягом 2010–2014 рр. зменшується кількість господарств корпоративного сектору аграрної економіки. При цьому з розрахунку на одне господарство спостерігається зростання кількості гною на 4,3 % у підприємствах, які утримують свиноматки та зниження на 7,4 % у суб'єктах господарювання, які здійснюють відгодівлю свиней.

Водночас використання рідкого гною є більш проблематичним, оскільки сучасні великі тваринницькі комплекси зазвичай не мають достатньої площі земель сільськогосподарського призначення для внесення добрив. Переробка рідкого гною безпосередньо на свинокомплексі може стати альтернативою, однак це складне завдання (необхідно запроваджувати методи механічної, хімічної та біологічної обробки, транспортування великих об'ємів текучої суміші, а також будувати спеціальне підприємство для місцевої обробки рідкого гною) [16-17]. Окрім того, потрібні фінансові інвестиції (це найдорожчий спосіб використання), притому, що ефективність обробки продовжує залишатися низькою (очищена суміш багата на біогенні речовини та мікроорганізми – до 23 000/1 мл).

Таблиця 2 – Динаміка прибирання, збереження і використання гною та органічних сполук

Рік	Свині на відгодівлі			Свиноматки		
	кількість підприємств, од.	обсяги викидів, т	викинуто в середньому одним підприємством, т	кількість підприємств, од.	обсяги викидів, т	викинуто в середньому одним підприємством, т
2012	309	3672,4	11,9	163	882,1	5,4
2013	300	3568,9	11,9	137	979,5	7,2
2014	283	3614,8	12,8	131	1250,4	9,5
2015	267	3706,6	13,9	118	1268,9	10,8
2016	246	2811,2	11,4	102	595,7	5,8

Джерело: Державна служба статистики України.

Практика сучасних свинарських комплексів доводить доцільність розвитку біоенергетики на основі будівництва біогазових установок [18-22]. Біоенергетична складова анаеробного зброджування гною свиней – це переважно біогаз (вміст метану 55–72 %, діоксиду вуглецю – 27–44 %, вологи – до 5 %, сірководню – до 3 %, а також домішок водню, аміаку тощо) з тепловою згоряння 20–22 МДж/м³. Його можна використовувати як альтернативне паливо з подальшим виробленням теплової й електричної енергії для власних технологічних потреб – для біоенергетичної установки та свинокомплексу в цілому. Нині в Україні функціонує лише дві біоенергетичні установки промислового типу: на свинокомплексах «Запоріжсталь» (м. Запоріжжя) та «Агро-Овен» (с. Оленівка, Дніпропетровська обл.), що переробляють гній та гнойові стоки свиней. У стадії будівництва біогазова установка на свинокомплексі «Деміс-Агро» (м. Підгородне, Дніпропетровська обл.) [23-26]. Розвиток біогазових технологій в Україні досі

залишається невизначеним через відсутність так званого «зеленого тарифу» на електроенергію, що виробляють із біогазу [27-30].

Вважаємо за доцільне та підтримуємо пропозиції інших вітчизняних науковців щодо стимулювання виробництва біогазу на тваринницьких комплексах, зокрема:

- розробити комплексну програму виробництва біогазу в Україні;
- на законодавчому рівні запровадити класифікацію виробництва біогазу залежно від виду біосировини – побічної продукції рослинництва та тваринництва;
- запровадити 30 % компенсації вартості придбаних біогазових установок вітчизняного виробництва;
- ввести пільгове оподаткування за ввезення комплектуючих із-за кордону для виробництва біогазових установок;
- встановити коефіцієнт для електроенергетики, яка вироблена з біогазу;
- передбачити ступінь локалізації виробництва біогазових установок у межах 30 % до 2020 р.

Висновки. Одним із необхідних інструментів у збереженні навколишнього середовища і забезпечення якості та безпечності м'ясної продукції є прийняття Технічного регламенту по м'ясу, що сприятиме адаптації нормативно-правових актів України з питань виробництва та регулювання якості м'ясної сировини до вимог нормативно-правових актів держав-членів ЄС. Регламент буде регулювати відносини, які виникають за: виробництва м'ясної сировини під час вирощування сільськогосподарських тварин, тобто годівлі, зоотехнічних і зоогігієнічних вимог за утримання на відгодівлі, транспортування на м'ясопереробні підприємства; забою та первинної обробки, зберігання, транспортування, реалізації свинини, її утилізації; оцінки відповідності якості сировини.

Вважаємо, що окрім передбачених у запропонованому Технічному регламенті вимог до виробництва та регулювання якості м'ясної сировини, а також умов її отримання має бути зазначено: розміри та структуру підприємств з отримання м'ясної сировини; номенклатуру та типи окремих будівель і споруд залежно від напрямку діяльності з урахуванням природно-кліматичних умов, районів будівництва, забезпечення найвищої ефективності капіталовкладень, можливостей подальшого розвитку виробництва; економічної доцільності за максимального використання наявних потужностей за рахунок їх розширення та модернізації.

Прийняття до експлуатації нових та реконструйованих підприємств, будівель, споруд необхідно провадити відповідно до чинного законодавства про видачу Державним комітетом по нагляду за охороною праці власникові підприємства, установи, організації або уповноваженому ним органу дозволу на початок роботи підприємства, установи, організації, Положенням про порядок видачі органами державного пожежного нагляду підприємствам, установам, організаціям, орендарям та підприємцям дозволу на початок роботи, іншими чинними нормативними документами.

Обґрунтування розміщення підприємств необхідно здійснювати з урахуванням розроблених і затверджених у встановленому порядку документів, якими регламентується економічний розвиток регіону та його забудови, згідно із Законом України «Про планування і забудову територій» № 109-V від 12.09.2006. Окрім цього, під час проектування тваринницьких підприємств та підприємств з виробництва м'ясної сировини або окремих їх елементів необхідно керуватися чинними нормами технологічного проектування: «Державні санітарні правила планування та забудови населених пунктів», «Об'єкти ветеринарної медицини», «Системи видалення, обробки, підготовки та використання гною», «Об'єкти для заготівлі, зберігання і приготування кормів для тваринництва», а також іншими нормативними документами, в яких викладено спеціальні вимоги до проектно-технологічних рішень (санітарні, протипожежні, архітектурно-будівельні тощо).

У технічному обґрунтуванні необхідно представити можливості щодо забезпечення виробничими ресурсами (кормами, водою, теплом, електроенергією, кваліфікованими кадрами, земельною площею тощо) та транспортним зв'язком. У плані територіального облаштування підприємства необхідно передбачити планування благоустрою, влаштування схилів і лотків для стоку й відведення поверхневих вод, відповідного покриття проїздів і виробничих майданчиків, а також зелених насаджень. Важливим є здійснення розрахунків щільності поголів'я сільськогосподарських тварин та забезпечення їх на рівні науково обґрунтованих нормативів.

Вважаємо, що у системі додержання екологічних вимог за виробництва продукції свинарства відводиться система поширення знань серед сільськогосподарських товаровиробників на основі наукового супроводу та консультаційної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби та науковців аграрних ВНЗ та НДІ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Масенко О.М. Виробництво продуктів тваринництва в екстремальних ситуаціях. Вісник аграрних наук. 2000. № 1. С. 41-49.
2. Алекперов К. Перспективи розвитку свинарства в XXI столітті. Свинарство. 2002. №1. С.18-28.
3. Бабенко О. Свинарство в Китаї – світовому лідері з виробництва свинини. URL: <http://agritour.com.ua/text/read/226/>.
4. Володін С.А. Концептуальні положення створення високоєфективної інноваційної системи ведення свинарства. Економіка АПК. 2006. №1. С. 72-82.
5. Калінчик М.В., Ільчук М.М., Одинцова Т.М. Ефективність виробництва та розвиток ринку свинини. К.: Нічлава, 2005. 228 с.
6. Клибенштейн Дж. Связанные с крупномасштабными системами животноводства экономические и социальные аспекты, а также вопросы охраны окружающей среды. Материалы АТЗТ «Агросоюз» Днепропетровск, 2001. 15 с.
7. Кравец І.В. Еколого-економічні передумови розвитку підприємств свиноводства в Україні. Сельское хозяйство в современной экономике: новая роль, факторы роста, риски. М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2009. С.500-502.
8. DAAS. Danish agricultural advisory service (versch. Jahrgänge 200-2012, Hrsg.): Environment applying to Danish agriculture. Dänemark, URL: <http://www.fao.org/docs/eims/upload/277058/Denmark.pdf>.
9. Рибалко В.П. Особливості розвитку світового й вітчизняного свинарства. Вісн. аграр. науки. 2003. №2. С. 27-30.
10. Саблук П.Т., Ходаківська О.В. Екологізація агропромислового виробництва – визначальна складова сучасної аграрної політики. Перспективи екологізації аграрного виробництва в Україні: зб. наук. пр. ; за заг. ред. Ю.О. Лупенка, О.В. Ходаківської. К.: ННЦ ІАЕ, 2012. 182 с.
11. Вплив продукції тваринництва на стан навколишнього природного середовища у Київській області / В.О. Пінчук, О.В. Тертична, Л.В. Вагалюк, М.П. Кейван, О.П. Бригас, О.І. Мінералов, К.В. Кукурудзяк. Екологічна безпека та збалансоване природокористування в агропромисловому виробництві: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 1–3 липня 2015 р.). К.: ДІА, 2015. С. 134–136.
12. Карунський О., Ярошко М. Особливості ведення галузі свинарства на прикладах господарств Німеччини і Австрії. Пропозиція. 2003. № 8-9. С.74-75.
13. Жукорський О.М., Никифорок О.В. Галузь свинарства – реальна та прогнозована загроза для довкілля. Агро-екологічний журнал. 2013. № 3. С. 102–106.
14. Відомчі норми технологічного проектування. Скотарські підприємства (комплекси, ферми, малі ферми) ВНТП-АПК-01.05. К.: Мінагрополітики України, 2005. 111 с.
15. Домашенко Ю.Е., Винникова Т.В., Косулина Т.П. Снижение негативного воздействия свиноводческих хозяйств на природные экосистемы: изучение влияния продуктов гидросмыва свиноводческих комплексов на природные экосистемы при их обработке фосфогипсом. ЭКП: Экология и промышленность России. 2009. № 10. С. 44-45.
16. Шевченко І.А., Ляшенко О.О. Сучасні аспекти утилізації гною свиней. Прибуткове свинарство: всеукраїнський журнал. 2012. №11. С.26-30.
17. Синих, Ю.Н. Пути биологизации и экологизации севооборотов в современном земледелии. Аграрная наука. 2010. № 9. С. 19-21.
18. Якуб Скорупски. Доклад о развитии промышленного животноводства в регионе Балтийского моря в контексте охраны окружающей среды. URL: http://www.ccb.se/evidence2015/IAF_Baltic_report_rus.pdf.
19. Баранников В.Д. Выброс загрязняющих веществ в атмосферу очистными сооружениями свиноводческого комплекса: (Экол. исслед.). Вестн. с.-х. науки.1990. № 11. С. 71–78.
20. Глазун В.В. Щодо підвищення еколого-економічної ефективності тваринництва. Матеріали Междунар. науч.-практич. конф. “Бизнес, экология, здоровье” (Донецк, 2001). Донецк: ГП НИИ Медико-экологических проблем Донбасса и угольной промышленности, Бизнес-альянс Донбасса. 2001. С. 22-25.
21. Долгов В.С. Охрана атмосферного воздуха в зоне крупных животноводческих объектов. Ветеринария. 2009. №8. С. 45–46.
22. Маменко О.М. Екологічні аспекти виробництва продуктів тваринництва. Вісник аграрної науки. 2007. №4. С. 31–35.
23. Івашура, А.А. Екологічні проблеми сільськогосподарського виробництва. Сільськогосподарська екологія: навч. посіб. для ВНЗ / за заг. ред. В.О. Головка, А.З. Злотіна, В.Л. Мешкової. Х.: Еспада, 2009. 624 с.
24. Рубан, Ю.Д. Глобальные проблемы в животноводстве и направления их решения. Харьков: Эспада, 2012. 240 с.
25. Мазуренко О.В. Розвиток інноваційно-орієнтованого свинарства: концептуальний підхід. Економіка АПК. 2015. № 4. С. 71-76.
26. Волівач В.О., Козловська М.В., Кравченко О.І. До питання формування системи біоекономіки України. Науково-практичний журнал Інституту розвитку аграрних ринків «Теорія і практика ринків». №1. 2011. С.64-67.
27. Гуменний В.Д., Козловська М.В., О.І. Кравченко. Вимоги СОТ до аграрного ринку, проблеми ідентифікації тварин. Свинарство. 2009. Вип. 57. С. 26-32.
28. Кравченко О.І., Павлов О.І., Козловська М.В. Заснування інноваційної платформи біоекономіки в аграрному секторі за умов євроінтеграції. Таврійський науковий вісник. Херсон, 2011. Вип.73. Ч. 2. С.319-325.
29. Андрієвський В.С., Кобута І.В., Саперович Н.В., Протченко О.О. Державна підтримка галузі тваринництва відповідно до вимог СОТ. Науково-практичний збірник “Посібник українського хлібороба”. Київ, 2008. С.274-289.
30. Козловська М.В., Кравченко О.І., Гетья А.А. Запровадження досвіду країн – членів СОТ при формуванні національної системи електронних реєстрів у товарному та племінному тваринництві. Міжнародний тематичний науковий збірник „Свинарство”. Вип.58. 2010. С.95-101.

REFERENCES

1. Masenko, O.M., (2000). Vyrobnnytvo produktiv tvarynnyctva v ekstremal'nyh sytuacijah [Production of livestock products in extreme situations]. *Visnyk agrarnykh nauk*, no1, pp. 41-49.
2. Alekperov, K., (2002). Perspektivy rozvytku svynarstva v HHI stolitti Svynarstvo [Prospects for the development of pig breeding in the 21st century Pigs], no 1, pp.18-28.
3. Babenko O. Svynarstvo v Kytai' – svitovomu lideri z vyrobnnytva svynyny [Elektronnyj resurs]. URL: <http://agritour.com.ua/text/read/226/>.
4. Volodin, S.A., (2006). Konceptual'ni polozhennja stvorennja vysokoefektyvnoi' innovacijnoi' systemy vedennja svynarstva [Conceptual provisions for the creation of a highly effective innovative pig system]. *Ekonomika APK*, no 1, pp. 72-82.
5. Kalinchyk, M.V., Il'chuk, M.M., Odyncova, T.M., (2005). Efektyvnist' vyrobnnytva ta rozvytok rynku svynyny [Efficiency of production and development of the pork market]. K., Nichlava. 228 p.
6. Klibenshtejn Dzh., (2001). Svjazannje s krupnomasshtabnymi sistemami zhivotnovodstva jekonomicheskie i social'nye aspekty, a takzhe voprosy ohrany okruzhajushhej srody [The economic and social aspects associated with large-scale livestock systems, as well as environmental issues]. *Materialy ATZT «Agrosojuz» Dnepropetrovsk*. 15 p.
7. Kravec, I.V., (2009). Jekologo-jekonomicheskie predposylki razvitija predprijatij svinovodstva v Ukraine [Ecological and economic preconditions for the development of pig enterprises in Ukraine]. *Sel'skoe hozjajstvo v sovremennoj jekonomike: novaja rol', factory rosta, riski*. M. VIAPIm. A. A. Nikonova: «Jenciklopedija rossijskikh dereven'», pp. 500-502.
8. DAAS. Danish agricultural advisory service (versch. Jahrgänge 200-2012, Hrsg.): Environment applying to Danish agriculture. Dänemark, Århus URL: <http://www.fao.org/docs/eims/upload/277058/Denmark.pdf>.
9. Ribalko, V.P., (2003). Osoblivosti rozvitku svitovogo j vitchiznjanogo svynarstva [Specialize in the development of the St. Viticulture Pig]. *Visn. agrar. Nauki*, no 2, pp. 27-30.
10. Sabluk, P.T., Hodakivs'ka O.V. (2012). Ekologizacija agropromyslovogo vyrobnnytva – vyznachal'na skladova suchasnoi' agrarnoi' polityky [Ekologizacija agropromyslovogo vibrobitvtva - is vysnachaľna storozhu sushasnoi' agrarian policy]. *Perspektivy ekologizacii' agrarnogo vyrobnnytva v Ukraїni: zb. nauk. pr. ; za zag. red. Ju.O. Lupenka, O.V. Hoda-kivs'koi'*. K. NNC IAE, pp. 3–12.
11. Pinchuk, V.O., Tertychna, O.V., Vagaljuk, L.V., Kejvan, M.P., Brygas, O.P., Mineralov, O.I., Kukurudzjak, K.V., (2015). Vplyv produkcii' tvarynnyctva na stan navkolyshn'ogo pryrodnoho seredovyshha u Kyi'vs'kij oblasti [Vliv production of tvarinnitstva to the mill of the nakkolishnyogo natural medium in Kiev region]. *Ekologichna bezpeka ta zbalansovane pryrodokorystuvannja v agropromyslovomu vyrobnnytvi: Materialy Mizhnarodnoi' naukovopraktychnoi' konferencii' (Kyiv, 1-3 lypnja 2015 r.)*. K. DIA, pp. 134–136.
12. Karunskij, O., Jaroshko, M., (2003). Osoblyvosti vedennja galuzi svynarstva na prykladakh gospodarstv Nimechchyny i Avstrii' [Specialized vedennja galuzi svynarstva na prykladakh gospodarstv Nimechchini i Avstriya]. *Propozycja*, no 8-9, pp.74-75.
13. Zhukors'kyj, O.M., Nykyforuk, O.V., (2013). Galuz' svynarstva - real'na ta prognozovana zagroza dlja dovkillja [The pigs' slope is real and that is forecasted for the dovkil]. *Agroekologichnyj zhurnal*, no 3, pp. 102–106.
14. Vidomchi normy tehnologichnogo proektuvannja [Vidomchi norms of the technological project]. *Skotars'ki pidpryjemstva (komplekxy, fermy, mali fermy) VNTP-APK-01.05*. K.: Minagropolityky Ukraїny, 111 p.
15. Domashenko Ju.E., Vinnikova T.V., Kosulina T.P. (2009). Snizhenie negativnogo vozdejstvija svinovodcheskikh hozjajstv na prirodnye jekosistemy: izuchenie vlijanija produktov gidrosmyva svinovodcheskikh kompleksov na prirodnye jekosistemy pri ih obrabotke fosfogipsom. *JeKiP: [Reducing the negative impact of pig farms on natural ecosystems: studying the effect of the products of washing out of pig-breeding complexes on natural ecosystems during their processing with phosphogypsum]* *Jekologija i promyshlennost' Rossii*. no 10. pp. 44-45.
16. Shevchenko, I.A., Ljashenko, O., (2012). Suchasni aspekty utylizacii' gnoju svynej [Modern aspects of manure utilization of pigs]. *Prybutkove svynarstvo: vseukrai'ns'kyj zhurnal*, no 11, pp. 26-30.
17. Synyh, Ju. N., (2010). Puty byologyzacyy u ekologyzacyy sevooborotov v sovremennom zemledelyi [Ways of biologization and ecologization of crop rotations in modern agriculture]. *Agrarnaja nauka*, no 9. pp. 19-21.
18. Jakub Skorupsky. Doklad o razvytyu promyshlennogo zhivotnovodstva v regyone Baltijskogo morja v kontekste ohrany okruzhajushhej srody [Report on the development of industrial livestock in the Baltic Sea region in the context of environmental protection]. URL: http://www.ccb.se/evidence2015/IAF_Baltic_report_rus.pdf.
19. Barannykov, V.D., (1990). Vubros zagrzajzajushhyh veshhestv v atmosferu ochystnyjmy sooruzhenyjamy svynovodcheskogo kompleksa: (Jekol. issled.) [Emission of pollutants into the atmosphere by sewage treatment plants of the pig-breeding complex: (Ecological Issled.)]. *Vestn. s-h. nauky*, no 11, pp. 71–78.
20. Glazun V.V. (2001). Shhodo pidvyshhennja ekologo-ekonomichnoi' efektyvnosti tvarynnyctva. *Materialy Mezhdunar. nauch.-praktych. konf. "Byznes, ekologyja, zdorov'e"* [Echo of the ecological and economic performance of tvarinnitstva. Materials of the Intern. scientific practical conf. "Business, ecology, health"]. (Doneck, 2001). Doneck, pp. 22-25.
21. Dolgov, V.S. (2009). Dolgov V.S. Ohrana atmosfer'nogo vozduha v zone krupnyh zhivotnovodcheskikh ob'ektov. [Protection of atmospheric air in the zone of large livestock facilities]. *Veterynaryja*, no 8, pp. 45 – 46.
22. Mamenko, O. M., (2007). Ekologichni aspekty vyrobnnytva produktiv tvarynnyctva [Ecological aspects of livestock production]. *Visnyk agrarnoi' nauky*, no 4, pp. 31–35.
23. Ivashura, A.A., (2009). Ekologichni problemy sil'skogospodars'kogo vyrobnnytva [Ecological problems of agricultural production]. *Sil'skogospodars'ka ekologija: navch. posib. dlja VNZ za zag. red. V.O. Golovka, A.Z. Zlotina, V.L. Mjeshkvoi'*. H., Espada. 624 p.
24. Ruban, Ju.D., (2012). Global'nye problemy v zhivotnovodstve i napravlennja ih reshenija. [Global problems in animal husbandry and directions for their solution]. *Har'kov, Espada*. 240 p.
25. Mazurenko, O.V., (2015). Rozvytok innovacijno- orijentovanogo svynarstva: konceptual'nyj pidhid [Development of innovation-oriented pig-breeding: a conceptual approach]. *Ekonomika APK*, no 4, pp. 71-76.

26. Volivach, V.O., Kozlov'ska, M.V., Kravchenko, O.I. (2011). Do pytannja formuvannja systemy bioekonomiky Ukrainy [The question of the formation of the bioeconomy system of Ukraine]. Naukovo-praktychnyj zhurnal Instytutu rozvytku agarnykh rynkiv «Teorija i praktyka rynkiv», no 1, pp. 64-67.

27. Gumennyj, V.D., Kozlov'ska, M.V., Kravchenko, O.I. (2009). Vymogy SOT do agrarnogo rynku, problemy identyfikacii' tvaryn [WTO requirements for the agrarian market, animal identification problems]. Svytnarstvo. Vol. 57, pp. 26-32.

28. Kravchenko, O.I., Pavlov, O.I., Kozlov'ska, M.V. (2011). Zasnuvannja innovacijnoi' platformy bioekonomiky v agrarnomu sektori za umov jevointegracii' [Kozlovskaya Establishment of an innovative platform for bioeconomics in the agrarian sector under the conditions of European integration]. Tavrijs'kyj naukovyj visnyk. Herson. Vol. 73. No. 2. pp. 319-325.

29. Andrijevs'kyj, V.Je., (2007). Derzhavna pidtrymka galuzi tvarynnyctva vidpovidno do vymog SOT [State support of the livestock sector in accordance with WTO requirements.]. Naukovo-praktychnyj zbirnyk "Posibnyk ukrai'ns'kogo hliboroba". Kyi'v, pp.274-289.

30. Kozlov'ska, M.V., Kravchenko, O.I., Getja, A.A., (2010). Zaprovadzhennja dosvidu krai'n – chleniv SOT pry formuvanni nacional'noi' systemy elektronnykh rejestriv u tovarnomu ta pleminnomu tvarynnyctvi [Implementation of the experience of WTO member countries in the formation of a national system of electronic registers in commodity and pedigree livestock breeding]. Mizhnarodnyj tematychnyj naukovyj zbirnyk „Svytnarstvo”. Vol. 58, pp.95-101.

Экономические основы производства продукции свиноводства в сельскохозяйственных предприятиях в аспекте экологических требований

Рудич А.А., Ибатуллин М.И., Подгорный А.В.

Статья посвящена исследованию экономических основ производства продукции свиноводства в сельскохозяйственных предприятиях в аспекте экологических требований. Установлено, что с целью обеспечения экологоориентированного развития сельскохозяйственного производства, в том числе свиноводства, необходима соответствующая система государственного управления и контроля, которая должна включать рычаги экономического, законодательного, административного и рекомендательного характера. Очевидно, что экологизация сельскохозяйственного производства может развиваться только на основе эффективного государственного экологического регулирования.

Сейчас значительная часть действующих экологических нормативов имеет преимущественно технологическую направленность и косвенно касается экологической оценки качества окружающей среды, к тому же, по нашему мнению, их большое количество уже потеряла свою значимость в современных условиях.

Считаем целесообразным и поддерживаем предложения других отечественных ученых по стимулированию производства биогаза на животноводческих комплексах, в частности: разработать комплексную программу производства биогаза в Украине; на законодательном уровне ввести классификацию производства биогаза в зависимости от вида биосырья – побочной продукции растениеводства и животноводства; ввести 30 % компенсации стоимости приобретенных биогазовых установок отечественного производства; ввести льготное налогообложение при ввозе комплектующих из-за границы для производства биогазовых установок; установить коэффициент для электроэнергетики, которая произведена из биогаза; предусмотреть степень локализации производства биогазовых установок в пределах 30 % до 2020 года.

Положительным по сохранению окружающей среды и обеспечения качества и безопасности мясной продукции является принятие Технического регламента по мясу, что будет способствовать адаптации нормативно-правовых актов Украины по вопросам производства и регулирования качества мясного сырья с требованиями нормативно-правовых актов государств-членов ЕС. Регламент регулирует отношения, возникающие при: производстве мясного сырья при выращивании сельскохозяйственных животных, то есть кормления, зоотехнических и зооигиенических требований при содержании на откорме, транспортировке на мясоперерабатывающие предприятия; убой и первичной обработки, хранения, транспортировки, реализации свинины, ее утилизации; оценки соответствия качества сырья.

Ключевые слова: свиноводство, экология, навоз, биоэнергетика, технический регламент.

Economic frameworks for manufacture of swine production in agricultural enterprises in the ecological requirements

Rudych O., Ibatullin M., Podgorny A.

Today, an important condition for ensuring the effectiveness of the economic regulation of the market for pig products is the orientation of its levers on the ecologization of production. At the same time, in Ukraine, in the process of activity, business entities in the overwhelming majority have a negative impact on the natural environment. As a result, there is an unfavorable environmental situation that negatively affects both the quality and safety of products and the environment of the rural territory and the country as a whole. As you know, one of the acute problems of pigs is the reduction of ammonia and unpleasant smells in the territories adjacent to the pig complex. Innovative technologies that are used to minimize this problem.

In order to ensure the ecologically oriented development of agricultural production, including pig breeding, an appropriate system of public administration and control is needed, which should include economic, legislative, administrative and recommendatory levers. It is obvious that the greening of agricultural production can only develop on the basis of effective state environmental regulation.

We believe that now in Ukraine there is a so-called soft regulatory mechanism, which is not the most effective mechanism in the current conditions. In Denmark, for example, in the construction of a new complex or in order to expand the existing one, it is necessary to coordinate the project with the regional administration, which monitors the strict implementation of all legislative norms, as well as the consent of all the neighbors

The adoption of the Technical Rules for meat, which will facilitate the adaptation of the Ukrainian legal acts on production and quality control of meat raw materials to the requirements of the legal acts of the member states, will be positive in preserving the environment and ensuring the quality and safety of meat products. EU The regulation regulates the relations that arise when: the production of meat raw materials in the cultivation of farm animals, i.e. feeding, zootechnical and zoohygienic requirements in keeping fattening, transportation to meat processing enterprises; slaughter and primary processing, storage, transportation, sale of pork, its utilization; assessments of the quality of raw materials.

We believe that in addition to the requirements of the proposed Technical Regulation, the requirements for the production and quality control of meat raw materials, as well as the conditions for its receipt, must be indicated:

- size and structure of enterprises for obtaining meat raw materials;
- nomenclature and types of individual buildings and structures depending on the direction of activity, taking into account the climatic conditions, areas of construction, ensuring the highest efficiency of investments, opportunities for further development of production;
- economic feasibility at maximal use of available capacities at the expense of their expansion and modernization.

Acceptance of new and reconstructed enterprises, buildings, structures is carried out in accordance with the effective legislation on the issue by the State Committee for Supervision of Labor Protection to the owner of the enterprise, institution, organization or authorized by him the authority to start the work of the enterprise, institution, organization, Regulation on the procedure for issuing bodies state fire supervision of enterprises, institutions, organizations, tenants and entrepreneurs permission to start work, other current normative documents.

Placement of enterprises is carried out taking into account projects and other documents developed and approved in accordance with the established procedure, which regulate the economic development of the region and its development, in accordance with the Law of Ukraine "On Planning and Building Territories" No. 109-V dated September 12, 2006.

When designing livestock enterprises and enterprises for the production of meat raw materials or their individual elements, it is necessary to be guided by the current norms of technological design: "State sanitary rules of planning and development of settlements", "Objects of veterinary medicine", "Systems of removal, processing, preparation and use of manure", "Objects for harvesting, storage and preparation of feed for livestock", as well as other normative documents, which set forth special requirements for design and technological decisions (with fire protection, architectural and construction, etc.).

The enterprise, in accordance with the current VNTP, must be provided with all the necessary resources (fodders, water, heat, electricity, skilled personnel, land area, etc.) and transport links. The territory of the enterprise should be subject to improvement due to appropriate planning, installation of slopes and trays for drainage and removal of surface water, appropriate coverage of fences and production sites, as well as green plantations. The restriction of the livestock population to the levels according to the area of agricultural land must comply with scientifically grounded density standards.

An effective system of dissemination of knowledge about the ecological safety of production of pig products among agricultural producers with the involvement of agricultural advisory services and scientists of agricultural universities and research institutes should be formed.

Key words: pig breeding, ecology, state regulation, technical regulation, agricultural enterprise.

Надійшла 30.04.2018 р.

ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ АГРОБІЗНЕСУ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

УДК 378.43.02/334.012.23

ДРАГАН О.О., канд. екон. наук

ІЩЕНКО А.В., аспірант

НДІ «Украгропромпродуктивність»

ВАРЧЕНКО О.О., спеціаліст

Департамент агропромислового розвитку КОДА

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОДУКЦІЇ РОСЛИННИЦТВА ОСОБИСТИМИ СЕЛЯНСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ УКРАЇНИ

Визначено, що основним каналом збуту продукції рослинництва господарств населення є «інші канали збуту», під якими ми розуміємо торгово-посередницькі структури та роздрібні продовольчі ринки та оптові ринки сільсько-господарської продукції. Основними чинниками орієнтації особистих селянських господарств на торгово-посередницькі структури є мінімізація трансакційних витрат, на роздрібні продовольчі ринки – високий рівень цін, які компенсують торгово-збутові витрати.

Нині повільно формується мережа оптових продовольчих і плодоовочевих ринків, аукціонів живої худоби та птиці. Відчувається нагальна потреба у створенні служб, які б вивчали кон'юнктуру аграрного ринку для прогнозування й поширення маркетингової інформації серед товаровиробників.

Причиною такого стану є тінізація та монополізація каналів реалізації сільськогосподарської продукції; постійний дефіцит фінансових ресурсів, що обмежує створення й розвиток окремих елементів інфраструктури аграрного ринку; неефективність державної політики щодо створення умов для розвитку кооперативних та інших некомерційних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сфері заготівлі, переробки, реалізації продукції, фінансового та транспортного обслуговування товарних потоків; відсутність якісного інформаційного забезпечення населення в питаннях господарювання в ринкових умовах.

Кооперативні й оптові ринки повинні відводити селянину-виробнику головну роль у формуванні пропозиції товарів і цін на них. Багаторічний досвід роботи подібних оптових ринків у світі довів, що саме співпраця селянина-виробника з оптовими ринками забезпечила їм сталий, прогнозований і позитивний розвиток.

Ключові слова: рослинництво, особисте селянське господарство, посередник, роздрібний продовольчий ринок.

Постановка проблеми. Феномен життєдіяльності особистих селянських господарств (ОСГ), як форми дрібнотоварного виробництва, є об'єктом дискусій вчених-економістів, політиків, урядовців протягом досить тривалого періоду. Це важливі питання, де перетинається багато інтересів, зумовлених складними і суперечливими процесами їх функціонування та проблемами подальшого розвитку. Це зацікавлення пов'язане ще з тим, що у процесі аграрних економічних перетворень саме згадана форма господарювання виявилася стійкішою і мобільнішою, зайнявши власну нішу у процесі становлення багатокладної економіки та ринкових відносин.

В умовах численних інституційних перетворень, що спостерігаються в історії України, де характерною ознакою кінця ХХ–початку ХХІ ст. виявилася руйнація матеріальної бази великотоварних виробників сільськогосподарської продукції, особисті селянські господарства стали основними товаровиробниками найбільш трудомістких та економічно непривабливих галузей сільського господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пріоритети розвитку ОСГ з часом змінюються. В останні роки ХХ–початку ХХІ ст. в економічній аграрній науці теорії трудового сімейного господарства приділяли увагу: Ю. М. Ачкуріна, О. Д. Стефанік, Л. Я. Балаш, С. М. Григор'єв, Л. Й. Войнич, Г. С. Алядинова, І. В. Свиноус, П. М. Макаренко та інші. Всі ці дослідження підкреслюють значну роль ОСГ в забезпеченні продовольчої безпеки України та зайнятості сільського населення, що суттєво знижує соціальну напругу на селі, позитивно впливає на виховання підростаючого покоління.

Метою дослідження є розробка методичних положень і практичних рекомендацій щодо реалізації продукції рослинництва особистими селянськими господарствами.

Матеріал і методика дослідження. У процесі виконання досліджень використовували загальноприйняті методи і прийоми: сукупність наукових прийомів абстрактно-логічного методу (індукція й дедукція, аналіз та синтез, аналогії і зіставлення, формалізації та моделювання) – для опрацювання теоретичних положень організаційно-економічних засад функціонування особистих селянських господарств – виробників продукції рослинництва; метод анкетування – для визначення величини і структури витрат виробництва продукції рослинництва в ОСГ та каналів реалізації; метод спостережень – для з'ясування окремих моментів діяльності ОСГ, поведінки торгово-посередницьких структур та споживачів.

Основні результати дослідження. Виробництво продукції рослинництва в особистих селянських господарствах, якому притаманна висока трудомісткість, дає можливість створити сферу вторинної зайнятості для працездатних осіб сільської місцевості, а для деяких соціальних груп сільських жителів – основної зайнятості, виступаючи стабілізуючим фактором негативних соціальних процесів [1-4]. Враховуючи стан розвитку інфраструктури села, особливо торговельної мережі, та рівень забезпечення населення продуктами харчування особисте селянське господарство слугує за джерело їх надходження не тільки безпосередньо до виробника – власника ОСГ, а й зважаючи на наявність неформальних і родинних зв'язків, до інших сільських домогосподарств, а також до жителів міст [5-7].

Водночас, через низький рівень грошових доходів сільських жителів реалізація сільськогосподарської продукції залишається майже єдиною можливістю поповнення коштами сімейного бюджету сільського домогосподарства.

Необхідно зазначити, що основна частка вирощеної продукції рослинництва в особистих селянських господарствах населення використовується для задоволення власних потреб та на корм худобі і птиці (за виключенням овочів закритого ґрунту та насіння соняшнику) (табл. 1).

Таблиця 1 – Вирощування та використання сільськогосподарських культур у сільській місцевості у 2016 році (у розрахунку на 100 домогосподарств)

	Використано протягом року			Зібрано врожаю (кг)
	Спожили, подарували, переробили (кг)	Згодували худобі, птиці, використано на посів (кг)	Продали, у т.ч. у переробленому вигляді (кг)	
Пшениця	113,81	637,74	229,43	1241,28
Кукурудза в зерні	38,36	583,43	48,45	1375,11
Бобові	36,14	4,20	3,57	66,55
Картопля	2587,66	3447,26	514,73	10466,64
Капуста	275,10	7,89	58,37	518,50
Огірки	331,48	4,32	6,52	309,42
Помідори	508,79	1,84	22,93	507,22
Буряки, морква та інші столові коренеплоди	338,55	18,22	16,23	714,63
Часник	26,75	4,46	4,21	74,70
Соняшник насіння	6,17	1,40	69,81	180,73
Цукрові буряки	32,82	5,61	21,79	61,68
Овочі закритого ґрунту				
огірки	0,68	0,00	3,14	3,84
помідори	1,32	0,00	10,19	11,84
інші овочі	0,12	0,00	0,00	0,12
Полуниця, суниця	43,14	0,00	5,62	46,27
Малина	23,53	0,00	3,41	25,31
Яблука	308,86	20,80	22,39	444,78
Груші	67,38	0,82	2,38	79,82
Вишні, черешні	145,45	0,00	15,57	153,51
Волоський горіх	25,60	0,00	12,27	77,70

Джерело: Державна служба статистики України.

Це пов'язано з тим, що більшість особистих селянських господарств орієнтуються у своїй виробничій діяльності на власне самозабезпечення. Власникові особистого селянського господарства притаманна орієнтація на самодостатність, економічну замкнутість. У даному випадку як потужний

ресурс виступає традиція. Ризик для селянина допустимий лише в тих межах, які не призводять до руйнації самого буття сім'ї через неврожай та інші негаразди. Як наголошував Чайнов: «Селянське господарство існує при мінімальному звертанні до ринку, лише в міру утворення надлишкового продукту. Його головна мотивація – виробництво продуктів для родини...» [8].

Нині основним каналом збуту продукції рослинництва господарств населення є «інші канали збуту», під якими ми розуміємо торгово-посередницькі структури, роздрібні продовольчі ринки та оптові ринки сільськогосподарської продукції (табл. 2).

Таблиця 2 – Структура реалізації продукції рослинництва господарствами населення в 2016 р.

Найменування продукції	Реалізовано, всього	в тому числі					
		переробним підприємствам		на ринку		за іншими каналами	
		т	%	т	%	т	%
Зернові культури, всього	4397501	867918	19,7	454346	10,3	3075237	69,9
в т.ч. пшениця	1603380	252378	15,7	190127	11,9	1160874	72,4
жито	12544	0	0,0	6274	50,0	6269	50,0
ячмінь	1327393	173052	13,0	124992	9,4	1029348	77,5
кукурудза на зерно	1189487	307 252	25,8	103686	8,7	778549	65,5
Олійні культури, всього	1325816	266527	20,1	89898	6,8	969391	73,1
в т.ч. насіння соняшнику	1215519	237240	19,5	80993	6,7	897286	73,8
соя	90773	26778	29,5	6744	7,4	57251	63,1
ріпак	17967	2509	14,0	604	3,4	14853	82,7
Цукрові буряки	26909	4815	17,9	0	0,0	22094	82,1
Картопля	644956	853	0,1	292513	45,4	351590	54,5
Овочі, всього	947101	14113	1,5	434380	45,9	498608	52,6
в т.ч. овочі закритого ґрунту	192664	0	0,0	65028	33,8	127636	66,2
Плоди та ягоди	295263	27624	9,4	129042	43,7	138597	46,9
Баштанні культури	129338	0	0,0	63753	49,3	65585	50,7
Виноград	10238	0	0,0	2228	21,8	8009	78,2

Джерело: Державна служба статистики України.

Маркетинговий ланцюжок: «виробник – оптовик – роздрібний продавець – споживач» перевантажений великою кількістю посередників, що значною мірою впливає на підвищення цін на овочеві культури. Зв'язки між виробником, оптовим і роздрібним покупцем нестабільні, мають безсистемний та епізодичний характер. Внаслідок цього доходи посередників перевищують доходи виробників майже у 1,5-2 рази. В нашій країні тільки розпочався період створення системи оптової торгівлі у великих обсягах, в тому числі через організовані оптові ринки [9-12].

Існуюча система заготівлі не дає можливості отримати високу ціну через відсутність повної інформації про рівень закупівельних цін у регіоні, про види державної підтримки, що поширюються також на господарства населення, які реалізують худобу на переробку. Тому ці господарства недоотримують велику частину коштів за реалізовану продукцію, а прибутки отримують посередники.

Проведене опитування показало, що із 600 респондентів 450 осіб, або 75 % загальної чисельності анкетованих, постійно реалізують надлишки виробленої продовольчої продукції, 90 осіб, або 15 % опитаних, реалізують надлишки сільськогосподарської продукції лише іноді, 60 осіб, або 10 % опитаних, не реалізують взагалі. При цьому переважна частина респондентів (78,3 %) вважає за краще реалізувати вироблені в особистому селянському господарстві надлишки сільськогосподарської продукції заготівельним організаціям споживчої кооперації. Третина опитаних (33,3 %) реалізує продукцію на ринку, 8,3 % – торговельним організаціям, 1,7% – підприємцям, сусідам і знайомим. Причому значна частина сільських домогосподарств (32% опитаних) реалізують надлишки виробленої продукції як торгово-посередницьким структурам, так і на продовольчому ринку.

Дослідження науковців свідчать, що основними чинниками орієнтації особистих селянських господарств на торгово-посередницькі структури є мінімізація трансакційних витрат, на роздрібні продовольчі ринки – високий рівень цін, які компенсують торгово-збутові витрати (табл. 3) [13-16].

Незважаючи на прийнятний рівень закупівельних цін переробних підприємств на продукцію рослинництва господарств населення, враховуючи існуючі положення щодо оподаткування

діяльності суб'єктів підприємницької діяльності, виникають певні податкові обтяження [17-20]. Дана обставина не стимулює до орієнтації переробних підприємств на особисті селянські господарства в постачанні сировини.

Таблиця 3 – Рівень цін на основні види продукції рослинництва, яка вирощується в особистих селянських господарствах

Найменування продукції	Середня ціна	В тому числі					
		переробним підприємствам		на ринку		за іншими каналами	
		ціна	відхилення від середньої ціни	ціна	відхилення від середньої ціни	ціна	відхилення від середньої ціни
Зернові культури, всього	3059,7	3254,8	195,1	3181,3	121,6	2986,7	-73
в т.ч. пшениця	3079,3	3263,3	184	3109,9	30,6	3034,3	-45
жито	3201,1			3510,4	309,3	2891,5	-309,6
ячмінь	2839,1	3065,8	226,7	3139,9	300,8	2764,5	-74,6
кукурудза на зерно	3179,2	3333,2	154	3313,1	133,9	3100,7	-78,5
Олійні культури, всього	7835,1	8299,1	464	8367,1	532	7658,2	-176,9
в т.ч. насіння соняшнику	7807,7	8293,4	485,7	8510,5	702,8	7615,8	-191,9
соя	8125,0	8330,7	205,7	7304,5	-820,5	8125,4	0,4
ріпак	8367,8	8499,3	131,5	6600,0	-1767,8	8417,5	49,7
Цукрові буряки	869,4	701,6	-167,8			905,9	36,5
Картопля	3731,6	2981,2	-750,4	4098,1	366,5	3428,6	-303
Овочі, всього	5844,0	1791,3	-4052,7	6905,4	1061,4	5034,1	-809,9
в т.ч. овочі закритого ґрунту	9940,9			13239,9	3299	8260,2	-1680,7
Плоди та ягоди	13214,0	5294,5	-7919,5	16472,5	3258,5	11758,6	-1455,4
Баштанні культури	2049,0			2665,1	616,1	1450,0	-599
Виноград	10024,6			26772,4	16747,8	5365,4	-4659,2

Джерело: Державна служба статистики України.

Необхідно відзначити, що лише для 2,2 % сільських домогосподарств доходи від реалізації продукції рослинництва займають третину сукупних ресурсів сільського домогосподарства (табл. 4).

Таблиця 4 – Групування сільських домогосподарств від реалізації продукції рослинництва за 2016 р. (в розрахунку на 1 сільське домогосподарство в рік)

Група за доходами від рослинництва, грн	Частка домогосподарств, %	Дохід від продажу продуктів рослинництва на 1 домогосподарство, грн	Доходи від рослинництва в % до:			
			доходів ОСГ	грошових доходів	загальних доходів	сукупних ресурсів
0	71,3	0	0,0	0	0	0
0,1-500	5,2	286	5,8	9,6	7,4	7,2
501-1000	5,4	676	9,3	13,2	10,2	10,0
1001-2000	6,4	1327	15,9	13,7	10,5	10,3
2001-5000	6,4	3064	28,1	18,6	14,9	14,6
5001-10000	3,2	5982	38,4	21,0	16,6	16,3
більше 10000	2,2	20940	67,7	35,3	31,9	31,2
Усього	100,0	980	16,1	10,3	8,3	8,1

Джерело: Розраховано авторами.

Необхідно відзначити, що в 2016 р. 71,3 % сільських домогосподарств не реалізували продукцію рослинництва, яка була вирощена в особистих селянських господарствах. Здебільшого це зумовлено декількома основними чинниками: орієнтацією на власне самозабезпечення, відсутністю суб'єктів збутової інфраструктури та низьким рівнем закупівельних цін.

Формування цивілізованого посередника між безпосереднім виробником продукції та споживачем триває, оскільки розподільча інфраструктура не повною мірою виконує свої функції. Це є причиною нестабільності кон'юнктури ринків, недоотримання безпосередніми товаровиробниками значної частини прибутку, яка переходить до посередників-торговців [21-24].

Зазначимо, що нині повільно формується мережа оптових продовольчих і плодоовочевих ринків, аукціонів живої худоби та птиці. Відчувається нагальна потреба у створенні служб,

які б вивчали кон'юнктуру аграрного ринку для прогнозування й поширення маркетингової інформачії серед товаровиробників.

Причиною такого стану є тінізація та монополізація каналів реалізації сільськогосподарської продукції; постійний дефіцит фінансових ресурсів, що обмежує створення й розвиток окремих елементів інфраструктури аграрного ринку; неефективність державної політики щодо створення умов для розвитку кооперативних та інших некомерційних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сфері заготівлі, переробки, реалізації продукції, фінансового та транспортного обслуговування товарних потоків; відсутність якісного інформаційного забезпечення населення в питаннях господарювання в ринкових умовах. Невідпрацьованим є законодавство в частині надання податкових стимулів для оптових ринків сільськогосподарської продукції, інвестиційної політики [25-26].

Нині в Україні систему оптової торгівлі формують переважно суб'єкти приватної власності. Розвиток її інфраструктури в кращому випадку здійснюється на основі маркетингових досліджень і логістики, але частіше має довільний характер із переважанням історично розміщених об'єктів інфраструктури. Проблемним залишається ефективне поєднання транспортної інфраструктури, сучасних енергоефективних складських і торговельних площ із дотриманням санітарних норм і загального контролю безпеки сільськогосподарської продукції [27-29].

Питання соціального аспекту розміщення об'єктів інфраструктури приватними суб'єктами практично не розглядається.

За даними Державної служби статистики України, загальна площа складів зі зберігання овочів в Україні становить майже 729 тис. м² місткістю 552 тис. т, у т.ч. із холодильним обладнанням – 123,2 тис. т. Потреба в додаткових складах досягає 105,1 тис. м² місткістю 104,5 тис. т, у тому числі з холодильним обладнанням – 53,2 тис. т. Зазначимо, що нині будують склади площею майже 31 тис. м² і місткістю до 40 тис. т, у т.ч. з холодильним обладнанням – 24 тис. т переважно в АР Крим, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Миколаївській, Рівненській, Тернопільській, Харківській, Херсонській, Черкаській та Чернігівській областях.

Економічну ефективність суб'єктів розподільчої інфраструктури доцільно розглядати у таких аспектах: економічна та соціальна ефективність. Вважаємо, що під економічною ефективністю діяльності інфраструктури доцільно розглядати положення суб'єкта в ринковому середовищі, а також фінансові результати діяльності (обсяг товарообігу, час обігу, ефективність використання фондів та ін.). Щодо соціальної ефективності розподільчої інфраструктури агропродовольчого ринку, то вона є кінцевим соціальним результатом діяльності суб'єктів інфраструктури та проявляється у задоволенні споживчого попиту, якості обслуговування і т.д. При цьому необхідно враховувати, що інтереси покупця щодо якості обслуговування можуть бути зведеними до орієнтації споживачів до найменших витрат коштів і часу на придбання продукції та найбільшої зручності під час придбання продукції.

Отже, економічна ефективність об'єктів розподільчої інфраструктури характеризується обсягами та структурою продажу продовольства, ціною, якістю, послугами доставки, наданням кредитів та ін. Механізм конкуренції сприяє підвищенню соціальної ефективності суб'єктів розподільчої інфраструктури з метою підвищення їх економічної ефективності, так само їх існування залежить від спроможності задовольняти споживчий попит.

Окрім того, на величину економічного ефекту об'єктів розподільчої інфраструктури впливають зміни зовнішнього та внутрішнього середовища (організація маркетингової діяльності, надійність контрагентів, система взаєморозрахунків, доступність і повнота інформації, кваліфікація і вартість робочої сили, розвиток соціальної сфери регіону, транспортні умови та ін.).

Нами обґрунтовано переваги розвитку сільськогосподарських кооперативних і оптових продовольчих ринків (табл. 5).

Отже, організація сільськогосподарських кооперативних ринків та оптових продовольчих ринків дозволить надати мобільності та гнучкості збутової інфраструктури агропродовольчого ринку за рахунок розвитку торговельних підприємств, орієнтованих на різні категорії як виробників продовольчої продукції, так і її споживачів.

Зазначимо, що кооперативні й оптові ринки повинні відводити селянину-виробнику головну роль у формуванні пропозиції товарів і цін на них. Багаторічний досвід роботи подібних опто-

вих ринків у світі довів, що саме співпраця селянина-виробника з оптовими ринками забезпечила їм сталий, прогнозований і позитивний розвиток. У Польщі, наприклад, для заохочення роботи таких ринків навіть застосовували методи заборони торгівлі на них для несільськогосподарських виробників, а на місцевих – для немісцевих [30].

Таблиця 5 – Економічні вигоди від організації оптово-роздрібних ринків сільськогосподарської продукції у Київській області

Сутність вигоди	Економічне значення
1. Забезпечення населення якісними продуктами за цінами виробника як дрібними, так і великими партіями	Ціни на продовольчі продукти на сільськогосподарському кооперативному та оптовому продовольчому ринках нижче, ніж на інших ринках області в середньому на 25–35%
2. Забезпечення мобільності торговельної інфраструктури агропродовольчого ринку за рахунок організації роздрібних і оптових форматів торгівлі, орієнтованих на вітчизняних виробників	Задоволення інтересів споживачів, орієнтованих на закупівлю продовольчих товарів як дрібними партіями (в основному населення), так і великими (переважно комерційні структури)
3. Створення додаткових торгових місць для населення і розширення клієнтської мережі для організації, що працюють на оптовому продовольчому ринку	На роздрібному ринку робота надається переважно населенню в якості продавців і обслуговуючого персоналу, на оптовому ринку – для підприємств сфери послуг, фінансової та інших сфер
4. Розвиток сільських територій	Створення об'єктів інфраструктури сприяє розвитку сільськогосподарських підприємств і забезпечує приплив фахівців на село
5. Зниження соціальної напруженості	Створення в районах області більше 300 робочих місць
6. Гарантовані ринки збуту продовольчої продукції для різних категорій виробників	За прогнозом, щорічне збільшення товарообігу продовольчої продукції на сільськогосподарському кооперативному ринку становитиме в середньому 213 тис. грн., або 6–7%, на оптовому ринку – 510 тис. грн., або 19–20 %
7. Невисока плата за торгові місця, а в ряді випадків безкоштовне надання	На оптово-роздрібних продовольчих ринках передбачена невисока плата за торгові місця для виробників
8. Розвиток конкурентних відносин, стимули для підвищення якості продовольчої продукції	Доступність ринку для різних категорій виробників продовольчої продукції і відсутність перекупників
9. Збільшення доходів виробників, в тому числі за рахунок економії коштів на пошуки каналів реалізації, отримання готівкових коштів, необхідних для забезпечення безперервного процесу виробництва продовольчих товарів	Скорочення трансакційних витрат у середньому на 20 %, прями контакти із споживачами продовольчої продукції
10. Ефективність організації оптово-роздрібних ринків сільськогосподарської продукції	Термін окупності роздрібного ринку – 4,5 року, оптового ринку – 5 років

Джерело: узагальнено авторами.

Ринок укладає угоди із сільськими радами, де сконцентровано виробництво плодоовочевої продукції. Кожний селянин може отримати картку виробника, яка гарантує йому наявність торгового місця на ринку; знижку в сезон у розмірі 10 %; останні новини щодо торгівлі, цін, обсягу продукції та асортименту; контакти адміністрації ринку.

Для отримання картки потрібно взяти у сільській раді довідку про наявність землі (чи довідку про вирощування будь-якої продукції), яку надати адміністрації ринку. Відповідно виробникові у спеціально зарезервованій зоні торгівлі на ринку, буде надано торгове місце. Додатково на допомогу селянам на території ринку можливе функціонування інформаційної довідки, за допомогою якої виробник може дізнатися інформацію щодо стану ринку: ціни на продукцію, обсяги та асортимент продукції, яка перебуває на майданчику, діючі тарифи та забронювати торгове місце. Також співпраця із сільськими радами передбачає інформування останніх про стан ринку – надається інформація про ціни на основні види продукції, які вирощують у сільській місцевості, яка далі розповсюджується селянам за допомогою інформаційних плакатів, розміщених на території сільської ради.

Висновки. Як свідчить аналіз, узагальнення результатів дослідження дозволило встановити, що помітне місце в ланцюгу товароруку сільськогосподарської продукції від індивідуального товаровиробника до споживача посідають посередницькі структури. Проте багато суб'єктів підприємницької діяльності даної категорії працюють у тіньовому секторі економіки. Недосконалість нормативно-законодавчих актів призводить до сумнівних фінансових операцій, особли-

во торгово-посередницькими структурами, які працюють на агентських умовах з переробними підприємствами, закладами харчування чи роздрібною торгівлі.

З метою цивілізованої легалізації їхньої діяльності необхідно розробити систему законодавчих актів, зокрема Закон України "Про торгово-посередницьку діяльність", який би регламентував цю діяльність.

Важливим каналом продажу продукції рослинництва ОСГ є роздрібно-продовольчі ринки, яким альтернативи немає, унаслідок того, що лєвова частка ОСГ реалізує незначну кількість неоднорідної сільськогосподарської продукції. Крім того, привабливість цього каналу збуту для кінцевого споживача обумовлена доступним рівнем реалізаційних цін порівняно з роздрібною торгівлею, особливо в умовах обмеженої купівельної спроможності населення. Обґрунтовано, що в перспективі роздрібні продовольчі ринки будуть посилювати економічну привабливість для жителів міст – кінцевих споживачів для придбання основних видів продуктів харчування. Вважаємо, що із урахуванням зазначеного вище можна зробити висновок, що одним із перспективних каналів збуту продукції рослинництва ОСГ є розвиток продовольчих ринків на базі колишніх заготівельних баз споживчої кооперації, які розташовані в кожному обласному центрі України. Із цією метою доцільно забезпечити створення оптових продовольчих ринків навколо міських центрів, що стане одним із елементів розподільчої інфраструктури в регіоні.

Перспективним напрямом проведення досліджень щодо інфраструктурного забезпечення збутової діяльності ОСГ є обґрунтування елементів розподільчої логістики для продукції забою сільськогосподарських тварин, молока та живої худоби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Хлопоніна-Гнатенко О.І. Обґрунтування проекту створення сільськогосподарського виробничого кооперативу з виробництва овочів господарствами населення. Вісник Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва. Сер.: Економічні науки. 2014. №4. С. 286-296.
2. Кальченко С.В. Оцінка рівня економічної ефективності виробництва продукції в господарствах населення. Економіка АПК. 2014. №8. С. 31-37.
3. Кальченко С.В. Шляхи оптимізації оцінки економічної ефективності сільськогосподарського виробництва в господарствах населення. Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). 2014. №2. С. 84-87.
4. Крупа О.М. Економічна ефективність вирощування і реалізації картоплі у господарствах населення Львівської області. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2014. Т. 16, №1(1). С. 277-284.
5. Кропивко М.М. Формальні об'єднання господарств населення виробничої сфери сільського господарства. Сталій розвиток економіки. 2014. №2. С. 168-176.
6. Удова Л.О. Особисті селянські господарства у системі обов'язкових платежів. Актуальні проблеми економіки. 2014. №3. С. 455-462.
7. Науменко В.В. Особисті селянські господарства Херсонщини, їх особливості та перспективи розвитку. Продуктивність агропромислового виробництва. 2016. №28. С. 86-94.
8. Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. М.: Экономика. 1989. 492с.
9. Пітюлич М.І. Особисті селянські господарства: стан та перспективи розвитку (Регіональні дослідження). Мукачів. держ. ун-т, Закарпат. регіон. центр соц.-екон. і гуманітар. дослідж. НАН України. Мукачево: Вид-во МДУ, 2016. 154 с.
10. Мельник Л.Л. Сільські домогосподарства: стан, перспективи та необхідність державної підтримки. Агросвіт. 2013. №13. С. 14-20.
11. Мариненко В.О. Філоненко О.С. Сільські домогосподарства України. Продуктивність агропромислового виробництва. 2017. №29. С. 137-143.
12. Пенцак Т.Г., Галєс А.В. Економічна ефективність вирощування малини в сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2014. Т. 16, №3(5). С. 178-184.
13. Федик О.В. Принципи організації та методи регулювання збуту сільськогосподарської продукції господарствами населення. Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна. 2014. Вип. 46. С. 147-151.
14. Мазур А.Г., Дмитрик О.В. Господарства населення як економічна категорія та суб'єкт облаштування сільських територій. Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики. 2016. №11. С. 7-20.
15. Збарський В.К., Канінський М.П. Особисті селянські господарства: місце і роль у продовольчому забезпеченні країни. Агроінком. 2008. №1-2. С. 27-32.
16. Войнич Л.Й. Особисті селянські господарства у формуванні кооперативних організацій. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2010. Т. 12, № 2(5). С. 18-21.
17. Тулуш Л.Д. Формування механізму оподаткування доходів від ведення особистого селянського господарства. Науковий вісник Національного університету ДПС України. Серія: Економіка, право. 2010. №1. С. 144-151.
18. Тулуш Л.Д., Малініна Н.М. Оподаткування доходів сільськогосподарських товаровиробників: закономірності розвитку та сучасні тенденції. Економіка та управління АПК: зб. наук. праць Білоцерків. нац. аграр. ун-т. Біла Церква, 2011. Вип. 6(89). С. 60-67.

19. Малініна Н.М. Диференціація суб'єктів податкових відносин в аграрному секторі економіки. Економіка АПК. 2011. №5. С. 124-129.

20. Непочатенко О.О., Ярошевич О.Я. Вдосконалення податкового регулювання діяльності рослинницьких домогосподарств. Інноваційна економіка. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_1/231.pdf.

21. Демянишина О.А. Місце господарств населення в розвитку сільських територій. Економіка АПК. 2012. № 2. С.33 – 36.

22. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств. К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. 418 с

23. Шпичак О.М., Свиноус І.В. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність. К.: ННЦ ІАЕ, 2008. 320 с.

24. Федорчук О.М. Щодо функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. Вісник аграрної науки Причорномор'я. 2008. №2. С. 70-75.

25. Копитець Н.Г. Особливості функціонування оптових продовольчих ринків у зарубіжних країнах. Науковий вісник НАУ. 2007. Випуск 110. Частина 1. С. 130-134.

26. Алейнікова О.В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2010. № 9. С.23-27.

27. Горбонос Ф.В., Павленчик Н.Ф., Павленчик А.О., Корчинський І.О. Організаційно-функціональна модель оптового ринку сільськогосподарської продукції на локальному рівні. Економіка АПК. 2009. №7. С. 108-120.

28. Корінець Р., Швецова Л. Оптові ринки сільськогосподарської продукції: запитання та відповіді. К., 2007. 91 с.

29. Цимбалюк Ю.А. Розвиток інфраструктури аграрного ринку в Україні: збірник наукових праць Уманського НУ садівництва. Ч. 2. Економіка. С.91-98.

30. Нехайчук Д.В. Про створення оптового ринку сільськогосподарської продукції як передумови успішної реалізації кластерного підходу в агросекторі автономної республіки Крим. Економіка харчової промисловості: щоквартальний науковий журнал. № 4 (12) 2011. С.78-82. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ekhp/2011_4/zmist.html.

REFERENCES

1. Hlopoinina-Gnatenko, O. I., (2014). Obg'runtuvannya proektu stvorennya sil'skogospodars'kogo vyrobnychogo kooperatyvu z vyrobnytva ovochiv gospodarstvamy naselennja [Substantiation of the project for the creation of an agricultural production cooperative for the production of vegetables by households.]. Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo agrarnogo universytetu im [Bulletin of Kharkiv National Agrarian University named after]. V.V. Dokuchajeva. Ser.: Ekonomichni nauky, no 4, pp. 286-296.

2. Kal'chenko, S.V., (2014). Ocinka rivnja ekonomichnoi' efektyvnosti vyrobnytva produkci' v gospodarstvah naselennja [Estimation of the level of economic efficiency of production in households]. Ekonomika APK [Economy of agroindustrial complex], no 8, pp. 31-37.

3. Kal'chenko, S.V., (2014). Shljahy optymizacii' ocinky ekonomichnoi' efektyvnosti sil'skogospodars'kogo vyrobnytva v gospodarstvah naselennja [Ways of optimization of estimation of economic efficiency of agricultural production in households.]. Zbirnyk naukovykh prac' Tavrijs'kogo derzhavnogo agrotehnologichnogo universytetu (ekonomichni nauky) [Collection of scientific works of the Tavria State Agrotechnological University (economic sciences)], no 2, pp. 84-87.

4. Krupa, O.M., (2014). Ekonomichna efektyvnist' vyroshhuvannja i realizacii' kartopli u gospodarstvah naselennja L'vivs'koi' oblasti. Naukovyj visnyk L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotehnologij im [Economic efficiency of growing and marketing of potatoes in farms of the population of Lviv region. Scientific herald of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology]. G'zhyc'kogo. Vol. 16, no 1(1), pp. 277-284.

5. Kropyvko, M.M., (2014). Formal'ni ob'jednannja gospodarstv naselennja vyrobnychoi' sfery sil'skogo gospodarstva [Formal associations of households of the agricultural production sector]. Stal'nyj rozvytok ekonomiky [Sustainable development of the economy], no 2, pp. 168-176.

6. Udova, L.O., (2014). Osobysti seljans'ki gospodarstva u systemi obov'jazkovykh platezhiv [Personal peasant farms in the system of mandatory payments]. Aktual'ni problemy ekonomiky [Actual problems of the economy], no 3, pp. 455-462.

7. Naumenko, V.V., (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva Hersonshhyny, i'h osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku [Personal peasant farms of the Kherson region, their peculiarities and prospects of development]. Produktyvnist' agropromysloвого vyrobnytva [Productivity of agricultural production], no 28, pp. 86-94.

8. Chajanov, A.V., (1989). Krest'janskoe hazjajstvo [Peasant economy]. Ekonomyka. 492 p.

9. Pitjulych, M.I., (2016). Osobysti seljans'ki gospodarstva: stan ta perspektyvy rozvytku (Regional'ni doslidzhennja) [Personal peasant farms: state and prospects of development (Regional studies)]. Mukachiv. derzh. un-t, Zakarpat. region. centr soc.-ekon. i gumanitar. doslidzh. NAN Ukraïny. Mukachevo: Vyd-vo MDU. 154 p.

10. Mel'nyk, L.L., (2013). Sil'ski domogospodarstva: stan, perspektyvy ta neobhidnist' derzhavnoi' pidtrymky [Rural Households: Status, Prospects and Need for State Support]. Agrosvit, no 13. pp. 14-20.

11. Marynenko, V.O., Filonenko, O.S., (2017). Sil'ski domogospodarstva Ukraïny. Produktyvnist' agropromysloвого vyrobnytva [Silly households in Ukraine. Productivity of agro-industrial production], no 29, pp. 137-143.

12. Pencak, T.G., Galjas, A.V. (2014). Ekonomichna efektyvnist' vyroshhuvannja malyny v sil'skogospodars'kyh pidpryjemstvah ta gospodarstvah naselennja [Economic efficiency of growing raspberries in agricultural enterprises and households]. Naukovyj visnyk L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotehnologij im. G'zhyc'kogo [Scientific herald of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology]. Vol. 16, no 3(5), pp. 178-184.

13. Fedyk, O.V. (2014). Pryncypy organizacii' ta metody reguljuvannja zbutu sil'skogospodars'koi' produkci' gospodarstvamy naselennja [Principles of organization and methods of regulation of sales of agricultural products by households]. Visnyk L'vivs'koi' komercijnoi' akademii'. Serija ekonomichna. Vol. 46, pp. 147-151.

14. Mazur, A.G., Dmytryk, O.V. (2016). Gospodarstva naselennja jak ekonomichna kategorija ta sub'jekt oblashtuvannja sil'skyh terytorij [Households as an economic category and the subject of the arrangement of rural areas]. *Ekonomika. Finansy. Menedzhment: aktual'ni pytannja nauky i praktyky* [Economy. Finances. Management: topical issues of science and practice], no 11, pp. 7-20.
15. Zbars'kyj, V.K., Kanins'kyj, M.P., (2008). Osobysti seljans'ki gospodarstva: misce i rol' u prodovol'chomu zabezpechenni kra'i'ny [Personal peasant farms: place and role in the food supply of the country]. *Agroinkom*, no 1-2, pp. 27-32.
16. Vojnycha, L.J. (2010). Osobysti seljans'ki gospodarstva u formuvanni kooperatyvnyh organizacij [Personal peasant farms in the formation of cooperative organizations]. *Naukovyj visnyk L'vivs'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotehnologij im. G'zhyc'kogo*. Vol. 12, no 2(5), pp. 18-21.
17. Tulush, L.D. (2010). Formuvannja mehanizmu opodatkovannja dohodiv vid vedennja osobystogo seljans'kogo gospodarstva [Formation of the mechanism of taxation of income from the management of a private peasant economy]. *Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu DPS Ukra'i'ny*. Serija: Ekonomika, pravo, no 1, pp. 144-151.
18. Tulush, L.D., Malinina, N.M. (2011). Opodatkuvannja dohodiv sil'skogospodars'kyh tovarovyrobnykiv: zakonmirnosti rozvytku ta suchasni tendencii' [Taxation of incomes of agricultural commodity producers: patterns of development and modern trends]. *Ekonomika ta upravlinnja APK: zb. nauk. prac' Bilocerliv. nac. agrar. un-t. Bila Cerkva*. Vol. 6(89), pp. 60-67.
19. Malinina, N.M., (2011). Dyferenciacija sub'jektiv podatkovykh vidnosyn v agrarnomu sektori ekonomiky [Differentiation of subjects of tax relations in the agrarian sector of the economy]. *Ekonomika APK*, no 5, pp. 124-129.
20. Nepochatenko, O.O., Jaroshevych, O.Ja. Vdoskonalennja podatkovogo reguljuvannja dijal'nosti roslynnyc'kyh domogospodarstv. *Innovacijna ekonomika*. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2011_1/231.pdf.
21. Demjanyshyna, O.A. (2012). Misce gospodarstv naselennja v rozvytku sil'skyh terytorij [The place of households in the development of rural areas.]. *Ekonomika APK*, no 2, pp. 33-36.
22. Svnous, I.V. (2010). Ekonomichni aspekty funkcionuvannja osobystykh seljans'kyh gospodarstv [Economic aspects of the functioning of private peasant farms]. K., TOV «Agrar Media Grup», 418 p.
23. Shpychak, O.M., Svnous, I.V. (2008). Realizacija produkcii' osobystykh seljans'kymy gospodarstvamy – vytraty, ciny, efektyvnist' [Sales of products by private farms – costs, prices, efficiency]. K., NNC IAE. 320 p.
24. Fedorchuk O.M. (2008). Shhodo funkcionuvannja optovykh ryнкiv sil'skogospodars'koi' produkcii' [Regarding the functioning of wholesale markets for agricultural products.]. *Visnyk agrarnoi' nauky Prychornomor'ja*, no 2, pp. 70-75.
25. Kopytec', N.G. (2007). Osoblyvosti funkcionuvannja optovykh prodovol'chykh ryнкiv u zarubiznykh kra'i'nah [Features of functioning of wholesale food markets in foreign countries]. *Naukovyj visnyk NAU*. Vypusk 110, no 1, pp. 130-134.
26. Alejnikova, O.V. (2010). Systema optovykh ryнкiv sil'skogospodars'koi' produkcii': neobhidnist' derzhavnogo reguljuvannja [The system of wholesale markets for agricultural products: the need for state regulation.]. *Derzhavne upravlinnja: udoskonalennja ta rozvytok*, no 9, pp.23-27.
27. Gorbonos, F.V., Pavlenchuk, N.F., Pavlenchuk, A.O., Korchyns'kyj, I.O., (2009). Organizacijno-funkcional'na model' optovogo ryнку sil'skogospodars'koi' produkcii' na lokal'nomu rivni [Organizational-functional model of the wholesale market of agricultural products at the local level]. *Ekonomika APK*, no 7, pp. 108-120.
28. Korinec', R., Shvecova, L. (2007). Optovi ryнкy sil'skogospodars'koi' produkcii': zapytannja ta vidpovidi [Wholesale markets for agricultural products: questions and answers]. 91 p.
29. Сymbaljuk, Ju.A. Rozvytok infrastruktury agrarnogo ryнку v Ukra'i'ni [Development of the infrastructure of the agrarian market in Ukraine.]. *Zbirnyk naukovykh prac' Umans'kogo NU sadivnyctva*. *Ekonomika*, no 2. pp. 91-98.
30. Nehajchuk, D.V. (2011). Pro stvorennja optovogo ryнку sil'skogospodars'koi' produkcii' jak peredumovy uspishnoi' realizacii' klasterного pidhodu v agrosektori avtonomnoi' respubliky Krym [On the creation of a wholesale market for agricultural products as a prerequisite for the successful implementation of the cluster approach in the agricultural sector of the Autonomous Republic of Crimea.]. *Ekonomika harchovoi' promyslovosti: shhokvartal'nyj naukovyj zhurnal*, no 4 (12), pp.78-82. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ekhp/2011_4/zmist.html.

Организационно-экономические основы реализации продукции растениеводства личными крестьянскими хозяйствами Украины

Драган О.О., Ищенко А.В., Варченко О.О.

Определено, что основным каналом сбыта продукции растениеводства хозяйств населения является «другие каналы сбыта», под которыми мы понимаем торгово-посреднические структуры, розничные продовольственные рынки и оптовые рынки сельскохозяйственной продукции. Основными факторами ориентации личных крестьянских хозяйств на торгово-посреднические структуры является минимизация транзакционных издержек на розничные продовольственные рынки – высокий уровень цен, которые компенсируют торгово-сбытовые расходы.

Сейчас медленно формируется сеть оптовых продовольственных и плодоовощных рынков, аукционов живого скота и птицы. Чувствуется настоятельная потребность в создании служб, которые изучали конъюнктуру аграрного рынка для прогнозирования и распространения маркетинговой информации среди товаропроизводителей.

Причиной такого состояния является тенезация и монополизация каналов реализации сельскохозяйственной продукции; постоянный дефицит финансовых ресурсов, что ограничивает создание и развитие отдельных элементов инфраструктуры аграрного рынка; неэффективность государственной политики по созданию условий для развития кооперативных и других некоммерческих объединений сельскохозяйственных товаропроизводителей в сфере заготовки, переработки, реализации продукции, финансового и транспортного обслуживания товарных потоков; отсутствие качественного информационного обеспечения населения в вопросах хозяйствования в рыночных условиях.

Кооперативные и оптовые рынки должны отводить крестьянину-производителю главную роль в формировании предложения товаров и цен на них. Многолетний опыт работы подобных оптовых рынков в мире доказал, что имен-

но сотрудничество крестьянина-производителя с оптовыми рынками обеспечила им устойчивое, прогнозируемой и позитивное развитие.

Ключевые слова: растениеводство, личное крестьянское хозяйство, посредник, розничный продовольственный рынок.

Organizational and economic principles of implementation of plant production by personal selected households of Ukraine

Dragan O., Ishchenko A., Varchenko O.

Currently, the main channel for the production of crop production is the "other channels of marketing", which we understand trade and intermediary structures and retail food markets and wholesale markets for agricultural products.

Researches show that the main factors of the orientation of private peasant farms to trade and intermediary structures is minimization of transaction costs, on retail food markets – a high level of prices that compensate for sales and marketing expenses.

Today, the network of wholesale food and fruit and vegetable markets, livestock and poultry auctions is slowly forming. There is an urgent need to create services that would study the state of the agrarian market for forecasting and disseminating marketing information among commodity producers.

The reason for such a situation is the shadowing and monopolization of channels for the sale of agricultural products; constant shortage of financial resources that limits the creation and development of separate elements of the infrastructure of the agrarian market; ineffectiveness of state policy on creation of conditions for the development of cooperative and other non-profit associations of agricultural producers in the sphere of harvesting, processing, sales of products, financial and transport services of commodity flows; the lack of qualitative information provision of the population in matters of management in market conditions.

Cooperative and wholesale markets should give the peasant producer the main role in shaping the supply of goods and prices for them. Many years of experience in the operation of such wholesale markets in the world proved that it was the cooperation of the peasant manufacturer with the wholesale markets that provided them with a stable, predictable and positive development.

As the analysis shows, the intermediary took its place in the chain of agricultural goods from the individual producer to the consumer. However, many entrepreneurs of this category work in the shadow economy.

The imperfection of regulatory acts leads to questionable financial transactions, especially trade and intermediary structures that operate on an agency basis with processing plants, caterers or retailers.

In order to civilize the legalization of their activities, it is necessary to develop a system of legislative acts, in particular the Law of Ukraine "On trade and intermediary activities", which would regulate this activity. Today, with the sale of products, especially livestock, through the system of trade and intermediary structures is the possibility of conducting questionable financial transactions.

According to the results of the research on the functioning of the retail food markets, there is no alternative to selling agricultural products, given that the bulk of private farms sells a small amount of non-homogeneous agricultural products. In addition, it is necessary to take into account the high quality of products that can not be achieved by large-scale enterprises and the low level of implementation prices in comparison with retail trade with low purchasing power of the population. In the near future, the retail food markets will attract the inhabitants of the cities – end consumers to purchase the main types of food. However, an urgent problem is the creation of civilized trading conditions, especially slaughter products of farm animals and poultry, dairy products.

For PF, which are engaged in small-scale production, the main problem is the sales of grown agricultural products. We believe that the most rational way out of this situation is the creation of wholesale food markets based on the former procurement bases of consumer co-operation, which are located in each regional center of Ukraine. An example of the successful functioning of wholesale markets is the markets "Shuvari" (Lviv) and "Kopani" (village VelykiKopani Kherson region).

Key words: plant growing, private peasant farming, intermediary, retail food market.

Надійшла 10.05.2018 р.

УДК 658:631.115.1

ТКАЧЕНКО К.В., канд. екон. наук

БИБА В.А., аспірант

СВИНОУС Н.І., аспірант

Білоцерківський національний аграрний університет

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ ФЕРМЕРСЬКИМИ ГОСПОДАРСТВАМИ

Встановлено, що основними землекористувачами є малі фермерські господарства, в яких сконцентровано 62,1 % сільськогосподарських угідь, що належать фермерським господарствам в цілому.

Для здійснення виробничо-господарської діяльності здебільшого використовують орендовані земельні масиви. Так, у структурі землекористування на частку орендованих сільськогосподарських угідь у 2016 р. припадало: великих і середніх фермерських господарств – 98 %, малих – 74,4 %.

Суб'єкти підприємницької діяльності з площею землекористування до 5 га спеціалізуються переважно на виробництві продукції тваринництва. При зростанні площі сільськогосподарських угідь відбувається переорієнтація на виробництво продукції рослинництва.

Високий рівень рентабельності є характерним при вирощуванні експортноорієнтованих сільськогосподарських культур, зокрема соняшнику. В зв'язку з цим більшість фермерських господарств в південних та центральних областях України відводять під посіви соняшнику значні площі ріллі, не дотримуючись наукових основ землеробства. Це ставить під сумнів довгострокову перспективу здійснення виробничо-господарської діяльності фермерських господарств.

Більшість фермерських господарств через недостатній рівень забезпечення власними фінансовими ресурсами не можуть забезпечити виробничий процес відповідними технічними засобами, мінеральними добривами та засобами захисту рослин.

Оцінюючи натуральні показники виробництва продукції рослинництва в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами можемо констатувати, що урожайність сільськогосподарських культур в цій категорії сільськогосподарських підприємств значно нижча порівняно з господарствами корпоративного сектору аграрної економіки в цілому.

Протягом багатьох років поспіль вирощуються культури, які призводять до виснаження ґрунтів (соняшник, ріпак, кукурудза), без врахування негативних наслідків щодо якості полів і їхньої родючості. Через короткостроковість договорів оренди та остаточно не визначені умови розвитку земельного права в Україні, довгостроковому сталому використанню такого ресурсу як ґрунти приділяється недостатньо уваги.

Поліпшення стану земельних угідь і підвищення ефективності їх використання – це велике комплексне завдання, яке потребує значних інвестицій, як з боку держави, так і фермерських господарств. Проблема поліпшення використання землі зводиться до вирішення таких першочергових завдань: охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів; підвищення родючості земель; більш повне використання економічної родючості ґрунту.

Ключові слова: фермерські господарства, землекористування, ефективність, родючість, держава, рентабельність.

Постановка проблеми. Фермерське господарство (ФГ) є самостійним типом товарного сільськогосподарського підприємства, що володіє необоротними активами, земельними, трудовими, фінансовими ресурсами та іншими матеріально-технічними засобами ведення господарства. Рациональне і взаємоузгоджене поєднання цих факторів забезпечує ефективне функціонування сільськогосподарських підприємств.

Провідна роль у забезпеченні факторами сільськогосподарського виробництва відводиться земельним ресурсам.

Результативність сільськогосподарського виробництва продукції пов'язана, насамперед, з якісним станом землі, з особливостями і умовами її використання. Земля в аграрному секторі функціонує як предмет праці, коли людина, обробляючи верхній її шар–ґрунт, створює сприятливі умови для отримання врожаю. Водночас земля є знаряддям праці, коли під час вирощування рослин використовуються механічні, фізичні та біологічні властивості ґрунту для отримання сільськогосподарської продукції. У цілому земля виступає як головний засіб виробництва та найважливіша частина матеріально-технічної бази сільського господарства. Англійський економіст Вільям Петті так висловився про роль землі: «Праця є батько багатства, земля – його мати» [1]. Саме тому нині постає необхідність у вивченні особливостей формування та використання земельних ресурсів фермерськими господарствами та обґрунтуванні напрямів забезпечення раціонального землекористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічним аспектам функціонування фермерських господарств приділяли увагу такі вчені-економісти як П.І. Гайдуцький, В.В. Зіновчук, В.В. Липчук, М.Г. Лобас, П.М. Макаренко, М.Й. Малік, Л.Ю. Мельник, В.Я. Месель-Веселяк, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин та інші.

Проте ряд питань залишається невирішеним та не до кінця з'ясованим. Більш глибокого вивчення потребує теоретичне та методологічне обґрунтування основних аспектів ефективного землевикористання фермерськими господарствами.

Мета дослідження – розробка практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності землевикористання фермерськими господарствами з урахуванням досвіду провідних країн світу та України.

Матеріал і методика дослідження. Науково-методичною основою стали наукові розробки вітчизняних та зарубіжних науковців в області організації сільськогосподарського виробництва та особливостей землекористування фермерськими господарствами. Інформаційна база формувалася на основі статистичних даних щодо розвитку фермерських господарств. У процесі дослідження використано наступні методи: монографічний, економіко-статистичний, абстрактно-логічний, метод порівняння.

Основні результати дослідження. Площа землекористування фермерського господарства залежить від наступних факторів: спеціалізації суб'єкта господарювання, якості сільськогоспо-

дарських угідь, забезпеченості трудовими та матеріальними ресурсами, місцерозташування фермерського господарства, можливості отримання земель у приватну власність та оренду [2-4].

За Земельним кодексом 1990 року один фермер міг отримати від держави у власність та довічне володіння до 50 га [5]. Фактично, за два перші роки фермерським господарствам передали 0,54 млн га землі.

За останні 5 років площа землекористування зросла на 12,1 % і в 2016 р. становила 4,4 млн га (табл. 1).

Таблиця 1 – Динаміка сільськогосподарських угідь за формами власності в фермерських господарствах, тис. га

Показник	Рік					2016 р., % до	
	2012	2013	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
Усього	4392,2	4367,7	4707,4	4343,7	4437,9	101,0	102,2
З них великі та середні	1682,3	1683	2094	1677,4	1684,4	100,1	100,4
малі	2709,9	2684,7	2613,4	2666,3	2753,5	101,6	103,3
У т.ч. орендовані	3635,8	3628,4	4009,1	3663,8	3770,7	103,7	102,9
З них великі та середні	1655,9	1656,1	2063,3	1648,7	1647	99,5	99,9
малі	1979,9	1972,3	1945,8	2015,1	2123,7	107,3	105,4

Джерело: складено та розраховано за даними Держслужби статистики України. Ф. 50-сг.

Основними землекористувачами є малі фермерські господарства, в яких сконцентровано 62,1 % сільськогосподарських угідь, що належать фермерським господарствам в цілому.

Для здійснення виробничо-господарської діяльності здебільшого використовують орендовані земельні масиви. Так, у структурі землекористування на частку орендованих сільськогосподарських угідь у 2016 р. припадало: великих і середніх фермерських господарств – 98 %, малих – 74,4 %.

Загалом в обробітку фермерських господарств країни перебуває близько 4308,6 тис. гектарів, або 12 % загальної площі сільськогосподарських земель, тоді як сільгоспідприємства використовують 44,6 % загального аграрного земельного фонду, а особисті селянські господарства – 43,5 %. Отже, фермерський сектор ніяк не можна вважати лідером сільського господарства України.

Упродовж 2012-2016 рр. зростає рівень концентрації сільськогосподарських угідь та ріллі зокрема. Так, у 2016 р. проти 2012 р. площа сільськогосподарських угідь із розрахунку на одне фермерське господарство зросла на 41,6 %, ріллі – 41,1 % (рис. 1).

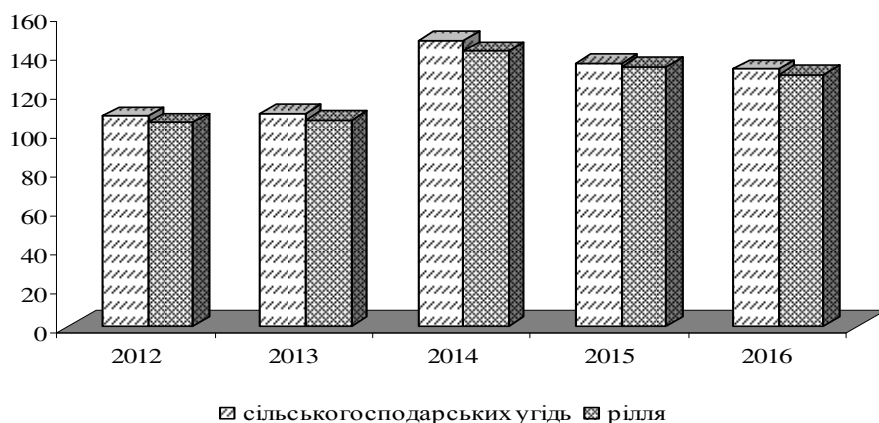

Рис. 1. Площа сільськогосподарських угідь та ріллі з розрахунку на одне фермерське господарство, га

Джерело: складено та розраховано за даними Держслужби статистики України.

За 2012-2016 рр. суттєвих змін у площі землекористування з розрахунку на одне фермерське господарство не відбулося. Проте в Донецькій області, внаслідок певних трансформаційних змін, площа одного великого і середнього фермерського господарства зросла в 2,7 раза. Дещо знизилася площа землекористування в згаданій категорії фермерських господарств у Тернопільській та Чернігівській областях.

Спостерігається концентрація сільськогосподарських угідь у малих фермерських господарствах Вінницької, Дніпропетровської та Чернівецької областей.

Основними землекоривачами сільськогосподарських угідь упродовж 2005-2016 рр. є фермерські господарства з площею землекористування 100,1–500 га, в яких сконцентровано близько 20 % сільськогосподарських угідь, які знаходяться в користуванні фермерських господарств. Спостерігається суттєве зростання господарств, що не мають сільськогосподарських угідь – майже на 70 %.

Протягом 2005-2016 рр. кількість фермерських господарств з площею землекористування понад 4000 га збільшилися в 42,5 %, при цьому площа землекористування зросла на 58,8 % (табл. 2).

Таблиця 2 – Групування фермерських господарств за площею землекористування*

Показник	2005 р.				2010 р.				2014 р.			
	усього	до загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %	усього	до загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %	усього	До загальної кількості, %	площа с.-г. угідь, тис. га	до загальної площі с.-г. угідь, %
Господарства, що мали сільськогосподарські угіддя	39542	93,2	3661,2	100,0	37220	89,6	4290,8	100	32032	95,1	4437,9	100,0
У т.ч. площею, га												
до 1	303	0,8	0,3	0,0	341	0,9	0,3	0,0	178	0,5	0,2	0,0
1,1–3	2566	6,5	6,0	0,2	2375	6,3	5,4	0,1	1473	4,4	3,4	0,1
3,1–5	3243	8,2	13,6	0,4	2743	7,3	11,6	0,3	1697	5,0	7,2	0,2
5,1–10	4302	10,9	34,1	0,9	3774	10,0	29,7	0,7	2748	8,1	21,6	0,5
10,1–20	5115	12,9	79,4	2,2	4561	12,1	70,5	1,6	3788	11,2	59,0	1,3
20,1–50	14636	37,0	559,4	15,3	12973	34,4	493,1	11,5	11207	33,3	425,5	9,6
50,1–100	3851	9,7	269,2	7,3	4074	10,8	289,5	6,8	4196	12,5	301,5	6,8
100,1–500	4119	10,4	925,5	25,3	4542	12,0	1042,0	24,3	4727	14,0	1090,1	24,5
500,1–1000	775	2,0	547,7	14,9	1013	2,7	706,0	16,5	1131	3,4	790,4	17,8
1000,1–2000	456	1,2	633,3	17,3	584	1,5	802,6	18,7	628	1,9	864,5	19,5
2000,1–3000	88	0,2	211,8	5,8	128	0,3	309,8	7,2	160	0,5	390,0	8,8
3000,1–4000	48	0,1	166,5	4,5	54	0,14	186,3	4,3	42	0,1	144,1	3,2
більше 4000	40	0,1	214,4	4,9	58	0,15	344,0	8,0	57	0,2	340,4	7,7
Господарства, що не мали сільськогосподарських угідь	2903	6,8	–	–	4304	10,4	х	х	1650	4,9	х	х

Джерело: розраховано автором.

За даними Євростату, у 2015 р. в середньому на одне фермерське господарство припадало земельних угідь у Англії – 68 га, у Данії – 40, Франції – 42, Швеції – 38, Німеччині – 36, Голландії – 15, Італії – 6, Бельгії – 14 і Греції – 4 га. Середній розмір фермерського господарства країн ЄС становив 20 га. У цих країнах простежується тенденція до скорочення чисельності фермерських господарств, кількість яких щорічно зменшується на 3–6 % [6-10]. Характерною особливістю розвитку фермерства в згаданих країнах є орієнтація виключно на виробництво продовольства. Сировина непродовольчого призначення в них майже не виробляється, 4/5 усієї продукції спрямовується на продовольчі потреби.

ЄС-28 близько 70 % усіх фермерських господарств ведуть господарську діяльність на площі сільськогосподарських угідь, що не перевищує 5 га і лише у 3 % із них у наявності понад 100 га [11-15]. Третина господарств має у своєму землекористуванні від 5 до 100 га угідь (рис. 2).

Незважаючи на велику чисельність, фермерські господарства з площею меншою 5 га, використовують лише 7 % сільськогосподарських угідь. Тоді як на невелику групу господарств (3 %), із розміром землекористувань понад 100 га, припадає 50 % усіх земель сільськогосподарського призначення (рис. 3).

Для цілей статистики сільськогосподарських підприємств підприємства розподілені за розміром на дві групи: великі й середні сільськогосподарські підприємства та малі сільськогосподарські підприємства.

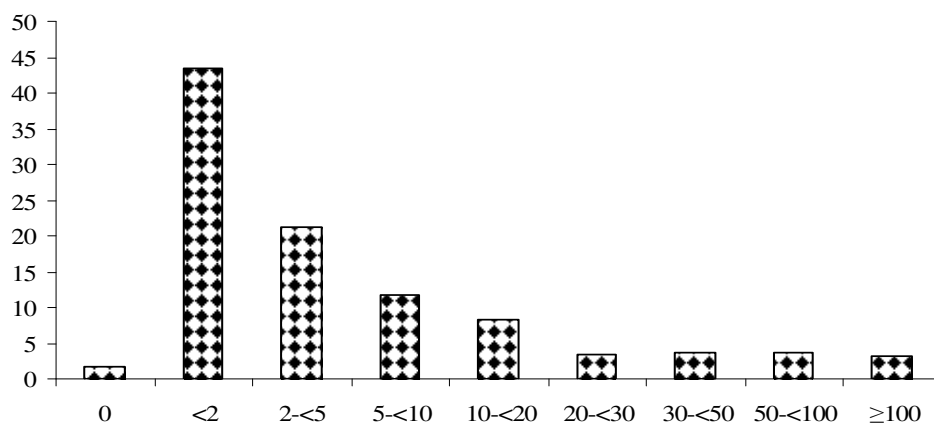

Рис. 2. Групування фермерських господарств ЄС-28 за розміром землекористувань, 2015 р. (частка господарств, %).

Джерело: побудовано за даними Eurostat.

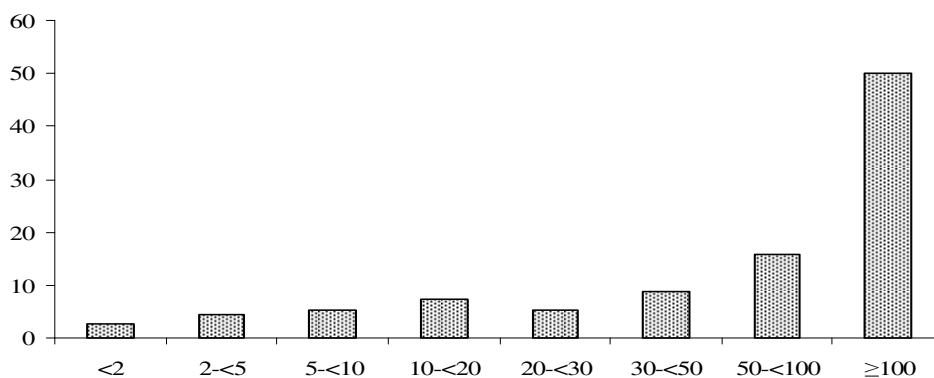

Рис. 3. Розподіл сільськогосподарських угідь фермерських господарств ЄС-28 залежно від розміру їх землекористувань, 2015 р. (частка від угідь, %).

Джерело: побудовано за даними Eurostat.

Великим, середнім сільськогосподарським підприємством є підприємство, розмір якого дорівнює або перевищує порогові значення хоча б за одним з таких статистичних критеріїв: площа сільськогосподарських угідь – 200 гектарів; чисельність великої рогатої худоби – 50 голів; чисельність свиней – 50 голів; чисельність овець або кіз – 50 голів; чисельність птиці – 500 голів; кількість працюючих у сільському господарстві – 20 осіб; обсяг доходу (виручки) від реалізації продукції, робіт, послуг сільського господарства – 150 тис. грн. Відповідно, підприємство, розмір якого менше зазначених порогових величин, є малим сільськогосподарським підприємством [16].

Проаналізуємо ефективність функціонування малих, середніх і великих фермерських господарств.

У 2016 р. найбільшу питому вагу в загальній кількості малих фермерських господарств займають суб'єкти підприємницької діяльності з площею землекористування 25,1-50 га (табл. 3). Проте, залежно від площі землекористування найбільшу частку займають фермерські господарства, які мають в користуванні понад 100 га сільськогосподарських угідь.

Необхідно зазначити, що із зростанням рівня концентрації земельних ресурсів спостерігається підвищення рівня рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції малих фермерських господарств.

Площа сільськогосподарських угідь, яка знаходиться у користуванні малих фермерських господарств є визначальним чинником під час вибору напряму виробничо-господарської діяльності. Так, суб'єкти підприємницької діяльності з площею землекористування до 5 га спеціалізуються переважно на виробництві продукції тваринництва. При зростанні площі сільськогосподарських угідь, які

перебувають в землекористуванні малих фермерських господарств відбувається переорієнтація на виробництво продукції рослинництва [17]. При цьому збільшується частка сільськогосподарської продукції в структурі доходів суб'єкта господарювання в сфері агробізнесу.

Таблиця 3 – Групування малих фермерських господарств за рівнем концентрації сільськогосподарських угідь за 2016 р.

Група за площею с.-г. угідь, га	Питома вага ФГ, %	Питома вага у землекористуванні, %	Рентабельність, рослинництва, %	Рентабельність, тваринництва, %	Частка продукції тваринництва, %	Продукція сільського господарства	
						% до усього	рентабельність %
до 5	12,1	0,5	14,6	-0,7	67,6	1,3	3,8
5,1-10	9,1	0,9	26,9	15,1	12,4	0,5	25,3
10,1-25	17,6	3,8	38,7	6,5	18,8	2,6	31,3
25,1-50	30,5	14,7	33,8	11,2	3,2	7,1	32,9
50,1-100	12,3	10,5	41,2	9,6	8,0	8,4	38,0
100,1-500	15,0	40,7	47,7	12,7	1,8	44,6	46,9
більше 500	3,5	28,9	48,9	27,0	2,7	35,6	48,3
Усього	100,0	100,0	46,0	11,0	4,1	100,0	44,2

Джерело: розраховано автором.

Серед середніх і великих фермерських господарств найбільшу частку займають суб'єкти господарювання, які мають у володінні 1001-2000 га, що в структурі землекористування становить 45,8 % (табл. 4).

Таблиця 4 – Групування середніх і великих фермерських господарств за рівнем концентрації сільськогосподарських угідь в 2016 р.

Групи за площею с.-г. угідь, га	Питома вага у загальній кількості господарств ФГ, %	Питома вага у землекористуванні, %	Частка продукції тваринництва, %	Рентабельність виробництва с.-г. продукції, %	Рентабельність рослинництва, %	Рентабельність тваринництва, %
до 1000	3,7	0,8	3,5	59,8	61,1	25,6
1001-1500	42,4	25,6	12,6	51,0	53,7	11,6
1501-2000	23,5	20,2	13,2	53,8	56,5	11,6
2001-3000	17,4	21,2	11,4	54,4	57,6	9,2
3001-5000	8,8	16,5	12,3	61,1	67,2	-0,1
5001-10000	3,7	13,1	11,5	52,2	53,7	17,5
більше 10000	0,4	2,6	3,1	80,9	80,9	-
Усього	100,0	100,0	11,9	54,7	57,8	9,1

Джерело: розраховано автором.

Необхідно зазначити, що фермерські господарства 1 і 7 груп майже не спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва. На нашу думку це пов'язано зі станом матеріально-технічної бази.

Здійснюючи порівняльний аналіз ефективності використання сільськогосподарських угідь двох типів фермерських господарств необхідно констатувати, що рівень рентабельності виробництва продукції рослинництва в малих суб'єктах господарювання нижчий порівняні із середніми та великими. В даному випадку спрацьовує фактор масштабу.

Отже, внесок фермерського сектору у розвиток тваринництва не суттєвий. Насамперед це пов'язано:

- з високою трудомісткістю виробництва;
- відсутністю і завищеною вартістю необхідних приміщень та обладнання для утримання тварин;
- низькою рентабельністю галузі.

Саме переважання частки продукції рослинництва у фермерських господарствах негативно позначається на обсягах виробництва сільськогосподарської продукції в роки з несприятливими кліматичними умовами [18-21].

Підсумковим показником сільськогосподарської діяльності фермерських господарств є рівень рентабельності. Необхідно відзначити, що високий рівень рентабельності є характерним за

виращування експортноорієнтованих сільськогосподарських культур, зокрема соняшнику [22-25]. В зв'язку з цим більшість фермерських господарств в південних та центральних областях України відводять під посіви соняшнику значні площі ріллі, не дотримуючи наукових основ землеробства. Це ставить під сумнів довгострокову перспективу здійснення виробничо-господарської діяльності фермерських господарств (табл. 5).

Таблиця 5 – Динаміка рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції фермерськими господарствами України

	Рік					2016 р. у в. п. до	
	2012	2013	2014	2015	2016	2012 р.	2015 р.
Культури зернові та зернобобові	19,5	9,3	24,2	38,6	38,0	18,5	-0,6
Соняшник	45,4	35,7	40,2	71,5	64,4	19	-7,1
Буряки цукрові фабричні	14,2	8,2	20,9	16,1	32,7	18,5	16,6
Культури овочеві	11,7	22,1	20,3	43,8	21,2	9,5	-22,6
Картопля	-4,2	23,0	26,1	21,5	13,0	17,2	-8,5
Культури плодові та ягідні	8,6	22,7	48,4	66,2	47,5	38,9	-18,7
Виноград	62,9	33,4	-14,7	38,2	61,7	-1,2	23,5

Джерело: складено та розраховано за даними Держслужби статистики України.

Суттєві фінансові вкладення держави, у вигляді дотації на розвиток садівництва та ягідництва та сприятлива кон'юнктура ринку стимулювало до залучення інвестицій в технології для виращування фруктів та ягід. Це забезпечило прибутковість садівництва та ягідництва фермерських господарств.

Слід зауважити, що основна маса вирощеної продукції в фермерських господарствах реалізується в період її збирання, коли ціни, які формуються під впливом попиту та пропозиції, знаходяться на досить низькому рівні. Більшість фермерів не мають складів та інших споруд для зберігання сільськогосподарської продукції. Тому для підвищення ефективності виробництва велике значення має вдосконалення збуту продукції на основі маркетингу [26-28].

Сектор фермерських господарств у цілому є прибутковим і рентабельним. Але, по-перше, для нормального відтворення рівень рентабельності сільськогосподарської продукції має становити як мінімум 40 %; по-друге, обсяги чистого прибутку, як і рівень рентабельності фермерських господарств, не відповідають потребам відтворення виробництва на інтенсивно-інноваційних засадах.

Оцінюючи натуральні показники виробництва продукції рослинництва порівняно із сільськогосподарськими підприємствами можемо констатувати що урожайність сільськогосподарських культур в цій категорії сільськогосподарських підприємств значно нижча порівняно з господарствами корпоративного сектору аграрної економіки в цілому.

Основна причина – незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення, а також невеликі масиви земельних ресурсів, що не дає можливість використовувати широкозахватну техніку. Більшість фермерських господарств через недостатній рівень забезпечення власними фінансовими ресурсами не можуть забезпечити виробничий процес відповідними технічними засобами, мінеральними добривами та засобами захисту рослин [29]. Нині більшість сільськогосподарських підприємств через обмеженість фінансових ресурсів купують добрива та відповідно вносять їх у межах мінімально допустимих норм, що не дозволяє повною мірою використати потенціал підвищення урожайності зернових культур.

Необхідно відзначити, що протягом багатьох років поспіль виращуються культури, які призводять до виснаження ґрунтів (соняшник, ріпак, кукурудза), без врахування негативних наслідків щодо якості полів і їхньої родючості. Через короткостроковість договорів оренди та остаточно не визначені умови розвитку земельного права в Україні, довгостроковому сталому використанню такого ресурсу як ґрунти приділяється недостатньо уваги [30].

Наведене є свідченням використання екстенсивних методів виробництва, які ставлять в залежність сільськогосподарського виробника від природно-кліматичних умов і спрямовані на мінімізацію вкладень у відновлення природної родючості ґрунтів.

Таблиця 6 – Динаміка урожайності основних сільськогосподарських культур в фермерських господарствах та сільськогосподарських підприємствах – в цілому (ц/га)

Культура	Вид підприємства	Рік							
		2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Культури зернові та зернобобові	С.-г. підприємства	18,3	25,9	27,6	33,4	43,0	47,5	43,8	50,0
	Фермерські господарства	15,8	22,0	21,9	24,0	32,1	35,3	33,4	39,2
	Різнця	2,5	3,9	5,7	9,4	10,9	12,2	10,4	10,8
Бурак цукровий фабричний	С.-г. підприємства	171,0	255,4	281,5	420,6	419,4	490,2	448,2	494,0
	Фермерські господарства	186,3	238,1	250,8	387,2	376,0	507,1	422,3	486,4
	Різнця	-15,3	17,3	30,7	33,4	43,4	-16,9	25,9	7,6
Соняшник	С.-г. підприємства	11,8	12,8	15,4	17,4	22,8	20,5	23,0	23,5
	Фермерські господарства	10,2	11,1	13,4	15,5	20,9	18,2	20,8	21,2
	Різнця	1,6	1,7	2	1,9	1,9	2,3	2,2	2,3
Картопля	С.-г. підприємства	109,1	147,8	171,0	192,0	221,2	256,4	198,6	212,1
	Фермерські господарства	128,9	150,8	159,5	170,5	225,5	227,0	163,2	182,6
	Різнця	-19,8	-3	11,5	21,5	-4,3	29,4	35,4	29,5
Культури овочеві	С.-г. підприємства	88,3	154,5	207,0	313,7	312,3	346,4	363,4	382,7
	Фермерські господарства	78,2	136,5	159,2	264,4	288,2	297,0	316,3	307,9
	Різнця	10,1	18	47,8	49,3	24,1	49,4	47,1	74,8
Культури плодів та ягідні	С.-г. підприємства	10,9	16,0	38,2	51,4	64,0	53,7	70,8	72,5
	Фермерські господарства	11,5	17,3	49,7	49,6	58,5	68,2	69,8	91,3
	Різнця	-0,6	-1,3	-11,5	1,8	5,5	-14,5	1	-18,8

Джерело: складено та розраховано за даними Держслужби статистики України.

Висновки. Поліпшення стану земельних угідь і підвищення ефективності їх використання – це велике комплексне завдання, яке потребує значних інвестицій, як з боку держави, так і фермерських господарств. Проблема поліпшення використання землі зводиться до вирішення таких першочергових завдань, кожному з яких відповідає своя система заходів, зокрема:

1. Охорона ґрунтів від ерозії та інших руйнівних процесів. Вона забезпечується широкою системою спеціальних заходів, до яких можна віднести безвідвальний обробіток ґрунту, ґрунтозахисні сівозміни, полезахисне лісорозведення, інші шляхи захисту від вітрової та водної ерозії.

2. Підвищення родючості земель. Воно досягається на основі здійснення комплексу заходів, які, з одного боку, підвищують вміст у ґрунті поживних речовин, з іншого – покращують агрофізичні властивості і біологічну активність ґрунту. Завдяки цьому поживні речовини, які містяться в ґрунті стають доступнішими для засвоєння рослинами. Як відомо якісне поліпшення ґрунту забезпечується на основі внесення органічних та мінеральних добрив, зрошення, осушення, освоєння науково обґрунтованих сівозмін та багато інших агротехнологічних заходів.

3. Більш повне використання економічної родючості ґрунту. Очевидно, що підвищення родючості ґрунту потребує науково обґрунтованого ведення с.-г. діяльності, зокрема якість виконання сільськогосподарських робіт і оптимальні терміни їх проведення, заходи захисту від бур'янів, хвороб та шкідників рослин. Зазначені вище умови не збільшують вміст поживних речовин у ґрунті, не поліпшують його фізичні і хімічні властивості, але дозволяють максимально використовувати поживні речовини, що містяться у ґрунті, тепло, вологу. Отже, вирішення усіх завдань щодо поліпшення використання землі пов'язане з впровадженням та освоєнням раціональної системи землеробства, яка являє собою комплекс агротехнічних, меліоративних і організаційно-економічних заходів, спрямованих на раціональне використання землі, збереження, відновлення і підвищення родючості землі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Юхименко П. І. Економічна історія: навч. посібник. К.: Вікар, 2006. 341 с.
2. Авраменко Ю.О. Фактори конкурентоспроможності фермерських господарств. Економіка АПК. 2017. № 1. 97 с.
3. Липчук В.В., Гнатишин Л.Б., Кордоба О.М. Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку : монографія. Львів : Магнолія-2006, 2010. 236 с.
4. Спаський Г.В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття. Економіка АПК. 2017. № 3. С. 50.
5. Горіховський М.В. Розвиток фермерських господарств і їхнє місце в аграрному виробництві регіону. Agricultural and resource economics: international scientific e-journal. 2017. №1. С. 67-79.
6. Ушкаренко Ю.В. Підвищення ефективності діяльності фермерських господарств на основі кооперації. Агросвіт. 2011. № 13-14. С. 2-6.

7. Табінський В.А., Колесник Є.О., Сіліна І.С. Аналіз стану фермерських господарств в Україні. Молодий вчений. 2016. № 6 (33). С. 111–115.
8. Демчак І.М., Свиноус І.В., Микитюк Д.М., Сидорук О.П., Биба В.А. Фермерські господарства: сучасний стан та проблеми розвитку. Продуктивність агропромислового виробництва. 2016. № 28. С. 43-49.
9. Нестеренко Ю.О. Сімейні фермерські господарства: тенденції розвитку в світі та сучасний напрям господарювання в Україні. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2015. Вип. 28. С. 59-67.
10. Заячук М. Фермерство в Чернівецькій обл.: становлення та спеціалізація. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2011. Вип. 39. С. 167-174.
11. Шульський М.Г., Шульський А.М. Фермерство як форма підприємницької діяльності в аграрному виробництві. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького. 2013. Т. 15, № 2. С. 437-442.
12. Прокопенко О.М. Методологічні положення з організації державних статистичних спостережень зі статистики сільськогосподарських підприємств. К., 2011. 21с.
13. Маренич Т.Г., Борисовський Д.В. Фермерство в Україні та перспективи його функціонування. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка. 2015. Вип. 161. С. 37-50.
14. Мельник Л.Ю. Фермерство в Україні: надбання, проблеми та перспективи. Агросвіт. 2012. № 2. С. 7-12.
15. Мельник Л.Ю., Ільченко О.Е. Фермерство Дніпропетровщини в контексті його національного розвитку. Агросвіт. 2014. № 7. С. 8-12.
16. Шульський М. Г. Фермерство – витоки розвитку: зональний аспект. Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького. Серія : Економічні науки. 2017. Т. 19, № 76. С. 118-123.
17. Черевко Г. Фермерство в Україні: міф чи реальність. Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія : Економіка АПК. 2017. № 24(1). С. 3-8.
18. Цигенс О. П. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва Одеської області. Продуктивність агропромислового виробництва. економічні науки. 2013. Вип. 24. С. 58-62.
19. Гнатишин Л. Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва. Аграрна економіка. 2012. Т. 5, № 1-2. С. 26-31.
20. Жибак М.М. Фермерські господарства Тернопільщини: проблеми та перспективи. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Сер. : Економіка, аграрний менеджмент, бізнес. 2013. Вип. 181(1). С. 14-21.
21. Гринчук С.В. Фермерські господарства в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Агросвіт. 2013. № 2. С. 17-20.
22. Хрипко С. Сімейні фермерські господарства: проблеми правового регулювання. Підприємництво, господарство і право. 2015. № 9. С. 36-39.
23. Миргород М.М., Садовий І. І. Фермерські господарства Харківщини: проблеми та перспективи. Агросвіт. 2015. № 21. С. 31-38.
24. Приймачук Т.Ю., Ратошнюк Т.М., Штанько Т.А., Сітнікова Т.Ю., Проценко А.В. Фермерські господарства як суб'єкти процесу кооперації. Агропромислове виробництво Полісся. 2014. Вип. 7. С. 106-110.
25. Машко А.О. Фермерські господарства Київської області: стан та перспективи. Економічна та соціальна географія. 2012. Вип. 2. С. 199-205.
26. Осипова М., Добрава Н. Фермерські господарства України: особливості, проблеми, перспективи розвитку. Науковий вісник Одеського національного економічного університету. 2016. № 10. С. 98-122.

REFERENCES

1. Juhymenko, P.I., (2006). Ekonomichna istorija: navch. posibnyk. [Economic history: teach. manual.]. K., Vikar, 341 p.
2. Avramenko, Ju.O., (2017). Faktory konkurentospromozhnosti fermers'kyh gospodarstv Ekonomika APK [Factors of competitiveness of farms Economy of agroindustrial complex]. No 1, 97 p.
3. Lypchuk, V.V., Gnatyshyn, L.B., Kordoba, O.M. (2010). Fermers'ki gospodarstva : stan, probSuttjevymlemy ta strategii' rozvytku [Farmers: state, probes, fitness tests and development strategies]. L'viv, Magnolija-2006, 236 p.
4. Spas'kyj, G.V., (2017). Pidvyshhennja efektyvnosti funkcionuvannja fermers'kyh gospodarstv Zakarpattja [Improving the efficiency of the operation of farms in Transcarpathia]. Ekonomika APK [Economy of agroindustrial complex]. No 3, 50 p.
5. Gorihovs'kyj, M.V., (2017). Rozvytok fermers'kyh gospodarstv i i'hnje misce v agrarnomu vyrobnyctvi regionu [Agricultural and resource economics: international scientific e-journal]. № 1, pp. 67-79.
6. Ushkarenko, Ju.V., (2011). Pidvyshhennja efektyvnosti dijal'nosti fermers'kyh gospodarstv na osnovi kooperacii' [Improving the efficiency of farming activities on the basis of co-operation]. Agrosvit [AgroSvit], No 13-14.
7. Tabins'kyj, V. A., Koljesnyk, Je. O., Silina, I. S. (2016). Analiz stanu fermers'kyh gospodarstv v Ukrai'ni [Analysis of the condition of farms in Ukraine]. Molodyj vchenyj. [Young scientist]. No 6 (33), pp. 111–115.
8. Demchak, I. M., Svinous, I. V., Mykutyjuk, D. M., Sydoruk, O. P., Byba, V. A. (2016). Fermers'ki gospodarstva: suchasnyj stan ta problemy rozvytku [Farmers: the current state and development problems]. Produktyvnyist' agropromysloвого vyrobnyctva [Productivity of agricultural production]. No 28, pp. 43-49.
9. Nesterenko, Ju. O., (2015). Simejni fermers'ki gospodarstva: tendencii' rozvytku v sviti ta suchasnyj naprjam gospodarjuvannja v Ukrai'ni [Family farms: trends in the world and modern business management in Ukraine]. Naukovi pracj Kirovograds'kogo nacional'nogo tehničnogo universytetu [Scientific works of the Kirovohrad National Technical University]. Ekonomichni nauky [Economic sciences]. Vol. 28, pp. 59-67.
10. Zajachuk M., (2011). Fermerstvo v Chernivec'kij obl.: stanovlennja ta specializacija [Farm in Chernivtsi oblast: formation and specialization]. Visnyk L'vivs'kogo universytetu [Visnyk of Lviv University]. Serija geografichna [The series is geographic]. Vol. 39, pp. 167-174.

11. Shul's'kyj, M. G., Shul's'kyj, A. M., (2013). Fermerstvo jak forma pidpryjemnych'koi' dijal'nosti v agrarnomu vyrobnyctvi [Farming as a form of entrepreneurial activity in agrarian production]. *Naukovyj visnyk L'viv's'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotekhnologij im G'zhyc'kogo Gzhytsky* [Scientific herald of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology]. Vol. 15, No 2, pp. 437-442.
12. Prokopenko, O.M., (2011). Metodologichni polozhennja z organizacii' derzhavnyh statystychnyh sposterezhen' zi statystyky sil's'kogospodars'kyh pidpryjemstv [Methodological provisions on the organization of state statistical surveys on statistics of agricultural enterprises]. K., 21 p.
13. Marenych, T. G., Borysovs'kyj, D. V., (2015). Fermerstvo v Ukraїni ta perspektyvy jogo funkcionuvannja [Farmers in Ukraine and prospects for its functioning]. *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo tehničnogo universytetu sil's'kogo gospodarstva imeni Petra Vasylenka* [Bulletin of the Kharkov National Technical University of Agriculture named after Petr Vasilenko]. Vol. 161, pp. 37-50.
14. Mel'nyk, L. Ju., (2012). Fermerstvo v Ukraїni: nadbannja, problemy ta perspektyvy [Farm in Ukraine: gains, problems and prospects]. No 2, pp. 7-12.
15. Mel'nyk, L. Ju., Il'chenko O. E. (2014). Fermerstvo Dnipropetrovshhyny v konteksti jogo nacional'nogo rozvytku [Farming of Dnipropetrovsk region in the context of its national development]. *Agrosvit*. No 7, pp. 8-12.
16. Shul's'kyj, M. G., (2017). Fermerstvo – vytoky rozvytku: zonal'nyj aspekt [Farm – the origins of development: the zonal aspect]. *Naukovyj visnyk L'viv's'kogo nacional'nogo universytetu veterynarnoi' medycyny ta biotekhnologij imeni S. Z. G'zhyc'kogo* [Scientific herald of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z.Gzhytsky]. Serija : Ekonomichni nauky [Series: Economic Sciences]. Vol. 19, No 76, pp. 118-123.
17. Cherevko, G., (2017). Fermerstvo v Ukraїni: mif chy real'nist' [Farm in Ukraine: a myth or a reality]. *Visnyk L'viv's'kogo nacional'nogo agrarnogo universytetu* [Visnyk of Lviv National Agrarian University]. Serija : Ekonomika APK [Series: Economy of agroindustrial complex]. No 24(1), pp. 3-8.
18. Cygens, O. P., (2013). Fermers'ki gospodarstva v organizacijnij systemi sil's'kogospodars'kogo vyrobnyctva Odes'koi' oblasti [Farmers in the organizational system of agricultural production in the Odessa region]. *Produktyvnist' agropromysloвого vyrobnyctva ekonomichni nauky* [Productivity of agricultural production. economic sciences]. Vol. 24, pp. 58-62.
19. Gnatyshyn, L., (2012). Fermers'ki gospodarstva v organizacijnij systemi sil's'kogospodars'kogo vyrobnyctva [Agricultural enterprises in the organizational system of agricultural production]. *Agrarna ekonomika* [Agrarian economy]. Vol.5, No 1-2, pp. 26-31.
20. Zhybak, M. M., (2013). Fermers'ki gospodarstva Ternopil'shhyny: problemy ta perspektyvy [Farmers of Ternopil region: problems and perspectives]. *Naukovyj visnyk Nacional'nogo universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannja Ukraїny* [Scientific herald of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine.]. Ser. : Ekonomika, agrarnyj menedzhment, biznes [Sir : Economics, agrarian management, business]. Vol. 181(1), pp. 14-21.
21. Grynchuk, S.V. (2013). Fermers'ki gospodarstva v Ukraїni: problemy ta perspektyvy rozvytku [Farmers in Ukraine: problems and prospects of development]. No 2, pp. 17-20.
22. Hrypko, S. (2015). Simejni fermers'ki gospodarstva: problemy pravovogo reguljuvannja [Family farms: problems of legal regulation]. *Pidpryjemnyctvo, gospodarstvo i pravo* [Entrepreneurship, economy and law]. No 9, pp. 36-39.
23. Myrgorod, M. M., (2015). Sadovyj I. I. Fermers'ki gospodarstva Harkivshhyny: problemy ta perspektyvy [Farmers of the Kharkiv region: problems and perspectives]. *Agrosvit*. No 21, pp. 31-38.
24. Pryjmachuk, T. Ju., Ratoshnjuk, T. M., Shtan'ko, T. A., Sitnikova, T. Ju., Procenko, A.V. (2014). Fermers'ki gospodarstva jak sub'jekty procesu kooperacii' [Farmers as actors of the process of cooperation]. *Agropromyslove vyrobnyctvo Polissja* [Agro-industrial production of Polissya]. Vol. 7, pp. 106-110.
25. Mashko, A. O., (2012). Fermers'ki gospodarstva Kyi'vs'koi' oblasti: stan ta perspektyvy [Farms of the Kiev region: the state and prospects]. *Ekonomichna ta social'na geografija* [Economic and social geography]. Vol. 2, pp. 199-205.
26. Osypova, M., Dobrova, N., (2016). Fermers'ki gospodarstva Ukraїny: osoblyvosti, problemy, perspektyvy rozvytku [Farmers of Ukraine: peculiarities, problems, prospects of development]. *Naukovyj visnyk Odes'kogo nacional'nogo ekonomichnogo universytetu* [Scientific Herald of the Odessa National Economic University]. No 10, pp. 98-122.

Экономические аспекты землепользования в фермерских хозяйствах

Ткаченко Е.В., Биба В.А., Свиноус Н.И.

Установлено, что основными землепользователями являются малые фермерские хозяйства, в которых сконцентрировано 62,1% сельскохозяйственных угодий, принадлежащих фермерским хозяйствам в целом.

Для осуществления производственно-хозяйственной деятельности в основном арендованные земельные массивы. Так, в структуре землепользования на долю арендованных сельскохозяйственных угодий в 2016 приходилось: больших и средних фермерских хозяйств – 98%, малых – 74,4%.

Субъекты предпринимательской деятельности с площадью землепользования до 5 га специализируются преимущественно на производстве продукции животноводства. При росте площади сельскохозяйственных угодий происходит переориентация на производство продукции растениеводства.

Высокий уровень рентабельности характерный при выращивании экспортноориентированных сельскохозяйственных культур, в частности подсолнечника. В связи с этим большинство фермерских хозяйств в южных и центральных областях Украины отводят под посевы подсолнечника значительные площади пашни, не соблюдая научных основ земледелия. Это ставит под сомнение долгосрочную перспективу осуществления производственно-хозяйственной деятельности фермерских хозяйств.

Большинство фермерских хозяйств за недостаточного уровня обеспечения собственными финансовыми ресурсами не могут обеспечить производственный процесс соответствующими техническими средствами, минеральными удобрениями и средствами защиты растений.

Оценивая натуральные показатели производства продукции растениеводства в сравнении с сельскохозяйственными предприятиями можем констатировать, что урожайность сельскохозяйственных культур в этой категории

сельскохозяйственных предприятий значительно ниже по сравнению с хозяйствами корпоративного сектора аграрной экономики в целом.

В течение многих лет подряд выращиваются культуры, которые приводят к истощению почв (подсолнечник, рапс, кукуруза), без учета негативных последствий по качеству полей и их плодородия. Из-за краткосрочности договоров аренды и окончательно неопределенных условий развития земельного права в Украине, долгосрочному устойчивому использованию такого ресурса как почва уделяется недостаточно внимания.

Улучшение состояния земельных угодий и повышение эффективности их использования – это большое комплексное задание, которое требует значительных инвестиций, как со стороны государства, так и фермерских хозяйств. Проблема улучшения использования земли сводится к решению таких первоочередных задач: охрана почв от эрозии и других разрушительных процессов; повышение плодородия земель; более полное использование экономического плодородия почвы.

Ключевые слова: фермерские хозяйства, землепользование, эффективность, плодородие, государство, рентабельность.

Economic aspects of land use by farm households

Tkachenko K., Biba V., Svinous N.

The farm (F) is an independent type of commodity agricultural enterprise that owns non-negotiable assets, land, labor and financial resources, and other material and technical means of farming. A rational and mutually agreed combination of these factors ensures the efficient functioning of agricultural enterprises.

It is established that the main land users are small farms, which concentrate 62.1% of agricultural land belonging to farms in general.

For the purpose of realization of production and economic activity, leased land massifs are used mainly. Thus, in the structure of land use, the share of leased agricultural land in 2016 accounts for: large and medium-sized farms – 98%, small ones – 74.4%.

The area of agricultural land, which is in use by small farms is a determining factor, which is decisive in choosing the direction of production and economic activity. Thus, business entities with a land area of up to 5 hectares specialize mainly in the production of livestock products. With an increase in the area of agricultural land, which is in the land use of small farms, there is a reorientation to the production of crop production.

It should be noted that a high level of profitability is characteristic of growing export-oriented crops, in particular sunflower. In this regard, the majority of farms in the southern and central regions of Ukraine are allocating large amounts of arable land under sunflower crops without observing the scientific foundations of agriculture. This circumstance calls into question the long-term prospect of implementation of production and economic activities of farms.

The main reason is the unsatisfactory level of material and technical support, as well as not large massifs of land resources, which prevents the use of widespread equipment. Most farms, due to insufficient level of their own financial resources, cannot provide the production process with appropriate technical means, mineral fertilizers and plant protection products. Currently, most agricultural enterprises purchase fertilizers due to the limited financial resources and, accordingly, make them within the limits of the minimum allowable standards, which does not allow to fully use the potential of increasing the productivity of grain crops.

By assessing the natural indices of plant production in comparison with agricultural enterprises, we can state that the yield of agricultural crops in this category of agricultural enterprises is significantly lower compared to the enterprises of the corporate sector of the agrarian economy as a whole.

It should be noted that crops that lead to depletion of soils (sunflower, rape, corn) are grown for many years, without taking into account the negative effects on the quality of the fields and their fertility. Due to short-term lease agreements and no definite conditions for the development of land law in Ukraine, long-term sustainable use of such a resource, as "soils", is not given enough attention.

Improving the condition of land and increasing the efficiency of their use is a large complex task that requires significant investments, both from the state and from farms. The problem of improving the use of land is reduced to the solution of such priority tasks, each including its own system of measures. In particular: protection of soils from erosion and other destructive processes; increase of soil fertility; more full use of economic soil fertility.

Key words: farms, land use, efficiency, fertility, state, profitability.

Надійшла 12.05.2018 р.

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ

УДК 338.58

ГРИЦАЄНКО М.І., канд. екон. наук

Таврійський державний агротехнологічний університет

nick.gric@gmail.com

ТРАНСАКЦІЙНІ ВИТРАТИ НА МАКРО-, МЕЗО- ТА МІКРОРІВНЯХ

На основі опрацювання наукових джерел визначена сутність трансакційних витрат та проведена їх оцінка на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях. Узагальнені різноманітні трактування поняття «трансакційні витрати». Сформульована авторська дефініція трансакційних витрат як таких, що збільшують ціну товару, не змінюючи його споживчої вартості, що виникають внаслідок взаємодії підприємств з іншими суб'єктами інституційного середовища.

Запропонована оцінка трансакційних витрат національної економіки (макрорівень) та регіонів (мезорівень) через оцінювання розміру відповідного трансакційного сектору. Проаналізована динаміка розміру трансакційного сектору регіонів, його вплив на валовий регіональний продукт. Зроблений висновок про те, що недостатній розмір частки трансакційного сектору в структурі валового регіонального продукту може свідчити про глибоку економічну кризу та наявність деструктивних зрушень в економіці.

Трансакційні витрати галузі (мезорівень) запропоновано визначати через суму трансакційних витрат підприємств відповідної галузі. Зроблений підрахунок трансакційних витрат сільського господарства.

Оцінку трансакційних витрат підприємства (мікрорівень) зроблено на прикладі декількох типових сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання Запорізької області.

Зроблений загальний висновок про те, що розвиток трансакційного сектору має позитивно впливати на розмір ВРП, стан економіки регіонів і країни в цілому. Збільшення до певних меж трансакційних витрат як окремих підприємств, так і галузей у цілому сприятиме підвищенню ефективності виробництва.

Ключові слова: трансакційний сектор економіки, трансакційні витрати країни, валовий внутрішній продукт, трансакційні витрати регіону, валовий регіональний продукт, трансакційні витрати галузі, трансакційні витрати сільського господарства, трансакційні витрати сільськогосподарського підприємства.

Постановка проблеми. Розвиток ринкових відносин сприяє неминучому розширенню масштабів сфери обігу. Поглиблення поділу праці, що сприяє збільшенню виробництва, одночасно підвищує витрати, пов'язані з обміном, оцінкою якості, вимірами параметрів предметів обміну, контролем над персоналом тощо. Саме тому розширення масштабів обміну неминуче призводить до зростання абсолютної величини трансакційних витрат, від яких залежить ефективність взаємовідносин між суб'єктами господарської системи (економічними агентами) в процесі їхньої господарської діяльності. Звідси впливає нагальна потреба розгляду питання ролі і значення трансакційних витрат у сучасній економіці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення різних аспектів трансакційних витрат здійснили у своїх працях такі вчені: зарубіжні – Т. Еггертсон, К. Ерроу, Д. Норт; вітчизняні – С. Архієреєв, О. Власенко, С. Бардаш, А. Глебова, О. Євтушенко, В. Колодійчук, Т. Коцкулич, Т. Осадча, І. Паска, Т. Руда, О. Супрун та інші. Так, С. Архієреєв [1] досліджував теорію трансакційних витрат в умовах перехідної економіки, Т. Коцкулич [10] аналізувала сутність поняття трансакційних витрат на основі вивчення існуючих поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців, С. Бардаш, Т. Осадча [2], а також Т. Руда [15] розкривали методологічні аспекти у вирішенні проблеми їхнього бухгалтерського обліку, О. Власенко [5], В. Колодійчук [9], І. Паска [13], О. Супрун [18] досліджували особливості трансакційних витрат в аграрному секторі економіки. Але відсутність єдиного підходу до визначення сутності, складу, методів оцінки та управління ними обґрунтовують актуальність обраної теми дослідження.

Мета дослідження – визначення сутності та оцінка трансакційних витрат на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях.

Матеріал і методика дослідження. Теоретичною й методологічною основою дослідження слугували публікації українських і зарубіжних учених із питань трансакційних витрат на макро-, мезо- та мікрорівнях.

Міждисциплінарний і багатоаспектний характер наукової проблеми визначив застосування в процесі дослідження такого комплексу методів: загальнонаукових – абстрагування – для ідентифікації сутності трансакційних витрат; економіко-статистичного – для поєднання якісного та кількісного аспектів; системного підходу – для обґрунтування методів оцінки трансакційних витрат шляхів управління ними.

Основні результати дослідження. Підходи науковців до визначення сутності трансакційних витрат умовно можна поділити наступним чином: *укладання угод* (В. Бонарев [3, с.77], О. Власенко [5, с. 5], О. Стрижак [17, с. 81], О. Шепеленко [19, с. 15]); *обмін правами власності* (С. Архієреєв [1, с. 10], Т. Еггертссон [20, с. 29], О. Євтушенко [8, с. 58], Д. Норт [11, с. 45] І. Садовська й Ю. Биховець [16, с. 65]); *витрати економічної взаємодії* (К. Ерроу [21, с. 53], О. Прутська [14, с. 74], Т. Руда [15, с. 234, 235]); *функціонування в ринкових умовах* (А. Глебова [6, с. 158], М. Дубініна [7, с. 63], Т. Коцкулич [10, с. 39], О. Пальчук [12, с. 429, 430], У. Марнеф, С. Білен, Л. Верецк [22]).

Умовність цього поділу полягає у тому, що, незважаючи на явне акцентування тієї чи іншої позиції, визначення за своїм змістом тісно взаємопов'язані. Так, невід'ємною функцією ринкових відносин є саме посередницька, тобто укладання угод, тому в дефініціях науковців, які розглядають трансакційні витрати з *позицій укладання угод* (контрактів), згадується ринок.

Ринок є сукупністю економічних відносин щодо обміну правами власності між виробниками товарів (послуг) та споживачами, що зближує трактування науковців, які розглядають трансакційні витрати як витрати внаслідок *обміну правами власності*, з прихильниками позицій «функціонування в ринкових умовах».

На наш погляд, тлумачення поняття «трансакційні витрати» як *витрати будь-якої економічної взаємодії* дуже загальне, не відображає специфічні особливості саме трансакцій – послідовної сукупності дій її суб'єктів по здійсненню фінансової або комерційної операції. До того ж витрати економічної системи, крім трансакційних витрат, включають в себе трансформаційні (виробничі) витрати, що не враховано у визначеннях наведених науковців.

Вважаємо, що більш прийнятною є позиція дослідників, які розглядають сутність трансакційних витрат через призму *функціонування в ринкових умовах*. Не викликає сумнівів той факт, що трансакційні витрати виникають внаслідок функціонування фірми в ринкових умовах, під час здійснення трансакції. Заслужує уваги думка про те, що кошти трансакції – це ті видатки покупців або власників підприємств, які не отримує виробник [23, с. 98].

Таким чином, опрацювання наукових джерел дає змогу сформулювати власну дефініцію поняття трансакційних витрат як таких, що збільшують ціну товару, не змінюючи його споживчої вартості, та виникають внаслідок взаємодії підприємств з іншими суб'єктами інституційного середовища.

Управління трансакційними витратами потребує їхньої оцінки за макро-, мезо- та мікрорівнями (рис. 1).

На жаль, значна частка трансакційних витрат не підлягає прямому вимірюванню, тому що носить неформальний характер і не відображається у звітах та угодах. Так, Д. Норт відмічав, що «трансакційні витрати – найбільш очевидна властивість інституційної системи, яка виступає основою обмежень для обміну. Вони складаються з витрат, які проявляються в ході ринкових відносин (Уолліс і Норт, 1986) і тому піддаються вимірюванню, і витрат, які практично не піддаються вимірюванню: час на придбання інформації, стояння в чергах, дача хабарів і т.д., а також втрати від недостатнього нагляду і контролю. Наявність цих невимірюваних витрат ускладнює точну оцінку загальної величини трансакційних витрат, породжуваних певним інститутом» [11, с. 93-94]. Саме тому пропонуємо трансакційні витрати національної економіки (*макрорівень*) визначати за розміром трансакційного сектору економіки, до складу якого доцільно включити оптову та роздрібну торгівлю; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів; транспорт, складське господарство, поштову та кур'єрську діяльність; тимчасове розміщування й організацію харчування; інформацію та телекомунікації; фінансову та страхову діяльність; операції з нерухомим майном; діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування; державне управління й оборону; обов'язкове соціальне страхування.

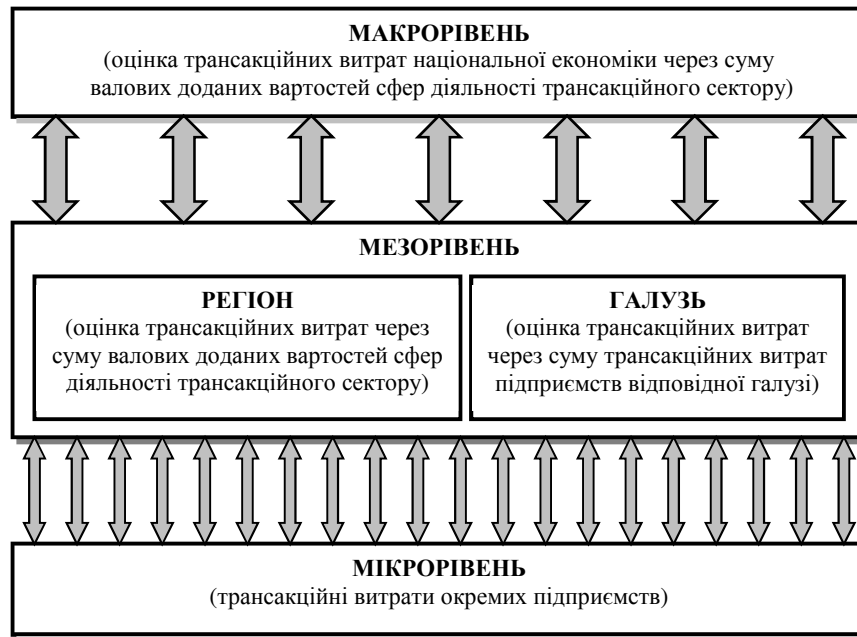

Рис. 1. Рівні аналізу трансакційних витрат.

Джерело: складено автором на основі власних досліджень.

В таблиці 1 наведена динаміка оцінки трансакційного сектору економіки.

Аналіз свідчить про те, що в економіці України в цілому за 2012-2016 рр. трансакційний сектор економіки зріс на 343,5 млрд грн (або на 57,2 %) і становив 943,7 млрд грн. Його частка у ВВП у 2016 р. становила 39,6 %, що на 3,2 в.п. менше, ніж в 2012 р.

Таблиця 1 – Динаміка оцінки трансакційного сектору економіки України

Вид витрат	у фактичних цінах, млрд грн					%				
	2012	2013	2014	2015	2016	2012	2013	2014	2015	2016
Валовий внутрішній продукт (ВВП)	1404,7	1465,2	1586,9	1988,5	2385,4	x	x	x	x	x
Трансакційний сектор економіки	600,3	652,1	663,8	800,8	943,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
в т.ч.:										
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	210,2	222,8	233,7	274,0	318,1	35,0	34,2	35,2	34,2	39,7
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	103,9	110,1	100,9	135,0	156,8	17,3	16,9	15,2	16,9	19,6
тимчасове розміщування й організація харчування	11,5	11,5	9,9	12,0	15,6	1,9	1,8	1,5	1,5	1,9
інформація та телекомунікації	44,2	49,3	52,7	72,6	89,3	7,4	7,6	7,9	9,1	11,1
фінансова та страхова діяльність	62,3	67,5	70,6	67,5	65,5	10,4	10,4	10,6	8,4	8,2
операції з нерухомим майном	87,0	99,1	99,1	123,0	146,0	14,5	15,2	14,9	15,4	18,2
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	16,9	18,6	18,1	21,6	29,6	2,8	2,8	2,7	2,7	3,7
державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	64,3	73,2	78,7	95,1	123,1	10,7	11,2	11,9	11,9	15,4
Трансакційний сектор економіки у % до ВВП	42,7	44,5	41,8	40,3	39,6	x	x	x	x	x

Джерело: розраховано автором на основі [4].

Аналіз структури трансакційного сектору економіки України свідчить про те, що найбільшою питомою вагою характеризується оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів (39,7 % у 2016 р.), найменшою питомою вагою відповідно тимчасове розміщення й організація харчування (1,9 %), а також діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (3,7 %).

Трансакційні витрати регіону (*мезорівень*) необхідно оцінювати аналогічно трансакційним витратам національної економіки в цілому. На рисунку 2 наведена частка трансакційного сектору в валовому регіональному продукті (ВРП) регіонів у 2016 р.

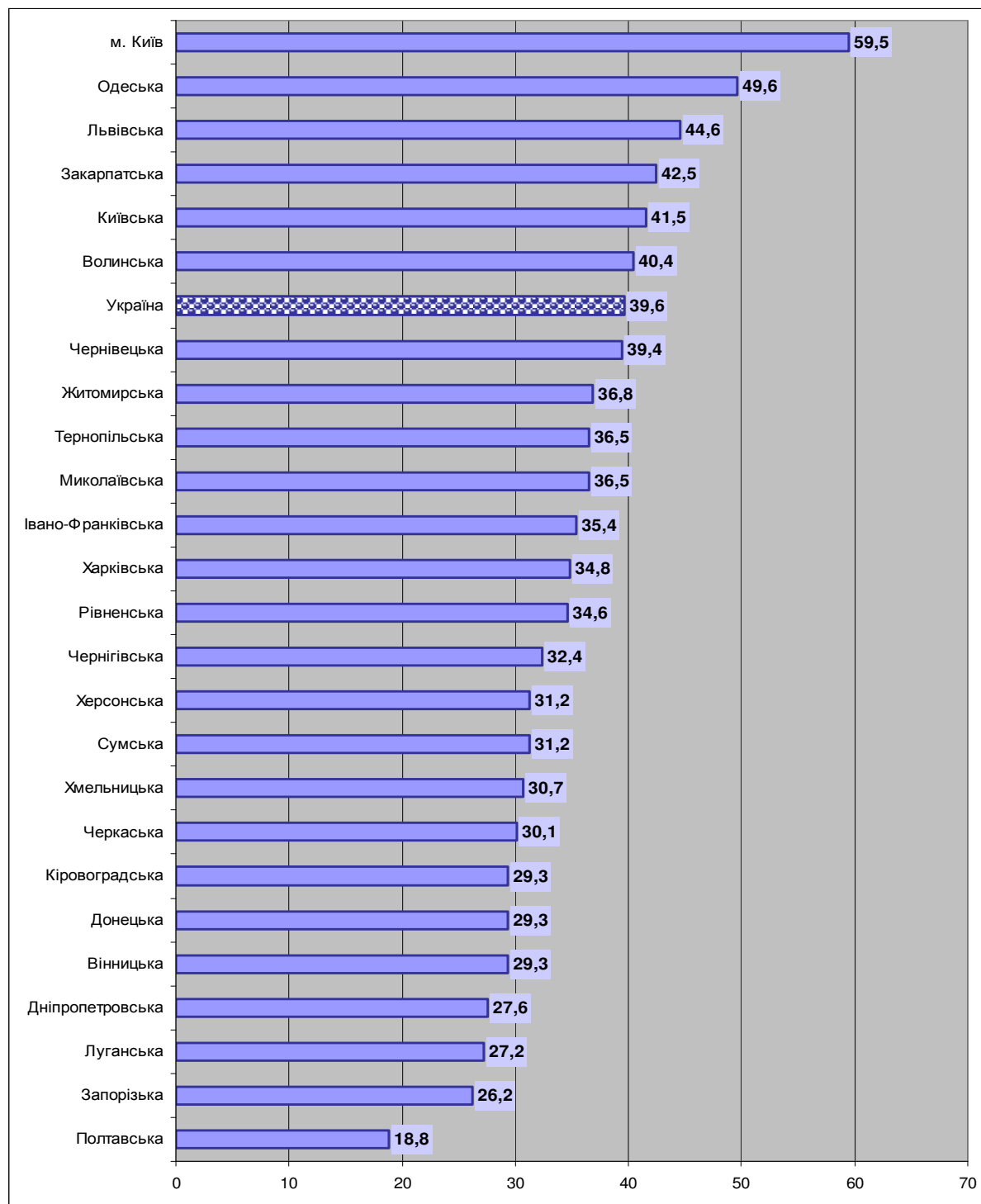

Рис. 2. Частка трансакційного сектору в ВРП регіонів у 2016 р., %

Джерело: складено автором на основі [4].

Найбільша частка трансакційного сектору економіки у ВРП у 2016 р. була в м. Києві – 59,5 %, а також в Одеській і Львівській областях – відповідно 49,6 та 44,6 %; найменша – в Полтавській та Запорізькій областях, відповідно 18,8 та 26,2 %.

Функціонування інститутів трансакційного сектору дозволяє встановлювати відсутні зв'язки, економити час економічних агентів на пошук необхідних контрагентів та обговорення умов здійснення трансакцій, збільшувати їхню частоту та різноманітність. Недостатній розмір частки трансакційного сектору в структурі ВРП може свідчити про глибоку економічну кризу та наявність деструктивних зрушень в економіці.

Кореляційно-регресійний аналіз залежності розміру ВРП від частки трансакційного сектору економіки областей України в його структурі, зроблений за 2016 р., свідчить про наявність прямо пропорційного зв'язку:

$$y = 6386,1x - 128258; D = 0,2385; R = 0,4884.$$

За збільшення частки трансакційного сектору у ВРП на 1 % розмір ВРП збільшується в середньому на 6,4 млрд грн. Коефіцієнт кореляції 0,49 свідчить про наявність середнього зв'язку, а коефіцієнт детермінації про те, що варіація розмірів ВРП майже на чверть залежить від частки в ньому трансакційного сектору.

Рівняння поліноміальної залежності розміру ВРП від частки трансакційного сектору економіки в його структурі має вигляд:

$$y = 691,79x^2 - 47362x + 858703; D = 0,7233; R = 0,8505.$$

Точка екстремуму (у нашому випадку – точка мінімуму) отриманої функції, в якій її похідна дорівнює нулю, становить 34,2. Тобто, збільшення частки трансакційного сектору в ВРП понад 34,2 % однозначно сприяє зростанню ВРП.

У таблиці 2 наведені дані з оцінки та структури трансакційного сектору Запорізької області, яка за його розмірами в 2016 р. знаходиться в числі аутсайдерів, а також за показником ВРП посідає відповідно 17-е місце.

Аналіз даних таблиці 2 свідчить про те, що у Запорізькій області оцінка трансакційного сектору економіки за 2012-2016 рр. збільшилась на 12,8 млрд грн (або на 88 %) і в 2016 р. становила 27,3 млрд грн.

Таблиця 2 – Динаміка оцінки трансакційного сектору економіки Запорізької області

Вид витрат	У фактичних цінах, млн грн					%				
	2012	2013	2014	2015	2016	2012	2013	2014	2015	2016
Валовий регіональний продукт	54828	54352	65968	89061	104323	x	x	x	x	x
Трансакційний сектор економіки	14516	15835	17953	23689	27296	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
в т.ч.:										
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	5259	5492	6550	7654	8525	36,2	34,7	36,5	32,3	36,0
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	2217	2169	2078	2964	3259	15,3	13,7	11,6	12,5	13,8
тимчасове розміщування й організація харчування	396	378	410	470	628	2,7	2,4	2,3	2,0	2,7
інформація та телекомунікації	546	625	768	1035	1439	3,8	3,9	4,3	4,4	6,1
фінансова та страхова діяльність	1194	1389	1520	3129	2999	8,2	8,8	8,5	13,2	12,7
операції з нерухомим майном	2556	2972	3186	3863	4912	17,6	18,8	17,7	16,3	20,7
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	347	409	420	507	678	2,4	2,6	2,3	2,1	2,9
державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	2001	2401	3021	4067	4856	13,8	15,2	16,8	17,2	20,5
Трансакційний сектор економіки у % до ВРП	26,5	29,1	27,2	26,6	26,2	x	x	x	x	x

Джерело: розраховано автором на основі [4]

У структурі ВРП Запорізької області трансакційний сектор у 2016 р. становив 26,2 %. У структурі трансакційного сектору економіки області питома вага оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів становила відповідно 36 %, тимчасового розміщування й організації харчування, а також діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування – відповідно 2,7 % і 2,9 %.

У порівнянні з Україною в цілому в трансакційному секторі Запорізької області на 5,8 в.п. менше питома вага транспорту, складського господарства, поштової та кур'єрської діяльності, на 5,1 в.п. – інформації та телекомунікації, на 3,7 в.п. – оптової та роздрібною торгівлі, ремонту автотранспортних засобів і мотоциклів. При цьому частка державного управління й оборони, обов'язкового соціального страхування відповідно більше на 5,1 в.п., фінансової та страхової діяльності – на 4,5 в.п.

Трансакційні витрати галузі (*мезорівень*) пропонуємо визначати через суму трансакційних витрат відповідних підприємств. Для визначення трансакційних витрат сільськогосподарських підприємств пропонуємо до різниці між повною та виробничою собівартістю продукції додавати наступні елементи витрат, які входять до виробничої собівартості: відрахування на соціальні заходи; оплату послуг і робіт, виконаних сторонніми організаціями, та інші матеріальні витрати; інші витрати, включаючи плату за оренду. На рисунку 3 наведені розміри трансакційних витрат у сільському господарстві України, що отримані за відповідними розрахунками.

Кореляційно-регресійна залежність валової доданої вартості (ВДВ) сільського, лісового та рибного господарства від зміни розміру трансакційних витрат сільського господарства України має прямо пропорційний зв'язок:

$$y = 1,4538x - 5094,7; D = 0,902; R = 0,9497.$$

Зі збільшенням трансакційних витрат сільського господарства на 1 млн грн ВДВ сільського, лісового та рибного господарства також зростає в середньому на 1,45 млн грн. Коефіцієнт кореляції дорівнює 0,9497, що свідчить про наявність тісного, близького до функціонального зв'язку.

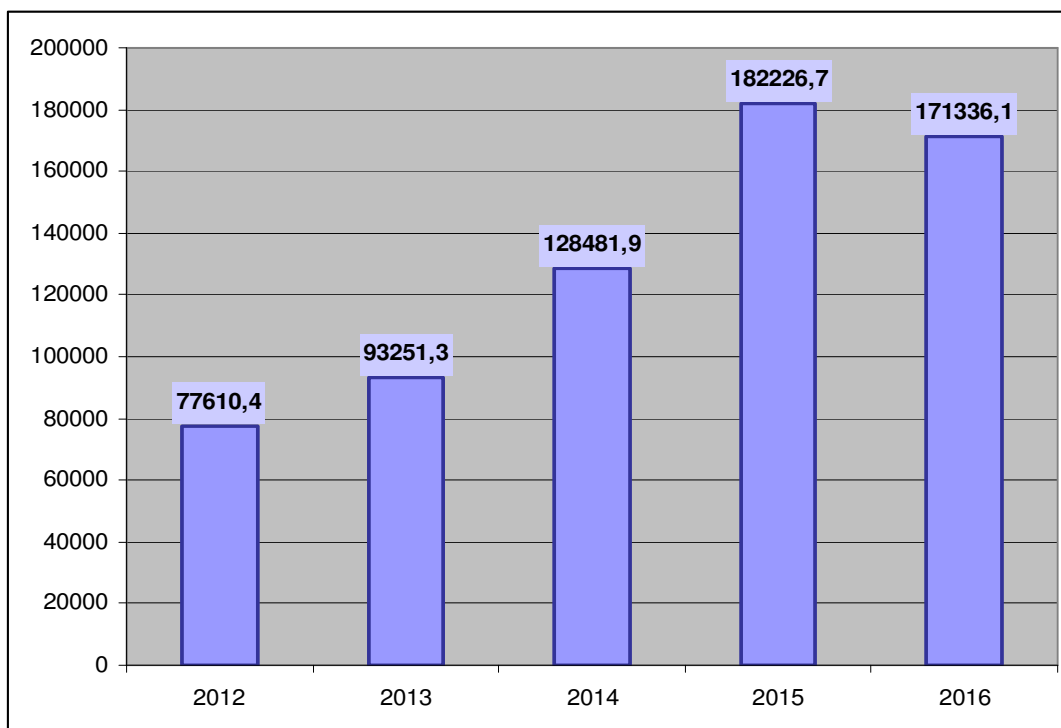

Рис. 3. Динаміка розміру трансакційних витрат у сільському господарстві України, млн грн.

Джерело: складено автором на основі власних розрахунків.

За запропонованою методикою нами розраховані трансакційні витрати в окремих сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання Запорізької області (табл. 3).

Розрахунки свідчать про наявність стійкої тенденції до зростання трансакційних витрат в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області, причому їх стрибок спостерігається у 2015 та 2016 роках.

Аналіз виявив прямо пропорційну залежність між розміром чистого доходу від реалізації продукції сільського господарства і послуг та трансакційними витратами в сільськогосподарських підприємствах Запорізької області (табл. 4).

Таблиця 3 – Динаміка розмірів трансакційних витрат в окремих сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм господарювання Запорізької області

Сільськогосподарське підприємство	2012	2013	2014	2015	2016	Середньорічний темп зростання, %
Державне підприємство «Дослідне господарство «Широке» Донецької державної сільськогосподарської дослідної станції НААНУ»	5163,0	6138,0	6497,0	6104,0	14786,0	130,1
Товариство з обмеженою відповідальністю «Агрофірма Україна»	7726,9	7200,9	8586,2	11910,3	10646,9	108,3
Фермерське господарство «Мрія 1991»	938,5	913,9	947,8	1427,6	1241,9	107,3
Приватне підприємство «Агротех»	416,2	422,8	421,0	582,5	1138,9	128,6

Джерело: розраховано автором на основі даних Звітів про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств (форма №50-сг).

Коефіцієнти кореляції свідчать про наявність щільного зв'язку між результативними та факторними ознаками, коефіцієнти регресії – про суттєві зміни чистого доходу від реалізації продукції і послуг за відповідних змін трансакційних витрат.

Таблиця 4 – Аналіз взаємозв'язку розміру чистого доходу від реалізації продукції сільського господарства і послуг та трансакційних витрат у сільськогосподарських підприємствах Запорізької області

Сільськогосподарське підприємство	Рівняння залежності	Коефіцієнт кореляції	Коефіцієнт детермінації
Державне підприємство «Дослідне господарство «Широке» Донецької державної сільськогосподарської дослідної станції НААНУ»	$y = 2,4406x + 8311$	$R = 0,9163$	$D = 0,8396$
Товариство з обмеженою відповідальністю «Агрофірма Україна»	$y = 1,2145x + 1036,9$	$R = 0,9097$	$D = 0,8275$
Фермерське господарство «Мрія 1991»	$y = 2,8358x - 546,67$	$R = 0,6227$	$D = 0,3877$
Приватне підприємство «Агротех»	$y = 1,7145x + 2668,4$	$R = 0,7440$	$D = 0,5535$

Джерело: розраховано автором на основі даних Звітів про основні економічні показники роботи сільськогосподарських підприємств (форма №50-сг).

Так, за розрахунками збільшення трансакційних витрат на 1 тис. грн супроводжується зростанням чистого доходу від реалізації продукції і послуг на 1,2 тис. грн у ТОВ «Агрофірма Україна», на 1,7 тис. грн у ПП «Агротех», на 2,4 тис. грн у ДП ДГ «Широке», та на 2,8 тис. грн у ФГ «Мрія 1991». Тобто, можна вважати, що в ринкових умовах трансакційні витрати в певних межах сприяють збільшенню вартості товарної продукції, тим самим впливають на ефективність виробництва. Обрані для дослідження підприємства є типовими для Запорізької області, тому отримані висновки можна розповсюджувати на інші підприємства.

Висновки. Отже, трансакційні витрати доцільно розглядати як наслідок взаємодії підприємств з іншими суб'єктами інституційного середовища. Для ефективного управління ними пропонується оцінка трансакційних витрат національної економіки (макрорівень) та регіону (мезорівень) через суму відповідних валових доданих вартостей сфер діяльності трансакційного сектору, галузі (мезорівень) – через суму трансакційних витрат підприємств відповідної галузі; підприємств (мікрорівень) – через суму витрат на збут, відрахувань на соціальні заходи, оплати послуг і робіт, виконаних сторонніми організаціями, та інших матеріальних витрат, а також інших витрат, включаючи плату за оренду.

Вважаємо, що розвиток трансакційного сектору має позитивно впливати на розмір ВРП, на стан економіки регіонів і країни в цілому через стимулювання інтенсивного зростання кількості

зв'язків, відносин, взаємодій і угод, що супроводжується підвищенням загальних трансакційних витрат. Водночас збільшення до певних меж трансакційних витрат як окремих підприємств, так і галузей у цілому стимулює їх розвиток, сприяє підвищенню ефективності виробництва.

Перспективами подальших досліджень є пошук факторів, що впливають на ефективність функціонування трансакційного сектору економіки та відповідно знижують трансакційні витрати.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Архієреєв С. Трансакційні витрати в умовах ринкової трансформації: автореф. дис... д-ра екон. наук: спец. 08.01.01. Харків, 2002. 34 с.
2. Бардаш С., Осадча Т. Методологічні обмеження класифікації трансакційних витрат в бухгалтерському обліку. Облік і фінанси. 2016. № 1. С. 8–14.
3. Бонарев В. Трансакційні витрати як економічна категорія. Економічні науки. Серія «Облік і фінанси»: зб. наук. праць. Луцький національний технічний університет. Вип. 8(29). Ч.2. Луцьк, 2011. С.65–78.
4. Валовий регіональний продукт у 2015 році : статистичний збірник / за ред. І. Нікітіної. К.: Державна служба статистики України, 2017. 155 с.
5. Власенко О. Управління трансакційними витратами в агробізнесі: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04. Житомир, 2009. 21 с.
6. Глебова А. Трансакційні витрати: сутність, види та особливості управління. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки – 2014. Вип. 7. Ч 2. С. 157–161.
7. Дубініна М. Регулювання трансакційних витрат аграрного сектора економіки. Економіст. 2012. № 2. С. 63–64.
8. Євтушенко О. Сутність та зміст трансакційних витрат. Економіка розвитку. 2009. № 1. С. 57–58.
9. Колодійчук В. Трансформаційні та трансакційні логістичні витрати у зернопродуктовому підкомплексі АПК. Економіка АПК. 2015. № 4. С. 47–51.
10. Коцкулич Т. Трансакційні витрати: основні аспекти теорії трансакційних витрат як фактора оптимізації діяльності підприємств. Економіст. 2014. № 7. С. 36–39.
11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А. Нестеренко, ред. Б. Мильнера. М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. 190 с.
12. Пальчук О. Проблеми формування інформаційного забезпечення управління трансакційними витратами в системі бухгалтерського обліку. Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. 2012. Вип. 22, ч. II. С. 428–433.
13. Паска І. Трансакційні витрати та їх вплив на ефективність збуту сільськогосподарської продукції. Агросвіт. 2015. № 16. С. 19–24.
14. Прутська О. Институционализм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці: монографія. К.: Логос, 2003. 256 с.
15. Руда Т. Трансакційні витрати: методико-обліковий аспект. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2017. № 862. С. 229–235.
16. Садовська І. Теорія трансакційних витрат: генеза і сучасність. Економіст. 2012. № 4. С. 64–66.
17. Стрижак О. Трансакційні витрати на формування людського капіталу. Економіка розвитку. 2009. № 2. С. 80–83.
18. Супрун О. Трансакційні витрати та їх вплив на функціонування економічного механізму господарювання сільськогосподарських підприємств. Наше право. 2015. № 4. С. 136–140.
19. Шепеленко О. Управління трансакційними витратами в економіці України: автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.00.03. Донецьк, 2008. 43 с.
20. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты /пер. с англ. М. Каждана; науч. ред. пер. А. Нестеренко. М.: Дело, 2001. 407 с.
21. Эрроу К. Возможность и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. THESIS. 1993. Вып. 2. С. 53–68.
22. Marneffe W., Bielen S., Vereeck L. (2015). Transaction Costs. / Backhaus J. (eds) Encyclopedia of Law and Economics. Springer. New York. Access: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4614-7883-6_484-1.
23. Wallis J.J. John J. Wallis, Douglass C. North. (1986). Measuring the Transaction Sektor in the American Economy, 1870-1970 / Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman, eds. Long-Term Factors in American Economic Growth. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 95-162.

REFERENCES

1. Arkhijerejev, S. (2002). *Transakcijni vytraty v umovakh rynkovoji transformaciji* [Transaction costs in the conditions of market transformation] (Doctor of Economics Thesis). Kharkiv National University, 34 p.
2. Bardash, S. and Osadcha, T. (2016). *Metodologichni obmezhenja klasyfikacii' transakcijnyh vytrat v buhgalters'komu obliku* [Methodological limitations on the classification of transaction costs in accounting]. *Oblik i finansy*, vol. 1, pp. 8–14.
3. Bonarev, V. (2011). *Transakcijni vytraty jak ekonomichna katehgorija* [Transaction costs as an economic category]. *Ekonomichni nauky. Serija "Oblik i finansy"*. *Zb. nauk. pracj. Lucjkyj nacional'nyj tekhnichnyj univertyet*, vol. 8(29), no.2, pp.65–78.
4. *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy* (2017). *Valovyj rehional'nyj produkt u 2015 rotsi : statystychnyj zbirnyk* [Gross Regional Product in 2015 statistical collection]. Kyiv. State Statistics Service of Ukraine, 155 p.
5. Vlasenko, O. (2009). *Upravlinnja transakcijnymy vytratamy v aghrobiznesi* [Managing transactional costs in agribusiness] (Ph.D. Thesis), Zhytomyr. Zhytomyr National Agroecological University, 21 p.

6. Ghljebova, A. (2014). Transakcijni vytraty: sutnistj, vydy ta osoblyvosti upravlinnja [Transaction costs: the nature, types and features of management]. *Naukovyj visnyk Khersonskogo derzhavnogo universytetu. Serija Ekonomichni nauky*, vol. 7, no. 2, pp. 157–161.
7. Dubinina, M. (2012). Reghuljuvannja transakcijnykh vytrat aghrarnogho sektora ekonomiky [Regulation of transaction costs of the agrarian sector of the economy]. *Ekonomist*, vol. 2, pp. 63–64.
8. Jevtushenko, O. (2009). Sutnistj ta zmist transakcijnykh vytrat [The essence and content of transaction costs]. *Ekonomika rozvytku*, vol. 1, pp. 57–58.
9. Kolodijchuk, V. (2015). Transformacijni ta transakcijni logistychni vytraty u zernoproduktovomu pidkompleksi APK [Transformation and transaction logistics costs in grain product subcomplex of agroindustrial complex]. *Ekonomika APK*, vol. 4, pp. 47–51.
10. Kockulych, T. (2014). Transakcijni vytraty: osnovni aspekty teorii' transakcijnykh vytrat jak faktora optymizacii' dijal'nosti pidprijemstv [Transaction costs: the main aspects of the theory of transaction costs as a factor in the optimization of enterprises]. *Ekonomist*, vol. 7, pp. 36–39.
11. Nort, D. (1997). Instityti, instytucionalnie izmeneniya i funkcionirovanie ekonomiki [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]. Moskva. Fond ekonomicheskoi knigi «Nachala», 190 p.
12. Paljchuk O. (2012). Problemy formuvannja informacijnogho zabezpechennja upravlinnja transakcijnymy vytratamy v systemi bukhghalterskogo obliku [Problems of formation of information support for management of transaction costs in the accounting system]. *Naukovi praci Kirovohrads'kogo nacional'nogho tekhnichnogho universytetu. Ekonomichni nauky*, vol. 22, no. II, pp. 428–433.
13. Paska, I. (2015). Transakcijni vytraty ta i'h vplyv na efektyvnist' zbutu sil'skogospodars'koi' produkcii' [Transaction costs and their impact on the sales efficiency of agricultural products]. *Agrosvit*, vol. 16, pp. 19–24.
14. Prutsjka, O. (2003). Instytucionalizm i problemy ekonomichnoji povedinky v perekhidnij ekonomici [Institutionalism and problems of economic behavior in a transition economy]. Kyiv, Loghos, 256 p.
15. Ruda, T. (2017). Transakcijni vytraty: metodyko-oblikovyj aspekt [Transaction costs: methodical accounting aspect]. *Visnyk Nacional'nogo universytetu «L'viv's'ka politehnika». Menedzhment ta pidprijemnytvo v Ukraini: etapy stanovlennja i problemy rozvytku*, vol. 862, pp. 229–235.
16. Sadovs'jka, I., Bykhovec, Ju. (2012). Teorija transakcijnykh vytrat: gheneza i suchasnistj [The theory of transaction costs: the genesis and the present]. *Ekonomist*, vol. 4, pp. 64–66.
17. Stryzhak, O. (2009). Transakcijni vytraty na formuvannja ljud's'kogo kapitalu [Transaction costs for the formation of human capital]. *Ekonomika rozvytku*, vol. 2, pp. 80–83.
18. Suprun, O. (2015). Transakcijni vytraty ta i'h vplyv na funkcionuvannja ekonomichnogho mehanizmu gospodarjuvannja sil'skogospodars'kyh pidprijemstv [Transaction costs and their impact on the functioning of the economic mechanism of managing agricultural enterprises]. *Nashe pravo*, vol. 4, pp. 136–140.
19. Shepelenko, O. (2008). Upravlinnja transakcijnymy vytratamy v ekonomici Ukrainy [Management of transactional costs in the economy of Ukraine]. (Doctor of Economics Thesis), Donetsk: Donetsk National University, 43 p.
20. Eggertsson, T. (2001). *Ekonomicheskoe povedenie i instityti* [Economic behavior and institutions]. Moskva, Delo, 407 p.
21. Erroy, K. (1993). Vozmozhnost i predely rynka kak mekhanizma raspredeleniya resursov [The possibility and limits of the market as a mechanism for allocating resources]. *THESIS*, no. 2, pp. 53–68.
22. Marneffe, W., Bielen, S. and Vereeck, L. (2015). Transaction Costs, *Encyclopedia of Law and Economics*. URL: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007/978-1-4614-7883-6_484-1 (Accessed 4 February 2018).
23. Wallis, J.J., North, D.C. (1986). Measuring the Transaction Sektor in the American Economy, 1870-1970, in Stanley L. Engerman and Robert E. Gallman, eds. *Long-Term Factors in American Economic Growth* (Chicago: The University of Chicago Press), pp. 95-162.

Трансакционные издержки на макро-, мезо- и микроуровне Грицаенко Н.И.

На основе изучения научных источников определена сущность трансакционных издержек и проведена их оценка на макро-, мезо- и микроэкономическом уровнях. Обобщены различные трактовки понятия «трансакционные издержки». Сформулирована авторская дефиниция трансакционных издержек как таких, что увеличивают цену товара, не меняя его потребительской стоимости, возникающих в результате взаимодействия предприятий с другими субъектами институциональной среды.

Предложена оценка трансакционных издержек национальной экономики (макроуровень) и регионов (мезоуровень) на основе оценки размера соответствующего трансакционного сектора. Проанализирована динамика размера трансакционного сектора регионов, его влияние на валовой региональный продукт. Сделан вывод о том, что недостаточный размер доли трансакционного сектора в структуре валового регионального продукта может свидетельствовать о глубоком кризисе и наличии деструктивных сдвигов в экономике. Трансакционные издержки отрасли (мезоуровень) предложено определять через сумму трансакционных издержек предприятий соответствующей отрасли. Произведен подсчет трансакционных издержек сельского хозяйства. Оценку трансакционных издержек предприятия (микроуровень) проведено на примере нескольких типичных сельскохозяйственных предприятий различных организационно-правовых форм хозяйствования Запорожской области.

Сделан общий вывод о том, что развитие трансакционного сектора должно положительно влиять на размер валового регионального продукта, состояние экономики регионов и страны в целом. Увеличение до определенных пределов трансакционных издержек как отдельных предприятий, так и отраслей в целом будет способствовать повышению эффективности производства.

Ключевые слова: трансакционный сектор экономики, трансакционные издержки страны, валовой внутренний продукт, трансакционные издержки региона, валовой региональный продукт, трансакционные издержки отрасли, трансакционные издержки сельского хозяйства, трансакционные издержки сельскохозяйственного предприятия.

Transaction costs on macro-, mezo- and microrives

Gritsaenko M.

The development of market relations contributes to the inevitable expansion of the scope of the circle. The deepening of the division of labor, which contributes to the increase of production, simultaneously increases the costs associated with the exchange, quality assessment, measurement of parameters of objects of exchange, control over personnel, etc. That is why the expansion of the scale of exchange inevitably leads to an increase in the absolute value of transaction costs, which affects the effectiveness of the relationship between the entities of the economic system (economic agents) in the process of their economic activity. Hence the urgent need to consider the role and significance of transaction costs in the modern economy.

The main purpose of the article is to determine the nature and assessment of transaction costs at the macro-, mezo- and microeconomic levels.

In the article on the basis of working out of scientific sources generalized various interpretations of the concept of "transaction costs". The author's definition of transaction costs is formulated as increasing the price of a product without changing its consumer value arising from the interaction of enterprises with other subjects of the institutional environment.

Transaction cost management requires their assessment at macro-, mezo- and micro- levels. The proposed transaction costs of the national economy (macro level) are determined by the size of the transactional sector of the economy, which includes the inclusion of wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles; transport, warehousing, postal and courier activities; temporary placement and organization of food; information and telecommunications; financial and insurance activity; real estate transactions; administrative and auxiliary services activities; public administration and defence; compulsory social insurance.

Transaction costs of the region (mezzanine) should be estimated in the same way as the transaction costs of the national economy as a whole. The dynamics of the size of the transactional sector of the regions, its influence on the gross regional product is analysed. The size and structure of the transactional sector of the Zaporizhzhya region is analysed in more detail. It is concluded that the insufficient size of the share of the transactional sector in the structure of the gross regional product may indicate a profound economic crisis and the existence of destructive changes in the economy.

Transaction costs of the industry (mezzanine) are proposed to be determined through the transaction costs of the enterprises concerned. Calculated transactional costs of agriculture in Ukraine. The impact of transaction costs on the value of gross value added of agriculture, forestry and fisheries is determined.

An estimation of transaction costs of the enterprise (micro level) is made on the example of several typical agricultural enterprises of various organizational and legal forms of management of the Zaporizhzhya region. The analysis revealed a direct proportional relationship between the size of the net income from the sale of agricultural products and services and transaction costs. To calculate the difference between the full and the production cost of products, the following elements of costs included in the production cost are added: deductions for social measures; payment for services and works performed by outside organizations, and other material expenses; other expenses, including rent.

As a result, the article concludes that the development of the transactional sector should positively influence the size of the gross regional product, the state of the economy of regions and the country as a whole through stimulating the intensive growth of the number of ties, relations, interactions and transactions, accompanied by an increase in the overall transaction costs. At the same time, the increase to certain limits of transaction costs of both individual enterprises and industries in general stimulates their development, contributes to increasing the efficiency of production.

Prospects for further research are the search for factors that influence the efficiency of functioning of the transactional sector of the economy and accordingly reduce transaction costs.

Key words: transactional sector of economy, transaction costs of the country, gross domestic product, transaction costs of the region, gross regional product, transaction costs of the industry, transaction costs of agriculture, transaction costs of the agricultural enterprise.

Надійшла 27.04.2018 р.

МОДЕЛІ ТА МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ

UDC 331.101.262-02. 36:338.43

HRYNCHUK Y., Doctor of Economic Sciences

UTECHENKO D., postgraduate student

Bila Tserkva National Agrarian University

dashautechenko@gmail.com

FORMATION OF THE INDICATOR SYSTEM TO ASSESSMENT OF RECONSTRUCTION AND USE OF HUMAN CAPITAL IN AGRICULTURE

Узагальнено методичні підходи зарубіжних та вітчизняних вчених щодо оцінювання відтворення і використання людського капіталу у сільському господарстві та узагальнено їх позитиви й недоліки. Запропоновано оцінку формування та використання людського капіталу проводити на основі визначення прибутковості людського капіталу, зокрема, розрахунку отриманого доходу на людський капітал, який дозволяє визначити його вартість. Доведено необхідність проведення аналізу формування й використання людського капіталу на основі комплексної системи показників із урахуванням впливу численних економічних, соціальних та інституціональних відносин. Обґрунтовано систему показників за такими групами: перша характеризує формування людського капіталу, друга – ефективність його використання, третя – взаємозалежність між різними показниками цих груп.

Систематизовано чинники, які впливають на значення показників відтворення та використання людського капіталу, а також визначено можливості їх розрахунку, враховуючи існуючу інформаційно-аналітичну базу сільського господарства. Доведено, що підсистема показників формування людського капіталу дозволяє охарактеризувати процес відтворення людського капіталу на основі розрахунку кореляції між якістю людського капіталу і якістю життя. Наголошено, що аналітичні розрахунки за цією підсистемою мають стати базою для визначення напрямів розвитку соціальної інфраструктури, розрахунку економічної ефективності інвестицій у людський капітал та обґрунтування напрямів формування підприємницьких здібностей і лідерства у сільського населення.

Доведено, що дослідження продуктивності використання людського капіталу доцільно проводити через розрахунок ефективності інвестицій у людський капітал та порівняння одержаних значень із їх віддачею в інших сферах економіки, а також на основі розрахунку ефективності використання людського капіталу в часі й просторі. Очевидно, розрахунок показників ефективності використання людського капіталу здійснюється з урахуванням одержаного фактичного результату на одиницю людського капіталу, з подальшим детальним аналізом його динаміки, факторів, що впливають на його абсолютні й відносні величини.

Автором доведено, що нинішні умови вимагають проводити оцінку інноваційності людського капіталу сільського господарства із обов'язковою ідентифікацією основних чинників та форм їх впливу на процеси організації наукової та інноваційної діяльності в системі. Доведено, що показник вкладу людського капіталу у зміну інноваційного потенціалу сільського господарства характеризується ступенем впливу капіталу підготовки, капіталу здоров'я та капіталу соціальної ідентичності на організацію процесів наукової та інноваційної діяльності та визначається рівнем створеної доданої вартості групи за рахунок: ефективності обміну інформацією досвіду, знаннями між працівниками галузі; ефективністю участі працівників сільського господарства у запровадженні різних форм інновацій; рівнем готовності до прийняття ефективних інноваційних рішень працівників галузі; рівнем кількісної характеристики впливу людського капіталу на результати наукової та інноваційної діяльності в сільському господарстві.

Ключові слова: людський капітал, відтворення людського капіталу, ефективність використання людського капіталу, інноваційність людського капіталу.

Formulation of the problem. It is known that the development of the human capital of agriculture, the improvement of its qualitative and quantitative characteristics is a very important factor in ensuring sustainable development of rural areas and the economy as a whole. Proof of this is the fact that, other things being equal, an agricultural worker possesses a considerable capital of knowledge, skills, abilities for labor and creative activity, more efficiently develops new technology, new technologies and ultimately ensures high efficiency of agricultural production. In developing methodological approaches to assessing the reproduction and use of human capital in the agrarian sector should take into account not only the general features of the phenomenon under study, but also the peculiarities of the environment in which it is formed and functioning.

It is known that the formation and use of human capital is carried out under the influence of inter-related factors, which can be characterized only by an integrated system of interrelated indicators. It is obvious that investments in a person during his life form the prerequisites and conditions for increasing their life expectancy, because now in the Ukrainian economy the rural population is often lost due to traumatism, alcoholism, epidemic diseases, insufficiently qualified treatment, irrational mode of work and rest, unsanitary living conditions, serious environmental problems of the environment.

At the present stage of agricultural development, there is a need to justify methodological approaches to the evaluation of human capital, since it is the labor force that is the main capital that creates the prerequisites for the economic growth of the industry. The generalization of economic literature made it possible to establish that the questions of assessing human capital were concentrated in a sufficiently large number of works, both domestic and foreign [1, pp.16-26; 2; 3, p. 221-225; 4, p. 61-64; 5, p. 119-122]. Their analysis shows that there are different approaches to assessing the reproduction and use of human capital, but there is no integrated approach, including the assessment of human capital in agriculture.

The purpose of the article is to generalize approaches to assessing the value of the human capital of agriculture and to justify the complex system of portraying the formation and reproduction of the studied area.

The development of the system of indicators will be carried out on the basis of the following conditions: the number of indicators should not be expanded to make it difficult to interpret and collect primary information; the established system of indicators should be flexibly adapted to the existing statistical information that is formed in the field of agriculture; it is advisable to identify the indicators that have the greatest informative value and importance for the formation and development of human capital in terms of its impact on the economic growth of the industry.

Methods of research. The methodological basis of the research is a set of general scientific and special research methods, among which it is necessary to distinguish the following: methods of analysis and synthesis, dialectical, systemic – to study the theoretical foundations of human capital; classification-analytical method – to identify the components that affect the processes of reproduction and use of human capital in agriculture; economic-mathematical methods – for calculating the integral index of the value of the aggregate capital of agricultural enterprises.

Results of the study. The generalization of scientific works of domestic scientists made it possible to establish that they consider the formation and use of labor potential and, to a lesser extent, human capital, which calls for an analysis of existing problems and the development of a broader list of indicators. A complete quantitative and qualitative description of the reproduction and use of human capital can only provide a comprehensive system of indicators. The remarkable thing is that, foreign scientists also characterize the process of reproduction and use of human capital system of indicators [6, p. 53-64; 7, p. 495-509]. So, the ISO 9000 quality standards, the social standard SA 8000 and other standards of economic relations, the humanization of production processes and their influence on human capital are developed.* In this case, the HDI is characterized by such categories as, first, the effectiveness of human activities; secondly, the equality of opportunities to use abilities, to receive benefits; thirdly, the stability of economic and social development; Fourthly, these are opportunities for satisfying the interests of people. For each direction it is proposed to use groups of indicators, quantify the state and use of human capital [8, p. 77-104]. Such approaches are undoubtedly rational, but in the aggregate of these indicators it is very important to have an indicator that would characterize the value of human capital, since without it it is impossible to perform calculations with its growth and productivity of use. For the first time an attempt to conduct a monetary valuation of human capital for the first time in the XVII century. made the distinguished English economist W. Petty [9]. In the Soviet economic science, the idea of a monetary evaluation of the human factor belongs to academicians AI Anishin, SG Strumilin, T.S. .. Khachaturov, and in modern agrarian economics – O.M. Borodina, L.I. Mikhailova, L.A. Marmul [10; 11; 12]. It should be noted that several approaches have been developed by calculating the amount of fixed capital necessary to compensate one employee; by applying a system of indices that characterize the quality of human capital; carrying out of complex estimation of aggregate potential through use of correlation-regression analysis; finally, the method of capitalization of employee income.

*The Human Development Index (HDI) of the United Nations Development Program. Index of pleasure is the quality of life LCJ.

Of course, each of the above approaches contains rational grain, but it has drawbacks because it does not take into account the characteristics of human capital such as age, duration of work, health, the formation and composition of the family, different forms of income, the correctness of wage determination, experience and many others. Indicators that characterize human capital. Undoubtedly, the methodology for calculating the human capital valuation will be developed and improved. In our opinion, the assessment of the formation and use of human capital should consist of two stages, namely: in the first stage, on the basis of correlation-regression analysis, the profitability of a factor such as human capital, which can be characterized in the model by the number of employees with the corresponding qualification correction, experience, health and other indicators that characterize it; at the second stage, the income earned on human capital can be translated according to the capitalization formula into the cost of human capital in the following way:

$$ЛК = \frac{Дл \times 100\%}{HC\%}, \quad (1.1)$$

where ЛК – value of human capital, UAH;
 Дл – annual income on human capital, UAH;
 HC% – rate of interest.

Note that the complexity of calculating this indicator lies in the fact that it is necessary to calculate the annual income attributable to human capital.

Calculation of it is quite possible if for this purpose we apply the method of finding production functions and, as practice shows, it is expedient to use the Cobb-Douglas model, which has the following form:

$$Y = K^a \times L^{1-a}, \quad (1.2)$$

where Y – is the output of gross income, UAH;
 K – productive capital, rub;
 L – number of employees, people.

The proposed model allows not only to determine the normative value of gross income depending on the values of capital and labor factors, but also to find a share in the total income created by the human factor. Having received this value under the formula 1.1, it is possible to pass to definition of cost (price) of the human capital. Given the available statistical material, the calculation of the value of human capital can be carried out according to the formula:

$$БЛК = \frac{\sum \sum \Pi \times 100\%}{HC_B \%}, \quad (1.3)$$

Where БЛК – cost of human capital, UAH;
 $\sum \sum \Pi$ – annual amount of wages, thousand UAH;
 HC – rate of interest, %.

According to this methodology, it is possible to calculate the value of the total capital of agricultural enterprises, as well as the cost of human capital per 1 worker (Table 1). It is meaningful that the calculation of the value (price) of human capital opens wide opportunities for solving a number of economic problems, among which highlight the following:

the ability to determine in monetary terms the aggregate value of all resources used (land, productive and human capital). This task is relevant, but remains unresolved, although the cost of human capital could be added to the capital and land value;

the availability of the value of aggregate resources makes it possible to more fully determine the performance indicators of production, the return on assets, the rate of return, the capital intensity;

when determining the value of human capital, there are opportunities to more fully determine the value of national wealth, as well as to calculate its structure. In this case, the national wealth includes not only natural resources, basic and current production assets, but also human capital.

Thus, World Bank staff J. Dickson and C. Hamilton attempted to determine the volume and structure of national wealth in the leading countries of the world through the cost of human capital [13].

Table 1 – Calculation of the value of the aggregate capital of agricultural enterprises in 2016

Region	Cost of land, million UAH	Total assets, million UAH	incl.		Human capital, million UAH	Total capital, million UAH	Gross agricultural output million UAH	Gross Goods for 1000 UAH of total capital, UAH	Products are implemented **, million UAH	Products are sold for 1000 UAH of total capital, UAH
			Non-current assets	Current assets						
Vinnitsa	36 040	48 933	11 963	36 970	2 226	87 199	13 795	158	19 590	225
Volyn	7 323	8 209	2 946	5 262	582	16 114	2 572	160	5 086	316
Dnipropetrovsk	42 310	41 953	12 341	29 613	1 374	85 637	9 146	107	15 519	181
Donetsk	23 056	13 866	4 064	9 803	753	37 676	4 374	116	8 119	216
Zhytomyr	11 871	29 016	4 570	24 446	1 162	42 050	4 310	102	6 982	166
Zakarpattia	892	1 892	757	1 136	307	3 091	355	115	490	158
Zaporozhye	40 291	22 371	7 838	14 533	893	63 555	5 451	86	12 174	192
Ivano-Frankivsk	5 194	60 999	5 683	55 316	672	66 865	1 807	27	3 830	57
Kiev	35 122	57 568	16 987	40 581	2 452	95 142	10 265	108	27 214	286
Kirovograd	39 126	37 383	11 685	25 698	1 202	77 711	7 434	96	14 962	193
Luhansk	17 134	10 939	2 500	8 440	459	28 532	2 967	104	5 832	204
Lviv	8 642	113 196	4 075	109 121	448	122 286	3 321	27	6 011	49
Mykolaiv	26 719	23 568	6 362	17 206	754	51 041	5 651	111	12 687	249
Odessa	36 900	23 592	7 733	15 859	916	61 408	6 915	113	14 803	241
Poltava	45 689	116 205	15 555	100 650	2 474	164 369	11 439	70	25 501	155
Rivne	8 555	13 785	3 362	10 423	710	23 051	2 260	98	4 328	188
Sumy	24 786	29 611	7 689	21 921	1 223	55 620	6 849	123	14 083	253
Ternopil	14 638	645	434	211	605	15 888	4 444	280	9 077	571
Kharkiv	39 849	36 838	10 602	26 236	1 329	78 015	8 865	114	18 025	231
Kherson	32 242	23 486	7 657	15 829	847	56 575	5 783	102	11 464	203
Khmelnysky	28 804	199 788	7 229	192 560	1 160	229 753	7 540	33	13 277	58
Cherkasy	35 296	44 639	13 439	31 200	1 795	81 730	11 373	139	18 811	230
Chernivtsi	4 019	67 051	1 658	65 393	342	71 412	918	13	1 713	24
Chernihiv	25 657	46 059	8 046	38 014	1 604	73 320	7 286	99	16 256	222
Ukraine	590 154	1 071 596	175 175	896 420	26 290	1 688 040	145 119	86	285 835	169

Source: compiled and calculated according to the data of the State Statistics Service of Ukraine.

The above allows us to conclude that the determination of the cost of human capital and the total cost of resources, and then of national wealth, is appropriate to use to analyze the effectiveness of the economy and improve the economic mechanism. Thus, in the leading countries of North America and Western Europe, human capital in national wealth accounts for 74-76%, which indicates its significant role [14, p. 91-111].

It is obvious that the analysis of the formation and use of human capital is not exhausted by calculating its value, therefore, taking into account the economic nature of human capital and its functions in the economy, the system of indicators of its formation and use to calculate the value (price) of human capital must be supplemented. This is due to the fact that in regard to human capital in society there are numerous economic, social and institutional relationships that are characterized by a set of indicators. These indicators can be structured as follows: a subsystem that characterizes the formation of human capital, another efficiency of its use, the third interdependence between the various indicators of these subsystems. In our opinion, the lack of the proposed structural and logical schemes of indicators of the formation and use of human capital in agriculture is the inadequate consideration of the specifics of relations in them, about human capital, as well as their orientation to labor potential and the departure from many other characteristics of the reproduction of human capital. First of all, in this analysis it is necessary to allocate a subsystem of indicators characterizing the formation of human capital (Fig. 1). In the subsystem of its formation developed by us, demographic indicators, indicators of the age and sex composition of the population, health status, quality and life expectancy, quality and level of education, migration have been singled out. Their significance is determined by their ability to characterize the state and dynamics of human capital in a broad sense, to identify the investment

needs and the priority of their implementation. The analysis should begin with indicators of demographic processes.

Favorable demography in rural settlements is the starting point for the formation of the total population, its density per 1 km, favorable age and sex structure. Economic science usually does not study the issues of the impact of demographic processes on the state and reproduction of human capital, although even simple calculations of the influence of this factor on the economy show that it has a very significant role.

Undoubtedly, the reproduction of the population is accompanied by the intensification of many social and economic problems that society and enterprises do not want to do, but they form the necessary conditions for further development, improving the structure of the labor force, creating conditions for the development of personal peasant farms, the formation of families, improving the quality of life. World experience convinces that foreign business structures also often do not provide an increase in the population, since the problems of working life are solved by migration of people from other countries, because it is cheaper. However, as the experience of these countries shows, this approach is rather complicated and contradictory for the society. It should be noted that it is expedient to ensure the solution of the issues of improving the reproduction of the population, especially the rural population, by stimulating the birth rate and reducing mortality.

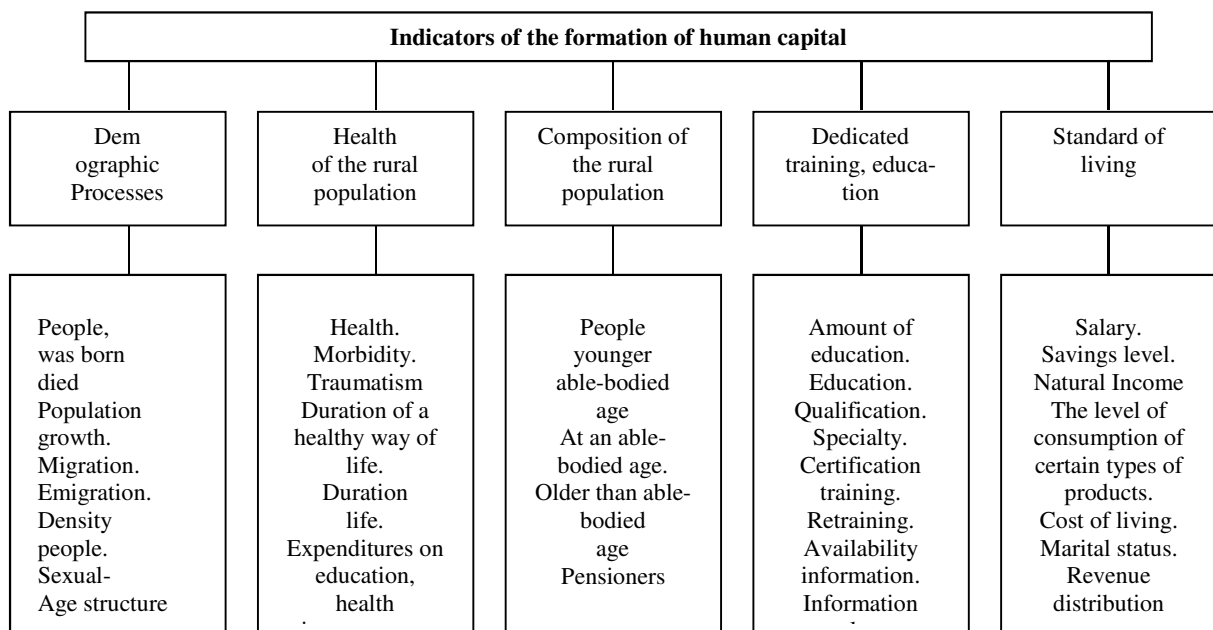

Fig. 1. The system of basic indicators of human capital formation in agriculture

Source: compiled by the author

Important indicators for the formation and the state of human capital are both indicators of human health, the level of morbidity. The high incidence of diseases, the duration of illnesses, and the shortening of life expectancy are responsible for high economic losses. We believe that for the characteristics of this factor it is advisable to use indicators of the duration of a healthy life. Economic efficiency of a long healthy life of people lies in the fact that it allows more fully use human capital, reduce losses. To characterize human capital, it is important to use morbidity indicators, characterized by its frequency and duration. With these indicators are closely related to the cost of improving the population, as well as the loss of the economy. In domestic agriculture colds, diseases through alcoholization, hard work and unsolved issues of working conditions are common. Human health forms the basis for effective and systematic work, increasing the competitiveness of the industry. This indicator is important in the modern agrarian economy, where there are processes of increasing the number of diseases, injuries, cases of premature death. The losses of society and the industrial economy from this are very large. The causes of these phenomena are multifaceted, they lie both in the national situation, the state of the economy, the social sphere and politics, and in the regional insufficient quality of life. This in-

flicts significant social and economic damage on the industry, requires serious attention to health and health issues.

In these conditions it is very important to develop the science of health economics, to strengthen its connection with the sectoral economy, the problems of working conditions and life. The outstanding French economist, Nobel laureate Maurice Alles notes that he is worried by the tendency among economists to narrow down the subject of his research, the completeness and depth of analysis of economic processes require the study of sociological, psychological, political, and political issues [15]. In our opinion, this desire fully applies to domestic economists and the state of economic science.

An important indicator of the quality of human capital is the education of the population, which can be assessed by the duration and quality of education. Now it ranges from 8 to 11 and 16 years, taking into account the higher professional formation. Note that the leading countries consider the formation of human capital a priority direction of the development of society. However, in addition to general education, it is very important to have professional training that allows performing certain jobs at an appropriate level, producing competitive products, mastering new technologies and types of robots. A competent and educated person is able to master technology faster and better, use the achievements of science. Note that the specificity of the work in agriculture is that they are physically quite heavy, not enough standardized, the working day is stretched with many interruptions, the work is often unattractive and sometimes dangerous, so most of the children who graduated from the rural school do not want to go to work in plant growing or livestock. Forming the attractiveness of the village for young people is one of the most difficult problems of the modern economy.

No less important condition for the formation of human capital, of course, is the state of quality and living standards of peasants. Low real wages, low incomes from households hamper the development of human capital, so they must be taken into account both by business and the state.

This conclusion is fully applicable to housing conditions, the development of the social infrastructure of schools, preschool institutions, canteens, shops, libraries, hospitals, residential facilities, sports complexes, and their quality. Naturally, housing should be streamlined now, it must have gas, water supply, sewerage, heat supply, electrified, radioed, have communication, rural people should have telecasts and Internet.

We believe that the proposed subsystems of human capital formation indicators will cover the main processes characterizing the reproduction of human capital. They can be used to determine the role of various factors, calculate the correlation between the quality of human capital and the quality of life, to determine the direction of development of social infrastructure, calculate the economic effectiveness of investment in human capital. The main task of scientists and practitioners is to organize monitoring of these indicators for their use in planning and analysis of the agrarian economy, and the state is to form the information base of this area of life and people's activities.

An important part of the system of quantitative characterization of human capital is the system of indicators of its use. The significance of this system lies in the fact that it allows us to comprehensively calculate the effectiveness of the use of human capital, draw relevant conclusions and proposals, and develop proposals for improving the economic mechanism for its formation and use. The study found that human capital in modern society is an object of significant investment in the formation, health, education, sports, the development of social infrastructure, improving the quality of life, labor protection, therefore it is important not only to calculate the amount of expenditure in human capital, but also to determine and improve its efficiency use. In the most complete state this system is reflected in Fig. 2.

We believe that when investigating the productivity of human capital use, researchers need to determine the effectiveness of investments in human capital, both in a narrow and broad sense, and also develop measures to increase it. At the same time, two aspects must be borne in mind: first, it is expedient to calculate the effectiveness of investments in human capital by comparing their returns in other spheres of the economy (efficiency of use); secondly, to ensure the calculation of the effectiveness of the use of human capital in time and space. The study of the effectiveness of the use of human capital assumes the calculation of the actual result for the individual capital, with the subsequent analysis of its dynamics, as well as the determination of factors, decisively affect its absolute and relative sizes for the subjects of the market, regions and countries.

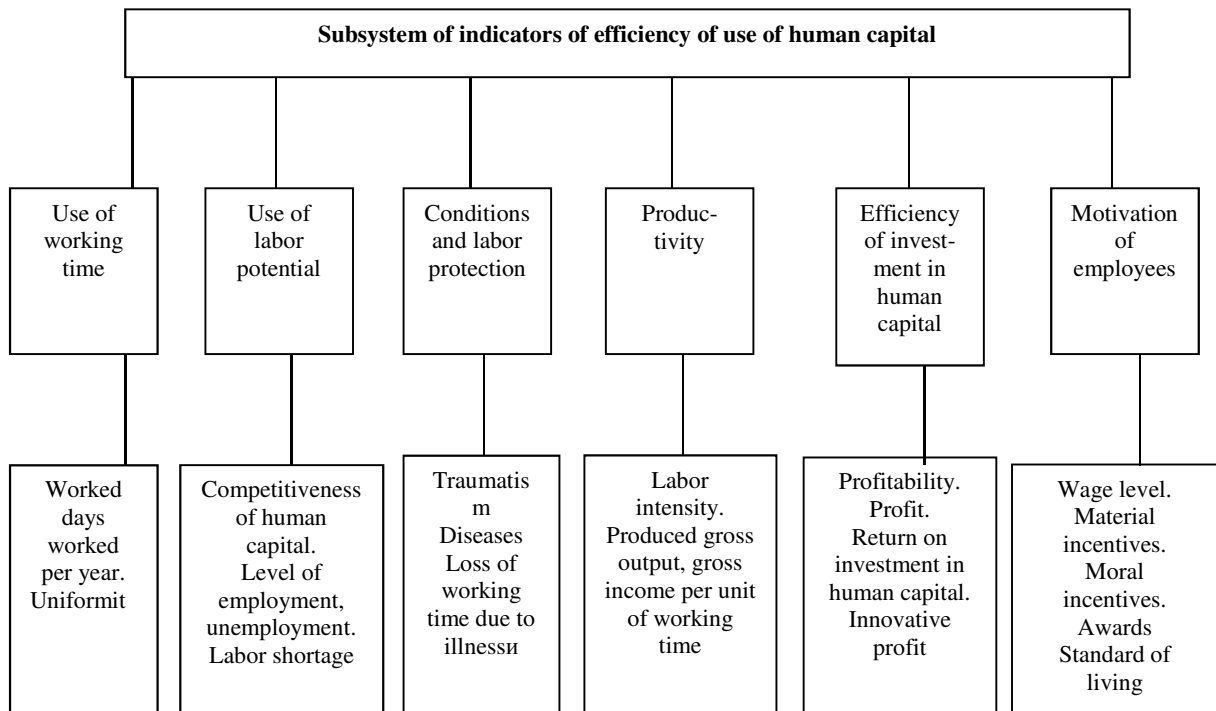

Fig.2 The system of indicators for assessing the efficiency of human capital use in agriculture

Source: compiled by the author.

The effectiveness of the formation and use of human capital at the level of an individual worker, economy, or region is the basis for analyzing its reproduction, but this does not end with research, since human capital is characterized by multiplicative efficiency. This indicator is the result of the interaction of workers, enterprises, industries and regions, as a result of the emergence of additional demand not only for their products, but also in related industries, a significant increase in investment. As the practice of leading countries shows, all investments in human capital have multiplicative efficiency. By increasing employment, quality, motivation, improved proportionality, professionalism and other qualities, aggregate income is growing. In quantitative terms, the multiplicative efficiency of investments in human capital can, in our opinion, be determined by the formula:

$$E_{\text{МУЛ}}_{\text{л.к.}} = \frac{\Delta I_{\text{л.к.}}}{\Delta I_{\text{л.к.}}}, \quad (1.4)$$

where $E_{\text{МУЛ}}_{\text{л.к.}}$ – the multiplicative efficiency of investment in human capital, UAH;
 $\Delta I_{\text{л.к.}}$ – additional national income from investments in human capital, UAH;
 $\Delta I_{\text{л.к.}}$ – increase in the volume of investments in human capital, UAH.

World experience convinces that the multiplicative effect should be taken into account and used in the evaluation of investments, combined with the calculation and increase of the immediate effectiveness of human capital, used to more fully assess the effectiveness of its formation and use. It should be noted that the sphere of reproduction has significant scales of multiplicative efficiency, since it depends on the social position, incl. workers of agrarian economy. It is obvious that the multiplicative effect in the modern economy can be an important source of development of the social sphere and social infrastructure, and hence of the individual [16, p. 196-202].

Summing up the results of the conducted research of the system of indicators of formation and use of human capital, it is expedient to ensure their maximum correspondence to the economic nature of this category, to the features of its reproduction in the agrarian economy. We believe that this approach is most consistent with a market economy, both social and institutional, which will maximize the profits of agricultural producers and increase people's welfare. Of particular importance, in our opinion, is the calculation of the value (monetary expression) of human capital. This indicator can be widely used in determining the cost of aggregate resources of enterprises, industries, regions, in calculating the national wealth, for various intra-industry and intersectoral

comparisons of indicators of the effectiveness of their use. This approach helps to deepen the analysis of the effectiveness of the economy. We believe that it is very important to take into account their multiplicative effect in the system of indicators of efficiency of investments in human capital. This will significantly expand aspects of the effectiveness of human capital, will provide additional arguments in favor of its development, as well as create a methodological basis for improving the mechanism of its formation and use.

In the current conditions, it is advisable to evaluate the innovativeness of the human capital of agriculture and to determine the indices of the influence of human capital on the processes of organizing scientific and innovative activities in the system. Thus, the index of innovation in the human capital of agriculture records the level of influence of the capital of education and capital of cultural and moral readiness on the level of the innovative potential of the system and is characterized by the following parameters: the level of the ability of industry workers to generate new ideas; level of professional experience, knowledge, skills of employees; level of state of self-education and education of employees; the level of commitment of industry employees to the values of invention; level of focus of employees on career growth (level of motivation).

In turn, the indicator of the contribution of human capital to the change in the innovative potential of agriculture characterizes the degree of influence of capital training, the capital of health and the capital of social identity on the organization of the processes of scientific and innovative activity and is determined by the following parameters: the effectiveness of the work of the groups of programs and projects of scientific and innovation activities of rural participants economy (the level of the created added value of the group); the effectiveness of the exchange of information, experience, knowledge among industry workers; the effectiveness of the participation of agricultural workers in the introduction of various forms of innovation; the level of readiness for the adoption of effective innovative solutions for industry workers; the level of quantitative characterization of the impact of human capital on the results of scientific and innovative activities in agriculture.

Obviously, there is a need to justify the methodology for assessing and determining indicators that characterize human capital as an important element of the innovative potential of agriculture. We believe that the evaluation of human capital in the aspect of innovative development of agriculture should be viewed as a set of interconnected processes for finding cause and effect processes, as well as links and correlations between different sets of information data obtained from the use of human capital in the scientific and innovative activities of agriculture using statistical methods.

An important place is given to the analysis of the accumulated experience and knowledge of workers in the industry, the scientific and innovative activities of workers are involved, and not the assessment of the balance and resource intensity of the developed and implemented strategies and programs for the formation and development of human capital.

The generalization of the scientific literature made it possible to identify the basic methods of assessing human capital that would allow for its impact on the innovative development of the study area, in particular: the method of calculating the index of human capital (the Watson-Whiteatt method) method of assessing the model of organizational effectiveness of scientific and innovation activities in the industry; method of monitoring human capital (the method of E. Mayo); Method for assessing the satisfaction of all participants in scientific and innovative activities (method of constructing the model of evaluation of the SearsRoebuck); method of constructing a system of balanced indicators (Kaplan and Norton method); method for constructing a quality model (European Quality Management Fund (EFQM) human capital assessment method [17, pp. 121-137; 18; 19]. The above methods of assessing human capital in the aspect of innovative development of agriculture require the expansion of statistical reporting and indicators, which would include indicators of satisfaction of industry workers, buyers of products and services, an assessment of the impact of agriculture on economic growth and sustainable development of rural areas.

When carrying out research on the processes of formation and use of human capital, an important place is given to forecasting, because on the basis of an informed forecast it is possible to determine the potential possibilities of its use, to clarify priorities and programs for the development of agriculture. At the same time, scientific forecasts that use quantitative estimates based on a detailed analysis of all available information, as well as a correct vision of the main trends and laws of development, are valuable.

In the case of problems of forecasting economic dynamics, I use work that reflects the influence of production factors on the output indicators of the economic system. It is advisable to consider the factors of the formation of the human capital of agriculture in the yakon of the individual factors, and in terms of the output index – the value of agricultural products in all categories of farms. Thus, it is expedient to include the following economic entities in the forecast model of the formation and use of the human capital of agriculture: agricultural enterprises; farms; personal peasant farms.

The information base for the development of the forecast is the database of the country's development statistics and the field of agriculture (number, natural population movement, world level, provision of social infrastructure facilities, etc.) and data of specially organized statistical observations (censuses, special selective-demographic surveys).

Conclusions. It is established that the peculiarity of the formation and use of human capital in agriculture is that it is formed in various socio-economic and institutional relations. These processes are more complicated, since not only hired workers but also land owners who are oriented toward gaining a share in profits, farmers, entrepreneurs, lead-agribusiness, managers-owners of capital, hired managers, shareholders, intermediaries are found in agricultural production. Obviously, the vicarities of social and economic groups engaged in agricultural production have objective economic interests, contradictions and require the use of appropriate mechanisms for their solution.

The generalization of the existing methodological approaches to the evaluation of the reproduction and use of human capital in agriculture made it possible to conclude that there is little consideration in them of the specifics of the relations that exist with regard to human capital, as well as their orientation toward assessing the labor potential and not taking into account many components, which affect the processes of its reproduction. The proposed system of indicators for the formation and use of human capital exploring the factors that determine the characteristics of these processes allows them to more objectively assess them and determine their impact on the value of individual indicators. The questions of substantiation of methodical approaches to determine the value of human capital in agriculture, taking into account foreign and domestic developments, as well as the possibilities of the domestic statistical base of agriculture, remain unresolved.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мазіна О. Оцінка та чинники розвитку людського капіталу. Вісник КНТЕУ. 2012. № 6. С. 16–26.
2. Антоноук В. П. Формування та використання людського капіталу в Україні: соціально-економічна оцінка та забезпечення розвитку: монографія. Донецьк: ІЕП, 2007. 347 с.
3. Петухова Т. О. Теоретичні аспекти формування системи оцінки людського капіталу на підприємствах залізничного транспорту. Торгівля, комерція, підприємництво: збірник наукових праць. 2010. № 11. С. 221-225.
4. Loseva, O.V., Russiyan, E.A. (2014). Assessment of the human intellectual capital dynamics in the region. Vestnik of Samara State University of Economics. no 6(80), pp. 61-64.
5. Theory and practice of human capital management companies: Foreign experience: [Journal Young Scientist]. no 4(07). pp. 119-122.
6. Bulkhairova, et al. (2016). Assessment of Human Capital in the Agricultural Enterprises of the Republic of Kazakhstan. International Journal of Economics and Financial. Issues 6(S5). pp. 53-64. URL: <http://www.econjournals.com>.
7. Suvorova, N.V., Suvorova, A.V., Grebennikov, V.G., Ivanova, V.N., Balashovaa, E.E. and Boldov O.N. (2016). Assessment of the Impact of Human Capital on Economic Growth. Studies on Russian Economic Development. Vol 27. Issue 5. pp. 495–509.
8. Лишиленко В.І., Остролицька І.О., Якуба К.І. Трудовий потенціал і оцінка його відтворення в аграрній сфері. Соціально-трудовий потенціал аграрної економіки / за ред. Бугуцького О.А. К.: ТОВ «Комплекс Віта», 1996. С. 77-104.
9. Петти У. Политическая арифметика (1676 г.). Экономические и статистические работы. М.: Государственное соц.-экономическое издательство, 1940. 324 с.
10. Струмилін С. Г. Проблеми економіки праці. М., 1957. 598 с.
11. Бородіна О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, перспективи розвитку: монографія. Ін-т агр. економіки УААН. К., 2003. 274 с.
12. Михайлова Л.І. Людський капітал: формування та розвиток в сільських регіонах. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 388 с.
13. Gary S. Becker. (1993). Human capital: a theoretical and empirical analysis with special reference to education. Business & Economics. 390 p.
14. Bitsch Vera, Balmann A. and Lissitsa A. (2003). Management of human resources in agriculture. Large Farm Management. AgriMedia. pp. 91-111.
15. Морс Алле. Экономика как наука. М., 1995. 357 с.
16. Прукінська Е.В., Переверзева А.В. Походження, сутність і розвиток людського капіталу в умовах сучасних ринкових перетворень. Актуальні проблеми економіки. 2008. № 1. С. 196-202.

17. Matkovskyy, R. (2010). Theoretical and methodological aspects of modelling and forecasting of states of agglomerations and clusters as the forms of meso-systems organization. In *Clusters, Bi and global economy (international aspects)*; [Edited by S. Polanski, J. Jurkiewicz, S. Carnicky, P. Skotnyy, K. W. Krupa]. Drohobych-Jaslo, pp. 121–137.

18. Понукалин А.А. Инновационный потенциал: социальная психология управления: монография. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2013. 254 с.

19. Чечина О.С. Методы расчета показателей инновационного развития отраслевой экономической системы. *Науковедение*. 2014. № 5 (24). URL: <https://naukovedenie.ru/PDF/76EVN414.pdf>.

REFERENCES

1. Mazina, O. (2012). Otsinka ta chynnyky rozvytku liudskoho kapitalu [Assessment and factors of development of human capital]. *Visnyk KNTEU*, no. 6. pp. 16-26.

2. Antoniuk V.P. (2007). Formuvannia ta vykorystannia liudskoho kapitalu v Ukraini: sotsialno-ekonomichna otsinka ta zabezpechennia rozvytku: [monohrafiia] [Formation and use of human capital in Ukraine: socio-economic assessment and development: [monograph]]. Donetsk, IEP, 347 p.

3. Pietukhova, T.O. (2010). Teoretychni aspekty formuvannia systemy otsinky liudskoho kapitalu na pidpriemstvakh zaliznychnoho transport [Theoretical Aspects of Formation of the System of Human Capital Assessment at Railway Enterprises]. *Torhivlia, komertsii, pidpriemnytstvo: zbirnyk naukovykh prats* [Trade, Commerce, Entrepreneurship: Collection of Scientific Papers], no. 11, pp. 221-225.

4. Loseva, O.V., Russiyan, E.A. (2014). Assessment of the human intellectual capital dynamics in the region. *Vestnik of Samara State University of Economics*. no 6(80), pp. 61-64.

5. Theory and practice of human capital management companies: Foreign experience: [Journal Young Scientist], no 4(07), pp. 119-122.

6. Bulkhairova, et al. (2016). Assessment of Human Capital in the Agricultural Enterprises of the Republic of Kazakhstan. *International Journal of Economics and Financial Issues*, no 6(S5), pp. 53-64. URL: <http://www.econjournals.com>.

7. Suvorova, N.V., Suvorova, A.V., Grebennikov, V.G., Ivanova, V.N., Balashovaa, E.E. and Boldov O.N. (2016). Assessment of the Impact of Human Capital on Economic Growth. *Studies on Russian Economic Development*. Vol 27. Issue 5. pp. 495–509.

8. Lyshylenko V.I., Ostrolutska I.O., Yakuba K.I. (1996). Trudovyi potentsial i otsinka yoho vidtvorennia v ahrarnii sferi [Labor potential and evaluation of its reproduction in the agrarian sector.] *Buhutskoho O.A. (ed.) Sotsialno-trudovyi potentsial ahrarnoi ekonomiky* [Socio-Labor Potential of the Agrarian Economy]. K. LLC "Vita Complex", pp.77-104.

9. Petti U. (1940). Politicheskaia arifmetika (1676 g.) [Political arithmetic (1676)]. *Ekonomicheskie i statisticheskie raboty* [Economic and statistical work]. M., State social, Economic Publ. House, 324 p.

10. Strumylin S. H. (1957). Problemy ekonomiky pratsi [Problems of Labor Economics], 598 p.

11. Borodina O. M. (2003). Liudskiy kapital na seli: naukovy osnovy, stan, perspektyvy rozvytku: [monohrafiia] [The human capital in the village: scientific fundamentals, state, prospects of development: [monograph]]. Institute of agr. UAAS economy, 274 p.

12. Mykhailova L. I. (2008). Liudskiy kapital: formuvannia ta rozvytok v silskykh rehionakh [Human Capital: Formation and Development in the Rural Regions]. Kyiv. Center for the Study of Literature, 388 p.

13. Gary S. Becker. Human capital: a theoretical and empirical analysis with special reference to education. *Business & Economics*, 1993. 390 p.

14. Bitsch Vera, Balmann A. and Lissitsa A. (2003). Management of human resources in agriculture. *Large Farm Management*. AgriMedia, pp. 91-111.

15. Mors Alle (1995). *Ekonomika kak nauka* [Economics as a science], 357 p.

16. Prukinska E.V., Pereverzieva A.V. (2008). Pokhodzhennia, sutnist i rozvytok liudskoho kapitalu v umovakh suchasnykh rynkovykh peretvoren [The origin, essence and development of human capital in the conditions of modern market transformations]. *Aktualni problemy ekonomiky* [Current problems of the economy], no. 1, pp. 196-202.

17. Matkovskyy, R. (2010). Theoretical and methodological aspects of modelling and forecasting of states of agglomerations and clusters as the forms of meso-systems organization. In *Clusters, Bi and global economy (international aspects)*. Drohobych-Jaslo, pp. 121–137.

18. Ponukalin A.A. (2013). Innovatsionnyi potentsial: sotsialnaia psikhologiya upravleniia: [monohrafiia] [Innovative potential: social psychology of management: [monograph]]. Saratov, The Sarat Publ. House University, 254 p.

19. Chechina O.S. (2014). Methods for calculating indicators of innovative development of the branch economic system [Metody rascheta pokazatelei innovatsionnogo razvitiia otraslevoi ekonomicheskoi sistemy]. *Naukovedenie*, no. 5 (24). Available at: <https://naukovedenie.ru/PDF/76EVN414.pdf>.

Формирование системы индикаторов к оценке воссоздания и использования человеческого капитала в сельском хозяйстве

Гринчук Ю., Утеченко Д.М.

Обобщены методические подходы зарубежных и отечественных ученых к оценке воспроизводства и использования человеческого капитала в сельском хозяйстве и обобщены их положительные стороны и недостатки. Предложено оценку формирования и использования человеческого капитала проводить на основе определения доходности человеческого капитала, в частности, расчета полученного дохода на человеческий капитал, который позволяет определить его стоимость. Доказана необходимость проведения анализа формирования и использования человеческого капитала на основе комплексной системы показателей с учетом влияния многочисленных экономических, социальных и институциональных отношений. Обоснована система показателей по следующим группам: первая харак-

теризует формирование человеческого капитала, втора – эффективность его использования, третья – взаимозависимость между различными показателями этих групп.

Систематизированы факторы, которые влияют на значение показателей воспроизводства и использования человеческого капитала, а также определены возможности их расчета, исходя из существующей информационно-аналитической базы сельского хозяйства. Доказано, что подсистема показателей формирования человеческого капитала позволяет охарактеризовать процесс воспроизводства человеческого капитала на основе расчета корреляции между качеством человеческого капитала и качеством жизни. Отмечено, что аналитические расчеты по этой подсистеме должны стать базой для определения направлений развития социальной инфраструктуры, расчета экономической эффективности инвестиций в человеческий капитал и обоснование направлений формирования предпринимательских способностей и лидерства у сельского населения.

Доказано, что исследования производительности использования человеческого капитала целесообразно проводить путем расчета эффективности инвестиций в человеческий капитал и сравнения полученных значений с их отдачей в других сферах экономики, а также на основе расчета эффективности использования человеческого капитала во времени и пространстве. Очевидно, расчет показателей эффективности использования человеческого капитала осуществляется на учете полученного фактического результата на единицу человеческого капитала, с последующим детальным анализом его динамики, факторов, влияющих на его абсолютные и относительные величины.

Автором доказано, что нынешние условия требуют проводить оценку инновационности человеческого капитала сельского хозяйства с обязательной идентификацией основных факторов и форм их влияния на процессы организации научной и инновационной деятельности в системе. Доказано, что показатель вклада человеческого капитала в смену инновационного потенциала сельского хозяйства характеризуется степенью влияния капитала подготовки, капитала здоровья и капитала социальной идентичности на организацию процессов научной и инновационной деятельности и определяется уровнем созданной добавленной стоимости группы за счет: эффективности обмена информацией опыта, знаниями между работниками отрасли; эффективностью участия работников сельского хозяйства во внедрении различных форм инноваций; уровнем готовности к принятию эффективных инновационных решений работников отрасли; уровнем количественной характеристики воздействия человеческого капитала на результаты научной и инновационной деятельности в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: человеческий капитал, воспроизводства человеческого капитала, эффективность использования человеческого капитала, инновационность человеческого капитала.

Formation of the indicator system to assessment of reconstruction and use of human capital in agriculture

Hrynchuk Y., Utechenko D.

The article summarizes the methodological approaches of foreign and domestic scientists to the evaluation of the reproduction and use of human capital in agriculture and summarizes their positive and shortcomings. An estimation of the formation and use of human capital is proposed based on the determination of the profitability of human capital, in particular, the calculation of the income received for human capital, which allows to determine its value. The need to analyze the formation and use of human capital on the basis of an integrated system of indicators, taking into account the influence of numerous economic, social, institutional relations is proved. The system of indicators on the following groups is grounded: the first characterizes the formation of human capital, the second efficiency of its use, the third interdependence between the various indicators of these groups.

The factors influencing the value of indicators of reproduction and use of human capital are systematized, and the possibilities of their calculation are determined on the basis of the existing information and analytical base of agriculture. It is proved that the subsystem of human capital formation indicators allows characterizing the process of reproduction of human capital on the basis of calculating the correlation between the quality of human capital and the quality of life. It is noted that analytical calculations on this subsystem should become a basis for determining the directions of social infrastructure development, calculating the economic efficiency of investments in human capital and justifying the development of entrepreneurial abilities and leadership among the rural population.

It has been proved that it is expedient to study the productivity of the use of human capital by calculating the effectiveness of investments in human capital and comparing the obtained values with their returns in other spheres of the economy, and also on the basis of calculating the efficiency of using human capital in time and space. Obviously, the calculation of the indicators of the effectiveness of the use of human capital is carried out on the basis of the received actual result per unit of human capital, followed by a detailed analysis of its dynamics, factors affecting its absolute and relative values.

The author proves that the current conditions of the vimagayut are assessed the innovativeness of the human capital of agriculture with the obligatory identification of the main factors and the forms of their influence of human capital on the processes of organizing scientific and innovation activities in the system. It is proved that the index of the contribution of human capital to the change in the innovative potential of agriculture is characterized by the degree of influence of capital training, health capital and social identity capital on the organization of the processes of scientific and innovative activity and is determined by the level of the created added value of the group through: the effectiveness of information exchange of experience, branch; the effectiveness of participation of agricultural workers in the introduction of various forms of innovation; the level of readiness for the adoption of effective innovative solutions of industry workers; the level of quantitative characteristics of the impact of human capital on the results of scientific and innovative activities in agriculture.

Key words: human capital, reproduction of human capital, efficiency of human capital use, innovation of human capital.

Надійшла 17.04.2018 р.

УДК 339.138:338

ВАРЧЕНКО О.М., д-р екон. наук

ШУПИК С.М., аспірант

*Білоцерківський національний аграрний університет***МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ
МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ**

У статті подано особливості виробничої діяльності, що впливають на комплекс маркетингу та його результативність. Виділено, що у зарубіжній практиці використовується система фінансових та нефінансових показників оцінювання результативності маркетингової діяльності. Авторами систематизовано групу маркетингових показників, яка включає фінансові показники; ринкові параметри; показники реакції клієнтів; індикатори оцінки роботи із постачальниками та посередниками; характеристику інноваційної діяльності.

Доведено, що оцінювання результативності маркетингової діяльності дозволяє аграрному підприємству визначити поточну ринкову позицію та обґрунтувати раціональні заходи щодо її посилення. Використання збалансованої системи показників оцінки маркетингу дозволяє проводити порівняльний аналіз з конкурентами на ринку. Виявлено труднощі у встановленні зв'язків результату маркетингу із фінансовими показниками та показниками оцінки результативності діяльності підприємства в цілому, а також відсутність у вітчизняній практиці використання маркетингових показників, що потребує проведення відповідних досліджень для створення банку первинних даних.

Обґрунтовано, що основним критерієм ефективності маркетингової діяльності аграрного підприємства є повне задоволення потреб споживачів у високоякісній і безпечній сільськогосподарській продукції та продовольстві за наявних виробничих можливостей, сприяння у вирішенні соціальних та екологічних проблем, а також формування партнерських взаємовідносин із партнерами по бізнесу. Важливою складовою оцінювання маркетингової діяльності аграрних підприємств є аналіз маркетингових затрат, який доцільно здійснювати в три етапи з метою встановлення їх впливу на формування сукупних доходів.

Встановлено, що побудова системи показників маркетингової діяльності має ґрунтуватися на таких принципах: використання узагальнюючих показників; універсальності у використанні; єдності між узагальнюючими та частковими показниками; поєднання кількісних і якісних оцінок. Запропоновано здійснювати аналіз результатів маркетингової діяльності аграрних підприємств за такими напрямками: аналіз річних планів збуту, аналіз прибутковості, ефективності маркетингу, товарно-матеріальних запасів. Оскільки діяльність аграрних підприємств здійснюється на агропродовольчому ринку, то для аналізу і прогнозування його кон'юнктури доцільно використовувати показники, що характеризують внутрішній товарообіг, показники зовнішньої торгівлі, цінні показники.

Ключові слова: аграрний маркетинг, показники маркетингової діяльності, затрати маркетингу, ефективність маркетингу.

Постановка проблеми. У конкурентному середовищі ускладнено функціонування аграрних підприємств, що потребує здійснення систематичної оцінки результативності маркетингової діяльності на основі об'єктивних показників. Саме тому актуальними є дослідження щодо розробки збалансованої системи показників маркетингової діяльності підприємства із урахуванням динаміки змін маркетингового середовища, а також внутрішнього потенціалу підприємства. Серед основних чинників, що доводять важливість оцінювання у підвищенні результативності маркетингової діяльності підприємства слід виділити: глобальні зміни в навколишньому середовищі, нові запити споживачів у якісному та безпечному агропродовольстві, поява інноваційних технологій, швидкий розвиток інформаційних ресурсів і т.д. Окрім цього, нині методи підвищення та оцінювання результативності маркетингової діяльності представлено переважно у теоретичних розробках, відсутнє їх практичне обґрунтування. У свою чергу, гнучка адаптація аграрних підприємств до динамічних змін ринкового середовища та дотримання принципів сталого розвитку на основі підвищення результативності маркетингової діяльності є основним завданням для вітчизняного агробізнесу. Очевидно, що забезпечення економічної стійкості підприємств досліджуваної галузі залежить від маркетингової діяльності, тому розробка методичних підходів її оцінювання на основі системи збалансованих показників із урахуванням особливостей галузі, стратегічної бізнес-орієнтації підприємства дозволить суб'єктам господарювання реалізовувати оперативні та стратегічні маркетингові цілі й завдання щодо сталого розвитку на основі точкової реалізації маркетингових функцій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різнобічні аспекти щодо формування системи індикаторів оцінювання маркетингової діяльності бізнес-структур на цільових сегментах ринку знайшли відображення у працях багатьох зарубіжних та вітчизняних учених-економістів. Серед провідних науковців зарубіжних країн слід назвати Г. Армстронга, Г. Асселя, П. Друкера,

К. Келлера, Ф. Котлера, Р. Колза, Дж. Робінзона, Дж. Юла та інших. Питання розвитку маркетингової діяльності аграрних товаровиробників на агропродовольчому ринку висвітлюються у працях І.В. Аргімонової, І.О. Соловйова, О.О. Єраркіна, Я.С. Лариної, М.П. Сахацького та багатьох інших. Однак, незважаючи на значну кількість досліджень по розвитку теорії та методиці оцінки маркетингових рішень, постійно ведеться пошук найбільш коректних критеріїв та показників для формування і кількісного представлення результативності маркетингу підприємства із урахуванням галузевої специфіки аграрного виробництва та особливостей ведення діяльності на цільових ринках.

Метою статті є узагальнення методичного інструментарію оцінювання маркетингової діяльності бізнес-структур та обґрунтування системи показників щодо її аналізу для аграрних підприємств, яка передбачала вирішення наступних завдань: систематизація підходів у зарубіжній практиці щодо формування системи показників маркетингової діяльності; уточнити дефініції понять «результативність» та «ефективність» маркетингової діяльності; запропонувати комплексну систему показників для оцінювання маркетингової діяльності аграрних підприємств.

Робоча гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що одним із складовим забезпечення стабільного стратегічного розвитку маркетингової діяльності аграрного підприємства є розробка комплексу збалансованих показників, які адаптовані під галузеві їх особливості та завдання маркетингу, що дозволяє об'єктивно оцінити ринкову позицію та обґрунтувати заходи щодо її посилення.

Матеріал та методика дослідження. Методичною основою дослідження є наукові розробки вітчизняних та зарубіжних вчених в області системного аналізу, маркетингу, організації аграрного підприємства, а також систем економічних показників ефективності маркетингу із урахуванням еволюції концепції маркетингу та рівня практичної її реалізації аграрними підприємствами, що дозволило систематизувати підходи до оцінки їх маркетингової діяльності. За написання статті використано сучасні загальнонаукові та спеціальні методи економічних досліджень, зокрема: системний підхід – за вивчення зв'язків між явищами і процесами в системі маркетингового забезпечення ринкової діяльності підприємств; економіко-статистичні методи – за визначення динаміки, структури та результативності розвитку аграрних підприємств; традиційні методи порівняння та узагальнення.

Основні результати дослідження. Маркетингову діяльність аграрних підприємств слід розглядати як сукупність пов'язаних між собою і з зовнішнім середовищем інструментів, спрямованих на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства з метою задоволення споживчого попиту на неї й отримання прибутку від підприємницької діяльності, що є комплексом маркетингу. До його складових відносять: товарну політику підприємства; цінову політику підприємства; політику розподілу; комунікаційну політику.

Складність аграрного маркетингу визначається особливостями виробництва, різноманітністю цільового призначення продукції, ролі для споживача і необхідністю створення умов для її зберігання, переробки й пакування, що передбачає застосування адаптованих методів, прийомів і способів його здійснення. Крім того, особливості маркетингу в аграрному секторі визначаються його специфікою: залежністю економічних результатів від природних умов; розбіжністю робочого періоду з часом виробництва; сезонністю виробництва й отримання продукції; різноманітністю організаційно-правових форм господарювання; впливом світового ринку; участю державних органів у регулюванні агропродовольчого ринку та його окремих галузей.

Обґрунтування системи показників дослідження маркетингової діяльності аграрних підприємств дозволить їм кількісно оцінювати, порівнювати та, нарешті, інтерпретувати свою продуктивність у ринковому середовищі. Так, маркетингові показники можна поділити на дві групи – фінансові та нефінансові показники [1].

Як зазначають зарубіжні науковці, фінансові показники дозволяють провести оцінку продуктивності ланцюга поставок – модель SCOR (ланцюжок поставок (supply-chain operations reference model), яка передбачає розрахунок наступних показників: ROE (*Return on Equity*) – коефіцієнт рентабельності власного капіталу; ROI (*Return on investment*) повернення інвестицій; ROS (*Return on sales*) – коефіцієнт рентабельності продажу; індекс MSI (*Media Sustainability Index*) (MSI) вимірює пропорцію між розрахованою кількістю споживачів і абсолютною кількістю потенційних споживачів) [2].

Систематизацію використання фінансових показників для оцінювання маркетингової діяльності здійснили на основі узагальнення зарубіжної економічної літератури. Так, одні науковці рекомендують використання показників ROE, ROI, ROS для оцінювання результативності маркетингової діяльності [2, 3] інші – рекомендують використовувати аналіз DEA (Data Envelopment Analysis), аналіз середовища функціонування, що дозволяє провести порівняльний аналіз діяльності складних економічних та соціальних систем; модель CFA (Conditional Fee Agreement), яка дозволяє врахувати витрати по укладених споживчих контрактах, а також показники ефективності виробничої та збутової діяльності, окупності прямих витрат, виробничих витрат, ефективності посередницьких послуг та витрат, ефективності непрямих витрат тощо [4].

Важливою є група нефінансових показників для оцінювання маркетингової діяльності підприємств, серед яких доцільно виділити наступні підходи: бренд-аналіз [5] порівняльний аналіз комплексу маркетингу [6], аналіз політики утримання клієнтів, що характеризує здатність підприємства або продукту зберігати своїх клієнтів протягом певного періоду [7] та життєва цінність клієнтів (customer lifetime value), модель передбачення чистого доходу від відносин із споживачами [8, 9, 10] модель SCOR (Supply Chain Operations Reference), яка дозволяє пов'язати бізнес-процеси, показники ефективності, практики та вміння людей в єдину структуру [11].

Більш детально розглянемо маркетингові показники, які є інструментами, що допомагають підприємствам кількісно оцінювати, порівнювати та інтерпретувати досягнуті власні показники в області маркетингової діяльності. Ми погоджуємося із думкою дослідників, що необхідність оцінки результативності маркетингової діяльності підприємства на ринку зумовлена наступними умовами: якщо не можна виміряти економічний процес, його не можна зрозуміти; якщо процес є не зрозумілим, то ним не можна управляти; якщо ми не можемо контролювати процес, то ми не зможемо його удосконалити [12]. Окрім цього зарубіжні науковці наголошують, що визначення маркетингових показників має бути одним із найважливіших пріоритетів будь-якого підприємства компанії, оскільки традиційні показники ефективності не спроможні охарактеризувати комплексно результативність маркетингової діяльності [13].

Маркетингові показники можна поділити на шість основних груп: фінансові показники (товарооборот, коефіцієнти рентабельності, коефіцієнт окупності); оцінювання ринку (частка ринку, частка реклами, ефективність реклами; оцінювання поведінки споживачів (лояльність покупців, розмір однієї покупки, кількість щойно залучених клієнтів); оцінювання реакції клієнтів (задоволеність клієнтів, здатність розпізнавати бренд); оцінювання роботи із постачальниками та посередниками (рівень розподілу прибутку, рентабельність постачальника та посередника, якість обслуговування); оцінювання інноваційної діяльності (кількість розроблених нових продуктів, частка продажів нових продуктів) [14].

Узагальнюючи зазначене вище можна зробити висновок про те, що необхідною умовою забезпечення якісного оцінювання маркетингової діяльності підприємства є урахування усіх процесів, які включено до ланцюга створення доданої вартості: фінансових, логістичних, інформаційних, маркетингових та інших. За такого підходу підприємство як відкрита система функціонує за рахунок вхідних потоків, серед яких основну інтегративну роль відіграють маркетингові потоки, саме тому вивчення внутрішніх зв'язків у структурі системи маркетингу та визначення оптимальних комбінацій інструментів маркетингу дозволяє визначити напрями підвищення ефективності його діяльності.

Отже, вимірювання результативності маркетингової діяльності має здійснюватися на основі детально розробленої метрики, яка набуває особливої значимості: уніфікація проведення оцінки економічних процесів зробить їх більш зрозумілими і доступними для вивчення; розробка системи порівняльних показників дозволить проводити порівняння товаровиробників в аспекті їх економічної стійкості; обґрунтування метрики ефективності маркетингової діяльності сприятиме плануванню розвитку бізнесу та запровадженню інновацій без додаткових затрат, що сприятиме побудові конкурентних динамічних моделей на цільових сегментах ринку.

Більш детально розглянемо поняття «результативність» та «ефективність» маркетингової діяльності підприємства. Узагальнення літератури дозволило встановити, що нині відсутнє однозначне тлумачення цих понять. Так, із позиції П. Друкера «Efficiency is doing things right; effectiveness is doing the right things», тобто «робити речі правильно «ефективність» та «робити правильні речі» результативність [15].

Так, результативність (effectiveness) – це досягнення поставлених результатів, мети без урахування способу досягнення та вартості. У свою чергу, ефективність (efficiency) – це спосіб досягнення мети із фокусом на затратах ресурсів. Ефективність маркетингу можна назвати іншими словами віддача або підсумкова характеристика системи маркетингу в цілому, виконання її окремих функцій. Ця характеристика визначає рівень досягнення поставлених цілей, які співвідносяться до затрат. Система маркетингу стає більш ефективною, якщо підвищується рівень досягнення поставлених цілей за скорочення затрат на їх досягнення. Так, Г. Ассель у своїх дослідженнях пропонує оцінювати ефективність маркетингової діяльності як ефективність затрат на маркетингу. При цьому досліджується залежність за допомогою економіко-статистичних методів між затратами на маркетинг та результатом – обсягом продажів або прибутком [16].

Розглянемо більш детально моделі маркетингової продуктивності (ланцюга продуктивності), метою яких є концептуальне представлення внеску маркетингу (або окремих його інструментів) у кінцеві результати підприємства, а також виявлення зв'язку між маркетинговими та фінансовими показниками [17]. Першу спробу побудови ланцюга маркетингової результативності було зроблено ще в 1998 р., за якої ланцюг складається із трьох послідовних блоків: маркетингові активи – маркетингові результати – вартість підприємства. Маркетингові інвестиції зумовлюють зростання маркетингових активів, які можна оцінити за наступними показниками – відношення до бренду, сприйняття ризику, рівень довіри та лояльності. Підвищення цінності цих показників сприяє посиленню ринкової позиції підприємства та збільшенню грошового потоку, підвищенню лояльності покупців, а також нарощенню ринкової частки, скороченню затрат на канали розподілу, продажі та просування.

Цей ланцюг створює взаємозв'язок між маркетинговими стратегіями та їх результативністю на ринку, а також фінансовими показниками та вартістю підприємства. Особливістю цього підходу є побудова проєкцій ланцюга маркетингових дій до загальних результатів діяльності підприємства, які відображаються в його активах, позиції на ринку, фінансовому стані та вартості. Отже, за такого підходу ми маємо на кожному рівні ланцюга: ланцюг дій та ланцюг результатуючих показників. Ланцюг бере свій початок із визначення маркетингових стратегій, які приводять до тактичних маркетингових дій, що впливають на потенційних споживачів, а останні в свою чергу формують цільовий сегмент. Позиція підприємства на ринку визначає фінансові показники, а також вартість підприємства. Ланцюг результатів характеризується активами підприємства, показниками прибутку, грошового потоку, які в кінцевому рахунку формують рівень ринкової капіталізації [18].

Очевидно, що розглянуті моделі продуктивності маркетингової діяльності визначають лише концептуальну основу для теоретичних досліджень в подальшому, а також для побудови інструментальних моделей управління результативністю маркетингу. Необхідно проводити подальші дослідження зв'язків результатів маркетингу із фінансовими показниками та показниками оцінки результативності діяльності підприємства в цілому. Як зазначає О. Ойнер, у річних звітах європейських компаній у якості маркетингових показників використовуються наступні показники: рівень інформованості споживачів; частка ринку; відносна ціна; кількість реклаमाцій (рівень незадоволення); репутація; лояльність, відносне сприйняття якості [18].

Вважаємо, що заслугоує на увагу вітчизняної практики збалансована система показників, яку розробили Д. Нортон і Р. Каплан під назвою Balanced Score card (BSC). Передумовою для створення єдиної системи показників (далі – BSC) стала необхідність посилення управлінської функції шляхом об'єднання та узгодження між собою інтересів учасників виробничого процесу: акціонерів, споживачів продукції, компаньйонів, кредиторів. Фундаментальний внесок у розробку такої системи було зроблено із опублікуванням у 1992 р. моделі збалансованої системи показників (Balanced Scorecard) за авторством Р. Каплана та Д. Нортон [19]. У цій роботі було реалізовано комплексний підхід до оцінки як матеріальних, так і нематеріальних активів, які беруть участь у процесі створення вартості, опираючись на чотири складові – фінанси, роботу з клієнтами, внутрішні бізнес-процеси, навчання та зростання.

Особливістю використання BSC є можливість об'єднання в одному аналізі декількох методів, сукупність кількісних та якісних показників, використання як фінансових, так і нефінансових показників для прийняття управлінських рішень у різних функціональних областях підприємства. З метою вирішення цієї проблеми найбільш об'єктивну інформацію дозволить отрима-

ти не просто коефіцієнтний аналіз (тобто розрахунок окремих показників за даними фінансово-економічної звітності), а також й аналіз доповнений рейтинговою оцінкою діяльності галузі, її майнового та фінансового стану. Новизна підходу Р. Каплана та Д. Нортон полягала у тому, що для оцінки перспектив довгострокового розвитку поряд із традиційними фінансовими показниками у BSC використовується система показників оцінки нематеріальних факторів, таких як задоволення інтересів покупців та акціонерів, організаційна структура бізнес-процесів, кваліфікація та потенціал персоналу тощо.

Питання оцінювання результатів маркетингової діяльності аграрних підприємств посідають також важливе місце у працях вітчизняних дослідників [20, 21, 22]. Зазначимо, що на сьогодні більшість публікацій присвячено питанням оцінки активності операцій маркетингу або окремих його функцій за допомогою методів маркетингового аудиту. Нами виділено наступні основні напрями у розвитку теоретичних та емпіричних досліджень маркетингової результативності підприємства: розробка теоретичних засад оцінки результативності у рамках теорії фірми, теорії ринкової вартості фірми, теорії поведінки організації; ведуться дискусії щодо змісту поняття маркетингових активів як фактора цінності компанії; пошук ефективного розподілу зусиль у комплексі маркетингу (товарній політиці, ціноутворенні, розподілу та комунікаціях); розробка нових підходів до оцінки результативності маркетингу у рамках теорії маркетингу партнерських відносин.

Зазначені підходи передбачають розрахунок численних показників, які дозволяють оцінити результативність та ефективність маркетингової діяльності аграрних підприємств. Однак, з цією метою доцільно вирішити наступні питання щодо розробки показників оцінки ефективності бізнесу: відсутність прямого зв'язку показників за допомогою яких оцінюється ефективність маркетингових функцій із фінансовими результатами підприємства; орієнтація показників переважно на функціональні процеси, однак нині необхідно характеризувати структурно-функціональну єдність бізнесу; неспроможність показників, що розраховані з позиції короткострокового розгляду, охарактеризувати системну стабільність підприємства у перспективі за рахунок довгострокових ефектів приросту вартості на основі залучення нових клієнтів та маркетингових інвестицій, які стимулюють цей приріст; недостатня обґрунтованість інструментарію вимірювання ефективності стратегічних інвестицій, пов'язані із формуванням бренду; необхідність урахування впливу маркетингових рішень на рівень інноваційності інвестованого капіталу; неузгодженість існуючих численних показників оцінки результативності маркетингової діяльності. Труднощі, із якими стикаються традиційні підходи до оцінки ефективності маркетингу підприємства, пов'язані із необхідністю урахування усіх наявних та прихованих змінних, за допомогою яких можна охарактеризувати функціонування бізнес-структури. Водночас, за сучасної економіки під час розробки системи показників, які дозволяють оцінити створену цінність підприємством необхідно враховувати людський фактор, який якісно характеризується такими поняттями як задоволеність, лояльність, прихильність клієнтів, які, на нашу думку, позитивно впливають на величину вхідного грошового потоку підприємства.

Нами узагальнено існуючі труднощі методичного характеру за оцінювання результативності маркетингової діяльності аграрних підприємств. По-перше, труднощі щодо оцінювання довгострокових ефектів маркетингової діяльності, яка часто фахівцями пояснюється на основі відстроченого ефекту (часових лагів). По-друге, труднощі щодо виділення результатів, які забезпечено операційною та маркетинговою діяльністю. По-третє, труднощі полягають у тому, що значна кількість показників маркетингової діяльності не мають фінансового виміру. Зазначені вище складнощі щодо оцінювання поведінки маркетингової системи дають уявлення про існуючі неузгодженості в сфері метрології маркетингових систем.

Ми вважаємо, що критерієм ефективності маркетингової діяльності аграрного підприємства є, насамперед, повне задоволення потреб споживачів країни у високоякісній і безпечній сільськогосподарській продукції та продовольстві за наявних виробничих можливостей, сприяння у вирішенні соціальних та екологічних проблем, а також формування партнерських взаємовідносин із партнерами по бізнесу. До основних показників соціально-економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції слід віднести такі: обсяг виробництва і споживання сільськогосподарської продукції на душу населення, ступінь задоволення потреб регіону в сільськогосподарській продукції, купівельна спроможність грошових доходів населення (соціальні

показники); доходи, прибуток, рівень рентабельності підприємства, продуктивність праці, фондвідача (економічні показники) і т.д.

Очевидно, що на рівні підприємства ефективність маркетингової діяльності забезпечується через використання інструментів маркетингу у сукупності із потенціалом та можливостями підприємства. Отже, основними складовими оцінки ефективності маркетингу на аграрному підприємстві є: рівень використання (відносна характеристика потенціалу маркетингу через який можна оцінити ефективність маркетингової діяльності підприємства); інструменти маркетингу (форми і методи маркетингової діяльності, що забезпечують підприємству позитивний ефект); ресурси (витрати підприємства на маркетингову діяльність); можливості, які визначаються сформованим маркетинговим потенціалом. Отже, ефективність маркетингу представляє собою інтегрально-функціональну характеристику маркетингової діяльності, яка оптимально характеризує функціональну залежність маркетингової системи та результативності її використання на підприємстві.

Очевидно, що кількісна методика оцінки ефективності маркетингу на рівні підприємства потребує вивчення внеску затрат на маркетинг та усіх інших затрат на рекламу в одержанні доходів, а не розрахунок відношення затрат на рекламу до обсягу продажів. Важливо визначити частку ефекту, який одержано від здійснення маркетингової діяльності, та встановлення системної стабільності підприємства на основі одержаних показників, які характеризують маркетингову концепцію, що прийнята підприємством і, як результат, ефективність маркетингових впливів. Отже, на відміну від традиційних методів, які мають ряд недоліків, пов'язаних безпосередньо із основними труднощами вимірювання результативності маркетингу, нами виділено наступні напрями їх вирішення: відділення ефекту маркетингових заходів від інших дій підприємства та оцінка ефективності усіх елементів маркетинг-міксу; співвіднесення маркетингової діяльності із досягненням довгострокових результатів за допомогою асимптотичного наближення співвідношення маркетингових та загальних затрат; обґрунтування інвестицій у маркетинг через вибір оптимального співвідношення маркетингових та загальних затрат залежно від особливостей галузі.

Вважаємо, що аналіз маркетингових затрат підприємства доцільно здійснювати в три етапи: вивчення бухгалтерської звітності та виявлення сукупних доходів у співвіднесенні із двома згрупованими статтями витрат (маркетинговими та загальними затратами); здійснити класифікацію витрат згідно з маркетинговими функціями, що виконуються, а також проведення співставлення таблиці витрат, які включають поточні статті витрат, їх поділ за цілями затрат на конкретний вид маркетингової діяльності; за необхідності подальший поділ функціональних витрат маркетингу за окремими товарами, територіями збуту і ринковими сегментами, каналами збуту, споживачами. Надалі необхідно здійснити пошук оптимальних статей затрат згідно з їх функціональним впливом на формування сукупних доходів підприємства.

Перехід до аналізу функціональних залежностей дозволяє вирішити важливе питання про систему показників та їх достатності у процесі оцінки результативності маркетингової діяльності. Маркетингова метрика представляє собою список показників, оцінок, які характеризують за допомогою постійно повторювальних несуперечливих змін, рівень досягнення підприємством маркетингових цілей. Основними функціями метрик є контроль діяльності, інструментально-методичний супровід, управління маркетингом, пошук інноваційних технологій маркетингу, узгодження затрат на внутрішній контроль. Функції метрик визначають основні їх цілі: узгодження процесу маркетингової діяльності із тактичними та стратегічними завданнями (внутрішній маркетинг, внутрішній бенчмаркінг); забезпечення бізнес-структури відповідними інноваційними технологіями по досягненню ключових факторів конкурентоспроможності; удосконалення процесу маркетингової діяльності (оцінка ефективності, контроль, аудит внеску маркетингової діяльності в досягнення підприємства).

Побудова системи показників маркетингової діяльності має ґрунтуватися на єдиних методологічних принципах. На нашу думку, необхідно враховувати наведений нижче їх перелік:

1) система показників має відображати стан, структуру і розвиток інструментів комплексу маркетингу, в т.ч. окремих складових, що забезпечують її функціонування; роль системи у процесі прийняття маркетингових рішень і вплив на управлінські процеси. Тому обґрунтованим є виділення узагальнюючих показників, що характеризують різні аспекти маркетингової діяльності;

2) система статистичних показників формується таким чином, щоб використати її для різних рівнів управління – для окремих підприємств, об'єднань, галузей і секторів економіки;

3) важливо досягти єдності між узагальнюючими та частковими показниками. Наявність і виявлення різного роду взаємозв'язків між показниками системи – найважливіша умова аналізу динаміки, факторів і ефективності здійснення маркетингової діяльності;

4) необхідно забезпечити поєднання кількісних і якісних оцінок, що передбачено стратегією дослідження, а також з методами збору інформації.

Кількісні показники дають можливість відповідним чином узагальнити результати, одержані в ході дослідження, зокрема, оцінити рівень, структуру, динаміку розвитку маркетингової діяльності, ефективність використання, а також вивчити окремі її складові в підприємствах, що відрізняються за особливостями виробничої, цінової, збутової та комунікаційної діяльності тощо.

На основі викладеного вище до системи показників оцінки маркетингової діяльності доцільно висувати такі вимоги: оцінка рівня маркетингового забезпечення ринкової діяльності підприємства, виявлення прогресивних методів і проблемних місць у процесі управління маркетингом; вивчення факторів середовища маркетингу та рівня їх впливу на кінцеві результати; вибір першочергових напрямів удосконалення маркетингової діяльності підприємства; розроблення заходів щодо розвитку маркетингової діяльності з урахуванням першочергових напрямів і реальних можливостей підприємства (фінансування та матеріально-технічне забезпечення заходів, наявність працівників відповідної кваліфікації або можливість їх залучення); формування довгострокових концепцій і комплексних програм удосконалення управління маркетингом, що визначають довгострокову перспективу розвитку окремих елементів маркетинг-мікс та удосконалення їх взаємодії.

Маркетингова діяльність аграрних підприємств здійснюється на відповідних агропродовольчих ринках, тому необхідно насамперед проаналізувати стан і тенденції зміни кон'юнктури цих ринків. На сьогодні для аналізу і прогнозування кон'юнктури ринку сільськогосподарської продукції та продовольства рекомендують використовувати широкий перелік показників, які належать до таких основних груп: показники внутрішнього товарообігу, показники зовнішньої торгівлі, цінові показники [23, 24].

Показники внутрішнього товарообігу сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки відображають динаміку й напрями змін кон'юнктури внутрішнього ринку та включають: оборот оптової і роздрібною торгівлі сільськогосподарською продукцією, а також громадське харчування; обсяги продажів найбільших оптових і роздрібних торговельних підприємств; індекси вартості мінімального набору продуктів харчування; споживчі витрати (обсяг і структура) на купівлю сільськогосподарської продукції; інформацію про рух товарних запасів.

Аналіз динаміки реалізації агропродукції оптовою і роздрібною торгівлею, а також обороту громадського харчування в абсолютних одиницях і з розрахунку на душу населення, дозволяє оцінити характер і зміну платоспроможного попиту на продукти харчування.

Показники зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством відображають: фізичний і вартісний обсяг зовнішньоторгового обігу та його індекси; фізичний і вартісний обсяг експорту й імпорту та їх індекси відносно попередніх періодів; географічний розподіл експорту й імпорту продукції; сальдо торговельного балансу; товарну структуру експорту й імпорту.

Показники динаміки і рівня цін включають: індекс оптових і роздрібних цін.

Збалансованість функціонування агропродовольчого ринку визначається рівнем платоспроможності покупців, що виявляється шляхом опитування. Зазначимо, що у окремих країнах визначається один із найважливіших кон'юнктурних індикаторів ринку – індекс споживчих настроїв (ІСН), який ґрунтується на соціологічних опитуваннях, наприклад Центру дослідження громадської думки (ЦДГД). Споживчі настрої формуються як із особистих спостережень, що мають враховувати потреби сім'ї, так із комплексних досліджень, що засновані на взаємозв'язку її членів із широким колом родичів, знайомих, колег і т.д. У процесі оцінки споживчих настроїв відображаються також інтуїтивні відчуття, вплив громадської думки в соціальному середовищі респондентів і засобів масової інформації [25].

Зазначимо, що аналіз маркетингової діяльності підприємства – це дослідження сукупності дій з метою досягнення маркетингових цілей, внутрішніх і зовнішніх умов функціонування організації, результатів і ефективності діяльності фірми для виявлення чинників, що впливають на них і рівня їхнього впливу на стан маркетингової діяльності.

Процес аналізу маркетингової діяльності підприємства наведено на рисунку 1.

Рис. 1. Схема проведення аналізу маркетингової діяльності підприємства.

Джерело: складено автором.

Узагальнення наукових джерел дозволило встановити доцільність аналізу результатів маркетингової діяльності підприємства за такими напрямками: аналіз річних планів збуту, аналіз прибутковості, ефективності маркетингу, товарно-матеріальних запасів.

За проведення аналізу річних планів збуту необхідно розрахувати наступні показники:

обсяги товарообороту – сума (обсяг) продажу (реалізації) товарів за певний період часу, порівнюють планові та фактичні показники товарообороту і визначається вплив окремих чинників на його обсяг. Останній провадиться методом ланцюгових підстановок на основі попереднього розрахунку індексів зміни окремих показників, що впливають на обсяг товарообороту: ціни, кількість проданих товарів тощо.

1. Валовий товарооборот (T_B):

$$T_B = \sum_{i=1}^n P_i G_i, \quad (1.1)$$

де P_i – обсяг продажу i -го товару;

G_i – ціна i -го товару;

$i = 1 \dots n$ – асортимент товарів.

Для багатонаменклатурних підприємств доцільно розглянути *структуру товарообороту (структура реалізації товарів)* за такими напрямками: у регіональному розрізі; за асортиментом; галузевою ознакою; формою власності споживачів; обсягами замовлень споживачів; кіль-

кістю споживачів; середньою величиною замовлень відносно товарообороту чи кількості. У процесі структурного аналізу розраховують частку окремих форм продажу або окремих форм товарів (за визначеними напрямками) в загальному обсязі реалізації товарів.

2. *Частка ринку ($Ч_p$):*

$$Ч_p = \frac{O_p}{O_\phi}, \quad (1.2)$$

де O_ϕ – обсяг продажу певного товару фірми;

O_p – обсяг продажу того самого товару на ринку (сегменті ринку).

Аналіз провадиться по кожному з окремих видів продукції підприємства.

3. *Циклічність коливань у збуті продукції.* Циклічність продажів товару характеризується: 1) динамікою їх реалізації (середній темп зміни обсягу реалізації товарів) за певний період часу ($Д_p$); 2) рівномірністю реалізації товарів: а) середньоквадратичне відхилення – O_c , яке визначає діапазон коливання реалізації товарів; б) коефіцієнт варіації – K_B , який показує нерівномірність реалізації товарів по окремих періодах).

$$Д_p = n \sqrt{\frac{P_n}{P_i}} \times 100, \quad (1.3)$$

де P_n – обсяг реалізації товарів в порівняльних цінах за останній період аналізованого року (проміжку часу) (останній місяць, квартал);

P_i – обсяг реалізації товарів у першому періоді аналізованого проміжку часу (перший місяць або квартал).

$$O_c = \sqrt{\frac{\sum (P - \bar{P})^2}{n}}, \quad (1.4)$$

де P – обсяг реалізації товарів у кожному конкретному періоді аналізованого проміжку часу;

$\bar{P}$ – середній обсяг реалізації товарів в одному періоді аналізованого проміжку часу;

n – кількість періодів в аналізованому проміжку часу.

Коефіцієнт варіації:

$$K_B = \frac{O_c}{\bar{P}} \times 100. \quad (1.5)$$

4. *Динаміка замовлень ($Д_3$):*

$$Д_3 = \frac{З_3}{З_{II}}, \quad (1.6)$$

де $З_3$ – замовлення звітнього року;

$З_{II}$ – замовлення попереднього року.

5. *Продуктивність (Π):*

$$\Pi = \frac{T_B}{K_{II}}, \quad (1.7)$$

де T_B – валовий товарооборот;

K_{II} – кількість працівників (клієнтів, продавців).

6. *Коефіцієнт якості ($К_Я$):*

$$К_Я = \frac{Ч_p}{T_B}, \quad (1.8)$$

де $Ч_p$ – кількість реклаमाцій.

7. *Аналіз динаміки споживачів (клієнтів) – $Д_c$:*

$$Д_c = \frac{Ч_a}{Ч_6}, \quad (1.9)$$

де $Ч_a$ – чисельність споживачів (клієнтів) в аналізованому періоді;

$Ч_6$ – чисельність споживачів (клієнтів) у базовому періоді.

Наступним напрямом вивчення маркетингової діяльності є розрахунок показників прибутковості. Головною його метою є визначення провідних тенденцій формування прибутку й основних чинників, які впливали на динаміку та обсяг прибутку.

Спочатку розглядається динаміка балансового прибутку та її відношення до товарообороту. Визначаються відхилення цих фактичних показників від їх планових значень і чинники, які зумовили ці відхилення.

Аналізується структура балансового прибутку по його основних видах. Важливим при цьому є аналіз динаміки загальної суми, рівня і питомої ваги прибутку від реалізації.

Визначаються показники формування прибутку по окремих підрозділах підприємства, які займаються збутовою діяльністю, відхилення фактичних обсягів прибутку по кожному підрозділу від запланованих значень.

Розглядаються основні чинники, які зумовили відхилення фактичного обсягу прибутку від реалізації продукції порівняно з плановим. При цьому доцільно використати *систему «взаємозв'язок витрат, обсягу реалізації та прибутку»*.

Для проведення цього напряму аналізу доцільно розрахувати такі показники:

1. Прибутковість (по валовому прибутку) до обсягу реалізації (P_B):

$$P_B = \frac{\Pi_B}{T_B}, \quad (1.10)$$

де Π_B – валовий прибуток.

2. Прибутковість (по чистому прибутку) до обсягу реалізації ($P_{\text{ч}}$):

$$P_{\text{ч}} = \frac{\Pi_{\text{ч}}}{T_B}, \quad (1.11)$$

де $\Pi_{\text{ч}}$ – чистий прибуток.

Доцільно також визначити прибутковість товарів у розрізі територій, споживачів, каналів розподілення тощо та порівняти обсяги прибутку й обсяги реалізації продукції, отримані по окремих територіях, групах споживачів, каналах розподілення тощо.

Аналіз ефективності маркетингу доцільно провадити на основі розрахунку наступних показників:

1. Коефіцієнт знижок (K_3):

$$K_3 = \frac{C_3}{T_B}, \quad (1.12)$$

де C_3 – сума знижок.

2. Коефіцієнт рекламних витрат (K_P):

$$K_P = \frac{C_P}{T_B}, \quad (1.13)$$

де C_P – сума рекламних витрат.

3. Цінова перевага ($\Pi_{\text{п}}$):

$$\Pi_{\text{п}} = \frac{(\Pi_{\text{ф}} - \Pi_{\text{к}})}{\Pi_{\text{к}}}, \quad (1.14)$$

де $\Pi_{\text{ф}}$ – середня ціна підприємства по товарах;

$\Pi_{\text{к}}$ – середня ціна конкурента по тих самих товарах.

Аналіз товарно-матеріальних запасів передбачає вивчення структури запасів і розрахунків наступних показників:

1. Тривалість обороту запасів (оборотність у днях) – $T_{\text{оз}}$:

$$T_{\text{оз}} = \frac{Z_c}{P_1} \text{ або } Z_c \times \frac{D}{P_a}, \quad (1.15)$$

де Z_c – середня сума товарно-матеріальних запасів в аналізованому періоді (розраховується за формулою середньої хронологічної);

P_1 – денний обсяг реалізації товарів в аналізованому періоді;

D – кількість днів в аналізованому періоді;

P_a – обсяг реалізації в аналізованому періоді.

Зазначене вище дає підстави зробити висновок, що комплексне дослідження маркетингової діяльності аграрних підприємств на агропродовольчому ринку є необхідною передумовою формування стратегії і тактики їх перспективного розвитку. Для комплексного дослідження агропродовольчого ринку й отримання чіткої інформації найдоцільніше спиратися на такі методо-

логічні принципи: цілеспрямованість; комплексність; системність; систематичність; динамічність; урахування галузевої та територіальної специфіки; об'єктивність; ефективність.

Висновки. У статті систематизовано найбільш відомі підходи й моделі визначення та оцінювання маркетингової діяльності, на основі чого доведено недостатність вивчення цієї проблематики та обґрунтовано використання системи збалансованих показників для аграрних підприємств. Проаналізовано різні підходи до трактування сутності понять «результативність» та «ефективність» маркетингу, що дозволило встановити їх відмінність. Оцінка результативності маркетингової діяльності дозволяє виділити нереалізовані та/або неповністю реалізовані ринкові можливості підприємством, а також сприяє обґрунтуванню стратегічного його розвитку, інформує про необхідність більш повного задоволення потреб споживачів у якісній та безпечній продукції, а також переконує про доцільність диверсифікації виробничої діяльності та формування довгострокових партнерських відносин. Отже, під результативністю маркетингової діяльності аграрних підприємств ми розуміємо рівень реалізації комплексу маркетингових функцій, які спрямовано на досягнення стратегічних цілей щодо реалізації принципів сталого розвитку підприємства, галузі в цілому та сільської території.

Доведено, що збалансована система показників оцінки маркетингової діяльності підприємства включає: аналіз річних планів збуту, аналіз прибутковості, ефективності маркетингу, товарно-матеріальних запасів, що є необхідною передумовою формування стратегії і тактики його перспективного розвитку. Комплексне дослідження маркетингової діяльності суб'єктів господарювання на окремих ринках доцільно здійснювати, дотримуючись таких принципів: цілеспрямованість; комплексність; системність; систематичність; динамічність; урахування галузевої та територіальної специфіки; об'єктивність; ефективність. Невирішеними залишилися питання щодо формування системи оцінювання результативності маркетингової діяльності аграрних товаровиробників на основі нефінансових показників, які ураховують поведінкові реакції споживачів, постачальників, посередників та інших учасників ринку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kottler P. & Keller, K.L. (2007). *Marketing Management*. 12. vyd. Praha, Grada Publishing, a.s. 792 p.
2. Gaiardelli, P., Saccani, N. & Songini, L. (2007). Performance measurement of the after-sales service network – Evidence from the automotive industry. In *Computers in Industry*. Vol. 58 Iss: 7, pp. 698–708.
3. O'Sullivan, D., & Abela, A.V., & Hutchinson, M. (2009). Marketing performance measurement and firm performance. *European Journal of Marketing*, Vol. 43, Issue 5/6, pp. 35–38.
4. Barreta, A. D. (2008). The exclusion of indirect costs from efficiency benchmarking. In *An International Journal*, Vol. 15 Iss: 4, pp. 345–367.
5. Kottler P., Pfoertsch W. (2007). Being known or being one of many: the need for brand management for business to-business (B2B) companies. In *Journal of Business & Industrial Marketing*, Vol. 22 Iss. 6, pp. 357–362.
6. Town, J.S. (2000). Performance or measurement? In *Performance Measurement and Metrics*. Vol. 1. Iss: 1, pp. 43–54.
7. Zahay, D., & Griffin, A. (2002). Are customer information systems worth it? Results from B2B services. *Marketing Science Institute Report No. 02-113*. Cambridge, MA: Marketing Science Institute.
8. Koller, P. & Salzberger, T. (2009). Benchmarking in service marketing – a longitudinal analysis of the customer. In *Benchmarking: An International Journal*. Vol. 16 Iss: 3, pp. 401–414.
9. Barwise, P. & Farley, J.U. (2004). Marketing Metrics: Status of Six Metrics in Five Countries. In *European Management Journal*. Vol. 22 Iss: 3, pp. 257–262.
10. Bauer, J. & Tanner, S. J. & Neely, A. (2004). Developing a performance measurement audit template – a benchmarking study. In *Measuring Business Excellence*. Vol. 8 Iss: 4, pp. 17–25.
11. Gaiardelli, P., Saccani, N. & Songini, L. (2007). Performance measurement of the after-sales service network – Evidence from the automotive industry. In *Computers in Industry*. Vol. 58 Iss: 7, pp. 698–708.
12. Halachmi, A. (2005). Performance measurement in only on way of managing performance. In *International Journal of Productivity and Performance Management*. Vol. 54 Iss: 7, pp. 502–516.
13. Seggie, S.H., Cavusgil, E. & Phelan, S.E. (2007). Measurement of return on marketing investment: A conceptual framework and the future of marketing metrics. In *Industrial Marketing Management*, Vol. 36 Iss: 6, pp. 834–841.
14. Llonch, J., Eusebio, R. & Ambler, T. (2002). Measurement of Marketing Success: A Comparison Between Spain and the UK. In *European Management Journal*. Vol. 20, Iss: 4, pp. 412–422.
15. Друкер П.Ф. Управление, нацеленное на результаты: пер. с англ. М., Прогресс, 1992. 199 с.
16. Ассель Г. Маркетинг: принципы и стратегия. М.: Инфра-М, 2001. 804 с.
17. Ойнер О.К. Оценка результативности маркетинга: от ресурсной эффективности к интегрированным подходам. *Маркетинг в России и за рубежом*. 2008. № 1. С. 3–14.
18. Ойнер О.К. Управление результативностью маркетинга: учеб. для магистров. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Юрайт, 2012. 343 с.
19. Каплан Р.С., Нортон Д.П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию. М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. 320 с.

20. Артимонова І.В. Методичні підходи до оцінки ефективності маркетингової діяльності аграрних підприємств. Актуальні проблеми економіки, 2010. №5. 46–51.
21. Дайновський Ю.А. Особливості оцінювання економічної ефективності прийомів управління і маркетингу. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2012. № 4. С. 143–153.
22. Бобровник В.М. Контроль ефективності реалізації маркетингової концепції управління торговельним підприємством. Вісник Хмельницьк. нац. ун-ту. Економічні науки. 2010. Т. 4. № 6. С. 351–354.
23. Радіщук Т.П. Особливості прогнозування кон'юнктури товарного ринку. Вісник національного університету «Львівська політехніка». 2010. № 684. С. 39–42.
24. Дерев'яненко Т.Є. Маркетинговий аналіз кон'юнктури товарного ринку. Маркетинг в Україні. 2001. № 3. С. 35–37.
25. Пешкова Е.П. Маркетинговий аналіз в діяльності фірми. М.: ФіС, 1996. 264 с.

REFERENCES

1. Kotler P. & Keller, K.L. (2007). *Marketing Management*. 12.vyd. Praha, Grada Publishing, a.s. 792 p.
2. Gaiardelli, P., Saccani, N. & Songini, L. (2007). Performance measurement of the after-sales service network – Evidence from the automotive industry. In *Computers in Industry*. Vol. 58 Iss: 7, pp. 698–708.
3. O'Sullivan, D., & Abela, A.V., & Hutchinson, M. (2009). Marketing performance measurement and firm performance. *European Journal of Marketing*, Vol. 43, Issue 5/6, pp. 35-38.
4. Barreta, A. D. (2008). The exclusion of indirect costs from efficiency benchmarking. In *An International Journal*, Vol. 15 Iss: 4, pp. 345–367.
5. Kotler P., Pfoertsch W. (2007). Being known or being one of many: the need for brand management for business-to-business (B2B) companies. In *Journal of Business & Industrial Marketing*, Vol. 22 Iss. 6, pp. 357–362.
6. Town, J.S. (2000). Performance or measurement? In *Performance Measurement and Metrics*. Vol. 1. Iss: 1, pp. 43–54.
7. Zahay, D., & Griffin, A. (2002). Are customer information systems worth it? Results from B2B services. *Marketing Science Institute Report No. 02-113*. Cambridge, MA: Marketing Science Institute.
8. Koller, P. & Salzberger, T. (2009). Benchmarking in service marketing – a longitudinal analysis of the customer. In *Benchmarking: An International Journal*. Vol. 16 Iss: 3, pp. 401 – 414.
9. Barwise, P. & Farley, J.U. (2004). Marketing Metrics: Status of Six Metrics in Five Countries. In *European Management Journal*. Vol. 22 Iss: 3, pp. 257–262.
10. Bauer, J. & Tanner, S. J. & Neely, A. (2004). Developing a performance measurement audit template – a benchmarking study. In *Measuring Business Excellence*. Vol. 8 Iss: 4, pp. 17–25.
11. Gaiardelli, P., Saccani, N. & Songini, L. (2007). Performance measurement of the after-sales service network – Evidence from the automotive industry. In *Computers in Industry*. Vol. 58 Iss: 7, pp. 698–708.
12. Halachmi, A. (2005). Performance measurement in only on way of managing performance. In *International Journal of productivity and Performance Management*. Vol. 54 Iss: 7, pp. 502–516.
13. Seggie, S.H., Cavusgil, E. & Phelan, S.E. (2007). Measurement of return on marketing investment: A conceptual framework and the future of marketing metrics. In *Industrial Marketing Management*, Vol. 36 Iss: 6, pp. 834–841.
14. Llonch, J., Eusebio, R. & Ambler, T. (2002). Measure of Marketing Success: A Comparison Between Spain and the UK. In *European Management Journal*. Vol. 20, Iss: 4, pp. 412–422.
15. Druker P.F. (1992). *Upravlenie, nacelelnoe na rezul'taty [Results-based management]: per. s angl. M., Progress*. 199 p.
16. Assel' G. (2001). *Marketing: principy i strategija [Marketing: principles and strategy]. M., Infra-M, 804 p.*
17. Ojner O.K. (2008). *Ocenka rezul'tativnosti marketinga: ot resursnoj jeffektivnosti k integrirovannym podhodam. [Evaluating the effectiveness of marketing: from resource efficiency to integrated approaches]. Marketing v Rossii i za rubezhom. [Marketing in Russia and abroad], no 1. pp. 3–14.*
18. Ojner O.K. (2012). *Upravlenie rezul'tativnost'ju marketinga: ucheb. dlja magistriv. [Marketing performance management: Textbook. for masters]. 3-e izd., pererab. i dop. M., Jurajt, 343 p.*
19. Kaplan R.S., Norton D.P. (2004). *Sbalansirovannaja sistema pokazatelej. [Balanced scorecard. From strategy to action]. M., ZAO «Olimp-Biznes», 320 p.*
20. Artimonova I.V. (2010). *Metodychni pidhody do ocinky efektyvnosti marketyngovoi' dijal'nosti agrarnyh pidpryemstv. [Methodical approaches to the evaluation of the efficiency of marketing activities of agrarian enterprises]. Aktual'ni problemy ekonomiky, no 5, pp. 46–51.*
21. Dajnovsk'kyj Ju.A. (2012). *Osoblyvosti ocinjuvannja ekonomichnoi' efektyvnosti pryjomiv upravlinnja i marketyngu. Marketyng i menedzhment innovacij. [Features of evaluation of economic efficiency of methods of management and marketing. Marketing and innovation management], no 4. pp. 143–153.*
22. Bobrovnyk V.M. (2010). *Kontrol' efektyvnosti realizacii' marketyngovoi' koncepcii' upravlinnja torgovelnym pidpryemstvom. [Control over the effectiveness of implementing the marketing concept of a trading company]. Visnyk Hmel'nyc'. nac. un-tu. Ekonomichni nauky. Vol. 4, no 6. pp. 351–354.*
23. Radishhuk T.P. (2010). *Osoblyvosti prognuzuvannja kon'junktury tovarnogo rynku. [Features of forecasting of commodity market conditions]. Visnyk nacional'nogo universytetu «Lvivs'ka politehnika» [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"], no 684. pp. 39–42.*
24. Derev'janenko T.Je. (2001). *Marketyngovyj analiz kon'junktury tovarnogo rynku. [Marketing analysis of commodity market conditions]. Marketyng v Ukraїni. [Marketing in Ukraine], no 3. pp. 35–37.*
25. Peshkova E.P. (1996). *Marketingovyj analiz v dejatel'nosti firmy. [Marketing analysis in the activities of the firm]. M., FiS, 264 p.*

Методические подходы к оценке маркетинговой деятельности аграрных предприятий

Варченко О.М., Шупик С.М.

В статье представлены особенности производственной деятельности, влияющие на комплекс маркетинга и его результативность. Выделено, что в зарубежной практике используется система финансовых и нефинансовых показателей оценки результативности маркетинговой деятельности. Авторами систематизировано группу маркетинговых показателей, которая включает финансовые показатели; рыночные параметры; показатели реакции клиентов; индикаторы оценки работы с поставщиками и посредниками; характеристику инновационной деятельности.

Доказано, что оценка результативности маркетинговой деятельности позволяет аграрному предприятию определить текущую рыночную позицию и обосновать рациональные меры по ее усилению. Использование сбалансированной системы показателей оценки маркетинга позволяет проводить сравнительный анализ с конкурентами на рынке. Выявились трудности в установлении связей результата маркетинга с финансовыми показателями и показателями оценки результативности деятельности предприятия в целом, а также отсутствие в отечественной практике использования маркетинговых показателей, что требует проведения соответствующих исследований для создания банка первичных данных.

Обосновано, что основным критерием эффективности маркетинговой деятельности аграрного предприятия является полное удовлетворение потребностей потребителей в высококачественной и безопасной сельскохозяйственной продукции и продовольствии при имеющихся производственных возможностях, содействие в решении социальных и экологических проблем, а также формирование партнерских взаимоотношений с партнерами по бизнесу. Важной составляющей оценки маркетинговой деятельности аграрных предприятий является анализ маркетинговых затрат, который целесообразно осуществлять в три этапа с целью установления их влияния на формирование совокупных доходов.

Установлено, что построение системы показателей маркетинговой деятельности должна основываться на следующих принципах: использование обобщающих показателей; универсальности в использовании; единство между обобщающими и частными показателями; сочетание количественных и качественных оценок. Предложено осуществлять анализ результатов маркетинговой деятельности аграрных предприятий по следующим направлениям: анализ годовых планов сбыта, анализ доходности, эффективности маркетинга, товарно-материальных запасов. Поскольку деятельность аграрных предприятий осуществляется на агропродовольственном рынке, то для анализа и прогнозирования его конъюнктуры целесообразно использовать показатели, характеризующие внутренний товароборот, показатели внешней торговли, ценовые показатели.

Ключевые слова: аграрный маркетинг, показатели маркетинговой деятельности, затраты маркетинга, эффективность маркетинга.

Methodical approaches to the assessment of marketing activities of agricultural enterprises

Varchenko A., Shupik S.

It is justified that the uncertainty in the agrarian enterprises functioning and the market dynamism are increasing which requires their management system to ensure continuous accounting of the external and internal environment and the development of effective measures to adapt activities to market conditions. Under such conditions, marketing activities are becoming one of the most important areas of strategic management, since reasonable management actions and measures in marketing can increase the competitiveness of the enterprise and its products on the market, and, consequently, increase market share and expand the boundaries of the target segments as well as create a positive image of the enterprise and maintain a business reputation, which reflects the relevance of the research subject of and the need for further research on the developing a system of indicators of marketing activity effectiveness in enterprises marketing activities.

The paper aims to generalize the methodological tools for evaluating the marketing activities of business institutions and to substantiate the system of indicators for its analysis in agrarian enterprises, which involves the following tasks: to systematize approaches in foreign practice regarding developing the system of marketing activity indicators; to clarify the definitions of the concepts of "performance" and "effectiveness" of marketing activities; to offer a complex system of indicators for assessing the marketing activities of agrarian enterprises.

The following methods were used in the research: synthesis, systematization and generalization, economic statistical (definition of integral indicator of marketing activity efficiency), logical generalization and system approach (developing the system of measures to increase the efficiency of marketing activities of enterprises).

The article presents the peculiarities of manufacturing activities influencing the marketing complex and its performance. It is pointed out that the foreign practice uses a system of financial and non-financial indicators for assessing the marketing activities effectiveness. The authors systematize a group of marketing indicators, which includes financial indicators, market parameters, customer response indicators; indicators for assessing work with suppliers and intermediaries; innovation activity characteristics.

It is proved that the evaluation of the marketing activity effectiveness allows the agrarian enterprise to determine the current market position and to substantiate reasonable measures to strengthen it. The use of a balanced system of indicators of marketing evaluation allows to do the comparative analysis with competitors in the market. The difficulties in establishing the relation between the marketing results and financial indicators and indicators of the evaluation of the company's overall performance as well as the lack of domestic practice of using marketing indicators, which requires conducting relevant research to create a bank of primary data were identified.

It is substantiated that full satisfaction of consumers' needs in high quality and safe agricultural products and foodstuffs, subject to the availability of production opportunities, assistance in solving social and environmental problems, as well as establishing business partnership are main criteria for agrarian enterprise marketing activities effectiveness. The analysis of the marketing costs, which is expedient to be carried out in three stages in order to determine their influence on the formation of aggregate income is an important part of agrarian enterprises marketing activities assessment. It was found out that the

marketing activity indicators system development should be based on the following principles: use of general indicators; versatility in their use; the unity between generic and partial indicators; combination of quantitative and qualitative assessments.

It is proposed to analyze the results of agrarian enterprises marketing activities in the following areas: analysis of annual sales plans, profitability analysis, marketing effectiveness, inventory. Since the activities of agrarian enterprises are carried out on the agro-food market, it is expedient to use domestic commodity turnover indicators, foreign trade, price indices for the analysis and forecasting of its business environment.

The authors developed a methodical approach to enterprise marketing activities effectiveness assessment and improvement. Particular indicators are defined for the evaluation of the effectiveness of the marketing complex elements; a system of measures for improving the efficiency of enterprises marketing activities was developed. The reasonable proposals concerning the system of indicators of the enterprises marketing activities effectiveness evaluation should be used in the practical activities of agrarian enterprises, authority bodies (for example, for the development of regional development programs for agricultural sector actors, etc). Further research in this area are to focus on the studying the factors influencing the efficiency of marketing strategy development and implementation in the enterprise under the modern economic conditions.

Key words: agrarian marketing, indicators of marketing activity, marketing costs, marketing efficiency.

Надійшла 20.04.2018 р.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ АГРОБІЗНЕСУ ТА НАПРЯМИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

УДК 332.2.021

ГУНЬКО Л.А., канд. екон. наук

Національний університет біоресурсів і природокористування України

liudmyla_g@ukr.net

ПОЛІЩУК С.П., канд. екон. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

marvels@ukr.net

КОЛГАНОВА І.Г., здобувач

Національний університет біоресурсів і природокористування України

kolganova_i@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ЗЕМЕЛЬНИМИ РЕСУРСАМИ У КРАЇНАХ ЄС: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано основні принципи і тенденції розвитку земельних відносин у Європі, визначено проблеми доступу до земельних ресурсів у ЄС та шляхи їх вирішення. Проведено аналіз особливостей регулювання земельної політики та органів, які регулюють питання пов'язані із землею на прикладах країн ЄС. Європейська практика реформування земельних ресурсів показує, що система управління земельними ресурсами базується на земельному кадастрі та оцінці землі. Для стимулювання розвитку реформування земельних ресурсів в Україні, першочергово необхідно зміцнити правову та законодавчу базу. Визначено основні завдання здійснення земельних реформ у країнах ЄС, які впливають на розвиток земельних відносин. Розглянуті основні статистичні інструменти на рівні ЄС. Зазначаються фактори, які слід враховувати під час роботи над законодавством, організацією, а також механізмами фінансування, необхідними для реалізації і ведення ефективної і стабільної системи управління земельними ресурсами. Управління земельними ресурсами в ЄС гарантує право власності та його захист, підтримує оподаткування землі та нерухомості, розвиває ринок землі, захищає земельні ресурси та підтримує моніторинг навколишнього середовища, покращує міське планування і розвиток інфраструктури.

Ключові слова: управління земельними ресурсами, земельні ресурси, земля, фермерське господарство, ринок землі.

Постановка проблеми. Європейська економічна комісія ООН (ЄЕК) у 1993 р. ініціювала розширення можливостей країн, переважно, Центральної та Східної Європи у сфері управління земельними ресурсами. Пріоритет надається вирішенню поточних проблем і потреб, які пов'язані з управлінням земельними ресурсами, що направлені на обмін досвідом можливостей застосування процедур, методів і політики в управлінні земельними ресурсами, що подібні до тих, які склалися в країнах з ринковою економікою в регіоні ЄЕК.

Країни, які колись називалися «країнами з перехідною економікою», створили нові системи управління земельними ресурсами та, подібно до їх партнерів в Європі, стикаються з новими проблемами, особливо в зв'язку зі стійкістю їх розвитку.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Дослідження розвитку земельних відносин в Україні та за кордоном завжди перебувало у центрі уваги науковців. Окремі аспекти висвітлювалися у роботах Альошкіна Л., Мартина А., Романовська О. та ін. Автори наголошують на необхідності впровадження успішних практик управління земельними ресурсами розвинутих країн ЄС, які подібні до тих, що склалися в країнах з ринковою економікою в регіоні ЄЕК. Однак за наявності значної кількості ґрунтовних наукових досліджень залишається низка невирішених та дискусійних питань, що потребують подальшого пошуку шляхів їх розв'язання.

Мета статті полягає в обґрунтуванні необхідності формування комплексної системи управління земельними ресурсами. У роботі під складовими системи управління земельними ресурсами розглядається система нормативно-правового регулювання, організація використання та відтворення земельних ресурсів базами даних і картами, а також механізмами фінансування,

у сільськогосподарських підприємствах, бази даних та карти землекористування, а також економічні інструменти регулювання ринку землі тощо. Очевидно, кожна країна має створити й використовувати свою власну систему з урахуванням своїх соціальних і економічних умов.

Матеріал і методика дослідження. Теоретичною та методичною основою дослідження стали нормативно-правове регулювання землекористування в ЄС, праці зарубіжних та вітчизняних науковців з питань теорії й методології управління використанням та відтворення земельних ресурсів. Для досягнення мети та вирішення поставлених завдань використано наступні методи наукового дослідження: монографічний, системно-аналітичний, абстрактно-логічний та порівняльний.

Основні результати досліджень. У 2013 році в 27 країнах-членах ЄС лише 3,1 % господарств займали 52,2 % сільськогосподарських угідь у Європі, тоді як 76,2 % господарств використовували лише 11,2 % сільськогосподарських угідь. Ця тенденція йде врозрід з європейською сталою, багатофункціональною сільськогосподарською моделлю, в якій сімейні ферми займають важливе місце. Це свідчить про відмінність землекористування в ЄС – з коефіцієнтом Джині (показник нерівності розподілу деякої величини) 0,82 – порівняно з такими країнами як Бразилія, Колумбія та Філіппіни.

В таблиці 1 відображено порівняння кількості та розмірів фермерських господарств в деяких країнах-членах ЄС.

Таблиця 1 – Кількість та розмір фермерських господарств в ЄС, 2015 р.

Країна	Кількість господарств, тис.	Середній розмір господарств, га
Болгарія	493	6,2
Іспанія	1044	23,8
Італія	1679	7,6
Угорщина	629	6,8
Польща	2391	6,5
Румунія	3931	3,5
Словаччина	69	28,1

Джерело: складено за даними служби EUW Staf.

Земля, з одного боку, є майном, а з іншого – суспільним активом та є предметом соціальних зобов'язань. Оскільки немає загальної або спільної компетенції щодо управління землями, адже різні установи здійснюють різні соціальні, культурні та екологічні аспекти управління земельними ресурсами, це створює необхідність більш цілісного підходу до управління земельними ресурсами на рівні ЄС [3].

Сільськогосподарське землекористування є найпоширенішою формою землекористування в ЄС; воно становило 43,5 % від загальної площі станом на 2015 рік (рис. 1).

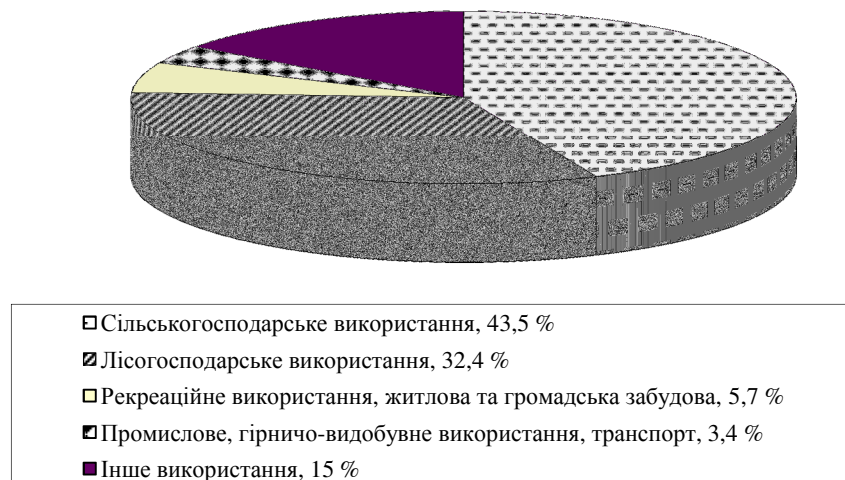

Рис. 1. Види землекористування ЄС станом на 2015 р., % від загальної площі.

Джерело: складено за даними служби EUW Staf.

Земельні ресурси є джерелом конфлікту не тільки через використання, а й в результаті суперництва між фермерами та несільськогосподарськими інвесторами. Держави-члени ЄС несуть відповідальність за те, що політика ринку землі і ринок сільськогосподарських земель регулюються по-різному в окремих державах-членах ЄС, а це може серйозно вплинути на конкурентоспроможність фермерських господарств на внутрішньому ринку.

Земля є цінним виробничим фактором для фінансування, на сьогодні це пов'язано з державними правилами спадкування, що спричиняє необхідність капіталокладень кожного разу, коли землю у спадок приймає нове покоління. При чому, ціна землі впливає на її концентрацію.

Існують статистичні інструменти на рівні ЄС, такі як: «Мережа даних бухгалтерського обліку фермерських господарств» (FADN), «Статистика структури ферм» та «Інтегрована система адміністрування та управління» (IACS), які проводять збір даних по різних аспектах землекористування. Наразі поки ще немає відкритих та якісних даних про землекористування, структуру власності, лізингову структуру, а також даних про зміну вартості та об'ємів на ринках землі, а також даних відповідних соціальних та екологічних показників на європейському рівні. Щоправда в деяких державах-членах ЄС такі дані вже збираються та публікуються, хоча і не повністю.

На ринку землі необхідна достатня відкритість, в тому числі щодо раціонального розподілу землі, а також прозорою має бути діяльність установ, що діють на ринку землі.

Продаж землі інвесторам та холдинговим компаніям, які не пов'язані із сільським господарством, є першочерговою проблемою в усьому ЄС. Слід враховувати, що після закінчення мораторію на продаж землі іноземцям, особливо нові держави-члени ЄС, зіткнулися з надзвичайно сильним тиском щодо питання внесення змін у своє законодавство. Оскільки порівняно низькі ціни на землю спростили продаж сільськогосподарських угідь крупним інвесторам [1].

Наявність значних площ сільськогосподарських угідь є важливим принципом соціальної ринкової економіки та важливою передумовою соціальної єдності, створення робочих місць у сільській місцевості, високої доданої вартості сільського господарства.

Сільськогосподарські угіддя, що використовуються для дрібного фермерства, мають особливий вплив на управління водними ресурсами та клімат, кількість викидів вуглецю та на виробництво "здорової" їжі, а також для біорізноманіття, родючості ґрунтів та збереження ландшафту. Близько 20 % сільськогосподарських угідь в Європі вже зазнали впливу зміни клімату, ерозії та дефляції, недбалого використання. Також внаслідок глобального потепління деякі регіони ЄС, особливо на півдні Європи, вже зазнали такого негативного явища як посуха та інших надзвичайних погодних явищ, що призвело до погіршення та зниження якісних показників ґрунту, придатності для сільськогосподарського використання.

Існує суттєва диспропорція у розподілі високоякісних сільськогосподарських угідь. Тому слід враховувати, що земля є визначальною для якості продуктів харчування, продовольчої безпеки та добробуту людей. Попит на продукти харчування та корми, природне паливо та відновлюване джерело сировини для паливно-енергетичної, хімічної та текстильної промисловості, а також для біоекономіки постійно зростає, а отже, і ціна на землю теж зростає.

Дрібні та середні господарства, розподілена власність або належним чином регульована оренда і доступ до спільних земель є найкращим способом забезпечення сталого землекористування. Тому, що такі форми господарювання заохочують людей залишатися в сільській місцевості та дозволяють їм там працювати, що позитивно впливає на соціально-економічну інфраструктуру сільських районів, продовольчу безпеку, самостійне харчування та збереження сільського побуту.

Метою аграрної політики Європи є збереження європейської багатофункціональної моделі сільського господарства, що характеризується в першу чергу малими та середніми сімейними і кооперативними господарствами, що володіють землею. Широкий розподіл активів, володіння та вільний доступ до спільних земель гарантують безперешкодний доступ до ресурсів та різноманітну сільськогосподарську структуру на основі традицій, які склалися, та правової визначеності. Тому така модель гарантує виробництво традиційних продуктів та сприяє інноваціям, і забезпечує при цьому захист навколишнього середовища та майбутніх поколінь [3].

Крім виробництва продуктів харчування, сімейні господарства виконують дуже важливі соціальні та екологічні функції, які промислове сільське господарство не завжди може забезпечити. Тому сільське господарство малого та середнього бізнесу, де працюють сім'ями, є дуже перспекти-

вною моделлю для майбутнього, в тому числі з економічного погляду, оскільки такі ферми часто мають значну внутрішню диверсифікацію, та сприяють підвищенню рівня доданої вартості в сільській місцевості.

Майбутнє аграрного сектору залежить від молодого покоління, а також від готовності до інновацій та інвестування, що є визначальним для майбутнього сільських районів, оскільки це єдиний спосіб зупинити старіння сільського населення та забезпечити правонаступництво господарствам. З іншого боку, молодим фермерам та новим підприємцям особливо важко отримати доступ до землі та кредитування, що може зробити аграрний сектор менш привабливим.

Ціни на сільськогосподарські землі та орендну плату у багатьох регіонах піднімаються до рівня, який сприяє фінансовим спекуляціям, і робить неможливим для багатьох господарств отримати в оренду землю або придбати додаткові землі, необхідні для збереження життєздатності малих та середніх господарств, не кажучи вже про те, щоб створити нові ферми, оскільки на ринку практично немає землі [8].

Відмінності між державами-членами ЄС в цінах на сільськогосподарські землі ще більше підкреслюють процеси концентрації, а тенденція зміни цін на землю не залежить від економічних тенденцій в інших секторах.

У багатьох державах-членах ЄС ціни на продаж та, в деяких випадках на оренду сільськогосподарських земель, більше не базуються на доходах, які можуть бути отримані в результаті виробництва продуктів харчування [2].

Орендні ставки майже ніколи не базуються на доходах, які можуть отримувати ферми, а це означає, що капіталовкладення мають занадто великий ризик, пов'язаний із залученням фермерських господарств.

Попит на продукти харчування та корми доповнюється зростанням попиту на сировину для «біоекономіки», такої як біопаливо та матеріали для хімічної і текстильної промисловості, що викликає інтерес до придбання сільськогосподарських угідь з боку нових працівників.

Деякі держави-члени ЄС поки не запроваджують ефективну земельну політику. В окремих випадках субсидії можуть заохочувати процеси концентрації землі, оскільки більший дохід мають великі ферми та фермери, які вже добре зарекомендували себе. Використання цих коштів призводить до зростання цін на землю, що, як правило, сприяє виходу на ринок землі нових учасників, які шукають землю, на якій можна буде організувати сільськогосподарське виробництво, а також малих і середніх підприємств, які найчастіше мають меншу фінансову підтримку. Це означає, що часто, європейські сільськогосподарські фонди, які також призначені для середніх та малих ферм, опиняються не у тих, кому потрібні [4, 5].

Концентрація землі в руках невеликої кількості виробників спотворює виробничі та ринкові процеси та може мати негативний вплив на сільське господарство ЄС в цілому.

Спільна сільськогосподарська політика (САП), яка була реформована в 2013 році, також допомогла обмежити ці процеси, поступово скоротивши підтримку. Ці прямі виплати відіграють важливу роль у забезпеченні конкурентоспроможності та стабільності європейських ферм, які відповідають високим стандартам виробництва [8].

Основними завданнями, що ставлять органи управління ЄС щодо покращення доступу до земельних ресурсів, є вимога до держав-членів ЄС в своїй публічній політиці забезпечувати збереження та управління сільськогосподарськими землями.

Органи управління ЄС закликають створити «Службу спостереження» (Комісію) для збору інформації та даних про рівень концентрації сільськогосподарських угідь та землекористувань, відзначаючи, що слід вести облік ринкових цін та орендної плати, а також слідкувати за ринковою поведінкою власників та орендарів, слідкувати за втратою сільськогосподарських угідь, за змінами в землекористуванні, тенденціями змін родючості та ерозії ґрунтів, та регулярно складати звіти [12].

Основні завдання, які постають перед ЄС [10, 11]:

- держави-члени ЄС мають регулярно надавати інформацію щодо змін у своєму національному законодавстві стосовно земельних відносин, змін у землекористуванні та випадків, пов'язаних із купівлею спекулятивних земель;

- створити робочу групу для вивчення проблеми концентрації сільськогосподарських угідь, провести дослідження про вплив методів політики ЄС та держав-членів ЄС на концентрацію землі та сільськогосподарське виробництво, аналізувати ризики, пов'язані з концентрацією зе-

мель для забезпечення продовольства, зайнятості населення, зміною навколишнього середовища, якості ґрунту та розвитку сільських районів;

- зосередити свою політику щодо землекористування на застосуванні наявних інструментів, таких як оподаткування, схеми допомоги та фінансування САП, щоб підтримувати сільськогосподарську модель на території всього ЄС на основі сім'ї;

- регулярно збирати дані про рівень орендної плати і цін на землю та порівнювати їх з якістю ґрунтового покриву, включаючи придбання землі шляхом купівлі акцій та трансакцій із великими земельними ділянками, втрату права власності, порушення права на землекористування та спекулятивні підвищення цін у всіх державах-членах ЄС;

- опубліковувати управлінські алгоритми щодо гармонізації практики бухгалтерського обліку, заохочувати обмін найкращими практиками у національних законодавствах для визначення заходів щодо захисту сільськогосподарських угідь та діяльності фермерських господарств;

- держави-члени ЄС мають створювати такі кадастри сільськогосподарських угідь, в яких всі права власності та права користування сільськогосподарськими землями реєструються на сучасній, точній та зрозумілій базі, при повному дотриманні захисту даних прав учасників та були представлені у формі анонімних, публічно доступних статистичних даних;

- регулярно звітувати перед Радою і Парламентом щодо питання стану використання землі і її структури, цін і національної політики, законів про власність та оренду земель сільськогосподарського призначення; звітувати перед Комітетом з питань світової продовольчої безпеки (CFS) з приводу впровадження у ЄС в рамках Добровільних рекомендацій CFS головного управління землекористуванням, рибальством та лісами в контексті національної продовольчої безпеки (VGGT).

Продумана та узгоджена політика щодо ринку землі, яка здійснюється за допомогою інструментів регіонального та місцевого планування землекористування, має сприяти скороченню використання землі, що не пов'язане з сільським господарством. Хоча земельна політика по суті є важливим питанням для держав-членів ЄС, на нього можуть вплинути САП або відповідні сфери політики, що в свою чергу серйозно вплине на конкурентоспроможність фермерських господарств на внутрішньому ринку. Земельна політика має сприяти забезпеченню широкого, справедливого й рівноправного розподілу землекористування та доступу до землі, а також статусу фермерів-орендарів, оскільки це прямо впливає на життя в сільській місцевості, умови праці та якість життя. Слід звертати увагу на важливу соціальну функцію землекористування та управління протягом поколінь, з огляду на те, що втрата фермерських господарств та робочих місць призведе до краху європейського дрібного сільського господарства та до загибелі сільських районів і, таким чином, призведе до структурних змін, які небажані для суспільства в цілому [3].

Хороша система управління земельними ресурсами в ЄС, яку для прикладу, можна використати і в Україні, гарантує право власності та його захист, підтримує оподаткування землі та нерухомості, забезпечує гарантії кредиту, розвиває ринок землі і здійснює їх моніторинг, захищає земельні ресурси та підтримує моніторинг навколишнього середовища, сприяє землеустрою державних земель, зменшує кількість земельних спорів, сприяє земельній реформі в сільській місцевості, покращує міське планування і розвиток інфраструктури, а також забезпечує статистичні дані, які допомагають здійснювати хороше управління на вищому рівні. Адже, ефективні системи обліку прав власності на землю, оцінки земель та використання земель є фундаментом, від якого залежить ефективна робота ринкової економіки і який лежить в основі стійкого та продуктивного управління використанням земельних ресурсів. Такі системи зменшують ризик для кредиторів по іпотечі, а отже, сприяють більшій ефективності та економічному зростанню.

Висновки. Переваги співпраці України з державами-членами ЄС полягають в тому, що саме вони у довгостроковій перспективі будуть визначати напрями економічного розвитку.

Співтовариство ставить за мету визначити шляхи створення спільного ринку, підтримки на всій території стабільного і злагодженого прогресу економічної діяльності, значного соціального захисту, гендерної рівності, сталого розвитку, значної конкурентоспроможності та підвищення економічних показників, покращення стану навколишнього середовища та зростання якості життєвих принципів земельної політики ЄС. Можна зробити висновок, що серед законодавчих актів ЄС земельне право як окрема галузь не виділяється. У галузі земельних відносин регулювання в основному здійснюється певними актами природоохоронного господарського, містобудівного і аграрного права.

Земельна політика визначає засади і норми управління земельними ресурсами і правами власності на землю, а також правові методи використання, відчуження і доступу цих прав. Вона уточнює вимоги, відповідно до яких має проводитися розвиток землекористування та його адміністрування, а саме – обумовлює перелік умов і процедур, які сприяють підтвердженню прав на землю і управління цими землями, крім того визначає методи розпорядження інформацією про землеволодіння.

Земельна політика в європейському розумінні має на меті добитися відповідальності за виконання земельного законодавства та провадження землеустрою.

Удосконалення управління земельними ресурсами в умовах європейської інтеграції має стати головним завданням в процесі наближення України до ЄС за економічним, соціальним, політичним та науковим шляхами співпраці.

Узагальнення європейської практики управління земельними ресурсами дозволило встановити, що раціональне землекористування є складним процесом, який потребує урахування специфічності об'єкта, а також перебуває під впливом численних чинників зовнішнього та внутрішнього середовища.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дудич Г. Застосування у сільському господарстві України зарубіжного досвіду удосконалення земельних відносин. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. № 1-2. С. 101-107.
2. Малько Ю. Конвергенція політики сільського розвитку в європейському просторі. *Науковий вісник*. 2014. Вип. 14 «Демократичне врядування». URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf
3. Романовська О. Міжнародний досвід земельної реформи: чому немає панaceaї. Проект «Популярна економіка: моніторинг реформ». 2013. № 11 С. 1–25. URL: http://www.case-ukraine.com.ua/wp-content/uploads/2013/06/MonthlyCaseStudy30052013_Land-Reform-FINAL.pdf (дата звернення 10.10.2017).
4. Федоров М. М., Ходаківська О.В., Корчинська С.Г., Солов'яненко Н.А. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин у сільському господарстві на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенка, М.М. Федорова. К. : ННЦ ІАЕ, 2012. 60 с.
5. Управление земельными ресурсами в Европе. Тенденции развития и основные принципы. ООН. Нью-Йорк-Женева, 2005. 145 с.
6. Шарий Г.І. Закордонний досвід управління та реформування земельних відносин. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 165-166.
7. Шкуропат О. Досвід країн Європейського Союзу в державному управлінні земельними відносинами. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 3. С. 186-197.
8. Ciaian P. d'Artis Kancs, Swinnen J., Herck K. (2012). *Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets*. Brussels: Centre for European Policy Studies, 22 p.
9. European statistics. European Commission. Electronic data. Brussels, 2015. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
10. Raggi M. L. (2013). The effects of the Common Agricultural Policy on exit strategies and land reallocation. *Land Use Policy*, pp. 114–125.
11. European Union accession and land tenure data in Central and Eastern Europe. Food and Agriculture Organization of The United Nations. Rome: FAO, 2006. 312 p.
12. *Agriculture, forestry and fishery statistics*. 2015 edition. Statistical books. Eurostat. Luxembourg: Publications Office of European Union, 2016. 206 p.
13. Farm structure statistics. Eurostat statistics URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics (дата звернення 10.10.2017).
14. Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. (2013). Possible effects on EU land markets of new cap direct payments. Study. Brussels. 96 p.
15. Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Study / Johan Swinnen at all. Brussels, 2013. 96 p.
16. Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. (2009). Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States. Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels. URL: <http://siteresources.worldbank.org> (дата звернення 10.09.2017).
17. Johan Swinnen, Liesbet Vranken, Victoria Stanley. (2006). Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region. The World Bank. – Washington, D.C. Vol. 1, No. 4.
18. Rural Development policy 2007–2013. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm
19. Situation and prospects for EU agriculture, December, 2010 / European Commission DirectorateGeneral For Agriculture And Rural Development. Directorate L. Economic analysis, perspectives and evaluations, available at : ec.europa.eu.
20. Rural development 2014–2020. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_en.htm.

REFERENCES

1. Dudych G. (2014). Zastosuvannja u sil's'komu gospodarstvi Ukrai'ny zarubizhnogo dosvidu udoskonalennja zemel'nyh vidnosyn. *Agrarna ekonomika*. [Application in agriculture of Ukraine of foreign experience in improving land relations. Agrarian economy.] Vol. 7. No 1-2, pp. 101-107.

2. Mal'ko Ju. (2014). Konvergencija polityky sil'skogo rozvytku v jevroejs'komu prostori. Naukovyj visnyk. [Convergence of rural development policy in the European space. Scientific Herald.] Vol. 14 «Demokratyчне vrjaduvannja». URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf
3. Romanovs'ka O. (2013). Mizhnarodnyj dosvid zemel'noi' reformy: chomu немає panacei'. Proekt «Populjarna ekonomika: monitoring reform». [International experience of land reform: why there is no panacea. Project "Popular Economy: Monitoring Reforms"]. No 11, pp. 1–25. URL: http://www.case-ukraine.com.ua/wp-content/uploads/2013/06/Monthly CaseStudy30052013_Land-Reform-FINAL.pdf (data zvernennja 10.10.2017).
4. Fedorov M. M., Hodakivs'ka O.V., Korchyns'ka S.G., Solov'janenko N.A. (2012). Strategichni naprjamy rozvytku zemel'nyh vidnosyn u sil'skomu gospodarstvi na period do 2020 roku [Strategic directions of development of land relations in agriculture till 2020]. K., NNC IAE, 60 p.
5. Upravlyenye zemel'nymy resursamy v Evrope. Tendencyy razvytyja y osnovnye pryncypy. OON. [Land management in Europe. Trends in development and basic principles.]. N'ju-Jork-Zheneva, 2005. 145 p.
6. Sharyj G.I. (2013). Zakordonnyj dosvid upravlinnja ta reformuvannja zemel'nyh vidnosyn. Inno" vacijna ekonomika. [Foreign experience in managing and reforming land relations. Innovation Economics.]. No 6, pp. 165-166.
7. Shkuropat O. (2013). Dosvid krai'n Jevroejs'kogo Sojuzu u derzhavnomu upravlinni zemel'nymy vidnosynamy. Derzhavne upravlinnja ta misceve samo" vrjaduvannja. Vol. 3, pp. 186-197.
8. Ciaian P. d'Artis Kancs, Swinnen J., Herck K. (2012). Institutional Factors Affecting Agricultural Land Markets. Brussels: Centre for European Policy Studies [Experience of the European Union countries in the state management of land relations. Public Administration and Local Self-Government.]. 22 p.
9. European statistics. European Commission. Electronic data. Brussels, 2015. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
10. Raggi M. L. (2013). The effects of the Common Agricultural Policy on exit strategies and land reallocation. Land Use Policy, pp. 114–125.
11. European Union accession and land tenure data in Central and Eastern Europe. Food and Agriculture Organization of The United Nations. Rome FAO, 2006. 312 p.
12. Agriculture, forestry and fishery statistics. 2015 edition. Statistical books. Eurostat. Luxembourg: Publications Office of European Union, 2016. 206 p.
13. Farm structure statistics. Eurostat statistics URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_statistics (дата звернення 10.10.2017).
14. Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. (2013). Possible effects on EU land markets of new cap direct payments. Study. Brussels. 96 p.
15. Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs, Kristine Van Herck, Liesbet Vranken. (2013). Possible effects on eu land markets of new cap direct payments. Brussels, 96 p.
16. Johan Swinnen, Pavel Ciaian, d'Artis Kancs. (2009). Study on the Functioning of Land Markets in the EU Member States. Centre for European Policy Studies, Place du Congres 1, B-1000 Brussels. URL: <http://siteresources.worldbank.org> (дата звернення 10.09.2017).
17. Johan Swinnen, Liesbet Vranken, Victoria Stanley. (2006). Emerging Challenges of Land Rental Markets. A Review of Available Evidence for the Europe and Central Asia Region. The World Bank. - Washington, D.C. Vol. 1, No. 4.
18. Rural Development policy 2007–2013, URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm
19. Situation and prospects for EU agriculture, December, 2010 / European Commission=
19. Directorate General For Agriculture And Rural Development. Directorate L. Economic analysis, perspectives and evaluations, available at : ec.europa.eu.
20. Rural development 2014–2020. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_en.htm.

Особенности публичного управления земельными ресурсами в странах ЕС: опыт для Украины

Гулько Л.А., Полищук С.П., Колганова И.Г.

Проанализированы основные принципы и тенденции развития земельных отношений в Европе, определены проблемы доступа к земельным ресурсам в ЕС и пути их решения. Проведен анализ особенностей регулирования земельной политики и органов, регулирующих вопросы, связанные с землей на примерах стран ЕС. Европейская практика реформирования земельных ресурсов показывает, что система управления земельными ресурсами базируется на земельном кадастре и оценке земли. Для стимулирования развития реформирования земельных ресурсов в Украине, в первую очередь необходимо укрепить правовую и законодательную базу. Определены основные задачи осуществления земельных реформ в странах ЕС, которые влияют на развитие земельных отношений. Рассмотрены основные статистические инструменты на уровне ЕС. Указываются факторы, которые следует учитывать при работе над законодательством, организацией, а также механизмами финансирования, необходимыми для реализации и ведения эффективной и стабильной системы управления земельными ресурсами. Управление земельными ресурсами в ЕС гарантирует право собственности и его защиту, поддерживает налогообложение земли и недвижимости, развивает рынок земли, защищает земельные ресурсы и поддерживает мониторинг окружающей среды, улучшает городское планирование и развитие инфраструктуры.

Ключевые слова: управление земельными ресурсами, земельные ресурсы, земля, фермерское хозяйство, рынок земли.

Features of the public administration of land resources in the eu: experience for Ukraine

Hunko L., Polishchuk S., Kolhanova I.

Unequal distribution of agricultural land is an analogue of the uneven distribution of subsidies to CAP, since direct payments, which lead to a large share of CAPS expenditures, are mainly realized per hectare. The actual distribution of land and subsidies may be even more uneven, since the statistics do not allow to establish anything about the ownership and control of

farms. As access to land and possession is an important right established by the national legislation of each Member State of the EU.

It is noted that programs aimed at combining small plots of land use different methods within an integrated land management system that take into account local and regional conditions and are an integral tool for improving agrarian structures and settling land disputes. In this context, it is worthwhile to consolidate land through land lease, and rental prices should relate to the production potential and profitability that are most suitable for the agricultural economy.

The purpose of the paper is to show the benefits of an up-to-date and reliable land management system. This article describes the factors that should be taken into account when working on legislation, organization, databases and maps, as well as the financing mechanisms needed to implement and maintain an efficient and sustainable land management system. Each country must create and use its own system, taking into account its social and economic conditions.

The UN Economic Commission for Europe (ECE) in 1993 initiated expansion of the capacity of countries, mainly Central and Eastern Europe, in land administration. Priority is given to solving current problems and needs associated with land administration, aimed at exchanging experience in the application of procedures, methods and policies in land management similar to those that have developed in market economies in the ECE region.

In 2013, in 27 EU member states, only 3.1% of farms occupied 52.2% of agricultural land in Europe, while 76.2% of farms used only 11.2% of agricultural land.

The land, on the one hand, is a property, and on the other – a social asset and is the subject of social obligations. Since there is no general or shared competence for land management, as different institutions implement various social, cultural and environmental aspects of land management, this creates a need for a more integrated approach to land management at the EU level.

The purpose of European agrarian policy is to preserve the European multifunctional model of agriculture, which is characterized first and foremost by small and medium-sized family and cooperative farms owning land.

The benefits of Ukraine's cooperation with the EU member states lies in the fact that in the long-term they will determine the directions of economic development.

Necessary measures that some EU member states use to regulate their land markets in order to avoid speculative land deals. The EU Member States should support all innovative land allocation measures that will encourage farmers' confidence, in particular through investment funds, on a solidarity basis, which enables depositors to help young people who do not have sufficient resources to acquire land and, in order to start a career in agriculture.

The land policy in the European sense aims to achieve certain goals concerning the protection and distribution of rights to land, land management, access to land resources, including appropriate forms of land use. It defines the principles and rules for the management of land ownership rights and natural resources, as well as legal methods of access, use, confirmation and alienation of these rights. The land policy details the conditions under which land use development and administration are carried out, namely, it defines a list of rules and procedures by which the confirmation of rights and the management of land and the way of disposal of information about land tenure is carried out.

Land administration in the EU guarantees the right of property and its protection, supports land and real estate taxation, develops the land market, protects land resources and supports environmental monitoring, improves urban planning and infrastructure development.

Improving the land policy of Ukraine in the context of European integration should become an important task on the way of Ukraine's approach to the EU in the political, social, financial, economic and scientific areas of cooperation.

Key words: land management, land resources, land, farming, land market.

Надійшла 10.05.2018 р.

ЗМІСТ

АГРАРНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА
ТА СІЛЬСЬКИЙ РОЗВИТОК

Даниленко А.С., Крисанов Д.Ф. Ключові складові збалансованого розвитку сільського сектору України.....	5
Томашук І.В. Пріоритети розвитку інфраструктури сільських територій як складової забезпечення сталого розвитку.....	22
Скарбовійчук Т.В. Особливості управління розвитком малих міст та обласного центру аграрного регіону.....	31
Ryabchenko O., Бурляй А. Інституційні засади класифікації малих сільських господарств в Україні в контексті сталого розвитку.....	40

ІНВЕСТИЦІЇ, ФІНАНСИ ТА БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ОБЛІК

Прокопчук О.Т. Особливості формування та сучасні тенденції функціонування українського ринку агрострахових послуг.....	50
Юдін В.К. Інструменти управління ризиками в сільському господарстві.....	59
Стаднік Л.І. Організація обліку розрахунків з дебіторами і кредиторами в бюджетних установах та шляхи його удосконалення.....	68
Свиноус І.В., Шепель Т.П., Степура Л.М. Роль і місце доходів від ОСГ у формуванні бюджету сільських домогосподарств України.....	75

АГРАРНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Мазур А.Г., Мазур С.А., Гонтарук Я.В. Стан та тенденції розвитку зерновиробництва у Вінницькій області.....	85
Рудич О.О., Ібатуллин М.І., Підгорний А.В. Економічні засади виробництва продукції свинарства в сільськогосподарських підприємствах в аспекті екологічних вимог.....	95

ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ АГРОБІЗНЕСУ:
ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ

Драган О.О., Іщенко А.В., Варченко О.О. Організаційно-економічні засади реалізації продукції рослинництва особистими селянськими господарствами України.....	104
Ткаченко К.В., Биба В.А., Свиноус Н.І. Економічні аспекти землевикористання фермерськими господарствами.....	113

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПРОЦЕСИ

Грицаснко М.І. Трансакційні витрати на макро-, мезо- та мікрорівнях.....	124
---	-----

МОДЕЛІ ТА МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЯВИЩ

Hrynychuk Y., Utechenko D. Formation of the indicator system to assessment of reconstruction and use of human capital in agriculture.....	134
Варченко О.М., Шупик С.М. Методичні підходи до оцінювання маркетингової діяльності аграрних підприємств.....	145

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД РЕГУЛЮВАННЯ АГРОБІЗНЕСУ
ТА НАПРЯМИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ

Гулько Л.А., Поліщук С.П., Колганова І.Г. Особливості публічного управління земельними ресурсами у країнах ЄС: досвід для України.....	159
---	-----

Наукове видання

Економіка та управління АПК

Збірник наукових праць

№ 1 (139) 2018

Редактор О.О. Грушко
Комп'ютерне верстання: С.І. Сидоренко

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

КВ №15167-3739Р від 03.03.2009 р.

Формат 60×84¹/₈. Ум. др. арк. 19,53. Зам. . Тираж 300.

Підписано до друку 22.05.2018 р.

Видавець і виготовлювач:

Білоцерківський національний аграрний університет,
09117, Біла Церква, Соборна площа, 8/1, тел. 33-11-01,
e-mail: redakciaviddil@ukr.net

Свідоцтво внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції

№ 3984 ДК від 17.02.2011 р.